

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

**Національна Академія педагогічних наук України
Науково-дослідний центр проблем соціальної педагогіки
та соціальної роботи Національної Академії педагогічних
наук України та Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка**

Державна пенітенціарна служба України

**С. Я. Харченко,
О. Л. Караман,
Н. П. Краснова**

ПЕНІТЕНЦІАРНА ПЕДАГОГІКА

*Науково-методичний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

**Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2011**

УДК [37.015:343.811](076)

ББК 67.409р3

П25

Рецензенти:

- Синьов В. М.** – доктор педагогічних наук, професор, дійсний член НАПН України, заслужений юрист України, директор Інституту корекційної педагогіки та психології Національного педагогічного університету ім. П. П. Драгоманова.
- Савченко С. В.** – доктор педагогічних наук, професор, ректор Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Лютий В. П.** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та практичної психології Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок України.

Пенітенціарна педагогіка : наук.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Харченко, О. Л. Караман, Н. П. Краснова ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 329 с.

ISBN 978-966-617-274-0

У науково-методичному посібнику з позицій сучасного погляду на гуманізацію та педагогізацію процесу виконання покарань в контексті реформування пенітенціарної системи України представлено теоретико-методологічні основи пенітенціарної педагогіки, історію розвитку соціально-педагогічної допомоги засудженим у вітчизняній та зарубіжних пенітенціарних системах, особливості та напрями виховної роботи в колоніях, організацію взаємодії персоналу та засуджених на основі педагогіки співробітництва, зміст методичної роботи персоналу органів і установ виконання покарань.

Пропонований посібник являє собою поєднання теорії і методики пенітенціарної педагогіки й орієнтований передусім на підготовку фахівців до соціально-виховної та психологічної роботи в органах і установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України. Його матеріали також можуть широко використовуватися вихователями, психологами, соціальними педагогами, учителями загальноосвітніх шкіл, співробітниками професійно-технічних навчальних центрів та іншими суб'єктами пенітенціарного процесу.

УДК [37.015:343.811](076)

ББК 67.409р3

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 11 від 27 травня 2011 року)*

ISBN 978-966-617-274-0

© Харченко С. Я., Караман О. Л.,
Краснова Н. П., 2011
© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011

ЗМІСТ	
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1.	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ	
ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПЕДАГОГІКИ	
1.1. Пенітенціарна педагогіка як галузь педагогічної науки та її основні категорії.....	9
1.2. Методологія пенітенціарної педагогіки.....	21
1.3. Закономірності та принципи пенітенціарної педагогіки.....	36
РОЗДІЛ 2.	
ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ДОПОМОГИ ЗАСУДЖЕНИМ	
2.1. Репресивний та філантропічний етапи розвитку соціально-педагогічної допомоги в історії вітчизняних та зарубіжних пенітенціарних систем (від найдавніших часів до кінця ХІХ століття).....	50
2.2. Соціально-реабілітаційний та реформаторський етапи в історії розвитку соціально-педагогічної допомоги засудженим (з початку ХХ століття до сучасності).....	62
2.3. Актуальні проблеми сучасної пенітенціарної політики України.....	84
РОЗДІЛ 3.	
ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ	
В ЗАКЛАДАХ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ	
3.1. Засуджені як об'єкт та суб'єкт процесу виправлення...	97
3.2. Методи та форми педагогічного впливу на засуджених.....	109
3.3. Колектив засуджених та педагогічне управління ним.....	117
3.4. Самовиховання засуджених.....	135
РОЗДІЛ 4.	
МЕТОДИЧНА РОБОТА В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДАХ	
4.1. Колектив співробітників пенітенціарного закладу.....	148
4.2. Сутність методичної роботи та інформаційно-аналітичне забезпечення виховного процесу.....	169

**РОЗДІЛ 5.
ОРГАНІЗАЦІЯ ВИХОВНОЇ РОБОТИ З РІЗНИМИ
КАТЕГОРІЯМИ ЗАСУДЖЕНИХ**

5.1. Особливості процесу виховання неповнолітніх засуджених.....	194
5.2. Особливості процесу виховання засуджених жінок.....	213
5.3. Особливості процесу виправлення засуджених молодіжного віку.....	242

**РОЗДІЛ 6.
ЗМІСТ ТА НАПРЯМИ ВИХОВНОЇ РОБОТИ
В ЗАКЛАДАХ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ**

6.1. Зміст виховної роботи в процесі ресоціалізації засуджених	258
6.2. Виховання засуджених у трудовій, навчальній та громадській діяльності.....	271

ДОДАТКИ	302
----------------------	-----

ЛІТЕРАТУРА	317
-------------------------	-----

ВСТУП

З прийняттям нових Кримінального та Кримінально-виконавчого кодексів України (2001 та 2003 рр. відповідно), реорганізацією Державного департаменту України з питань виконання покарань у Державну пенітенціарну службу України (2010 р.) розпочався новий етап у розвитку вітчизняної пенітенціарної системи – її реформування на основі соціальної переорієнтації, гуманізації, демократизації та педагогізації процесу виконання покарань відповідно до міжнародних стандартів та світової пенітенціарної доктрини.

Системне реформування пенітенціарної системи вимагає від учасників цього процесу міждисциплінарного підходу, що передбачає використання здобутків різних наук – історії, філософії, політології, соціології, права, психології, педагогіки – для розробки та розвитку власної теорії і практики.

Так, за останнє десятиліття пенітенціарна теорія і практика збагатилася дослідженнями в галузях *історії розвитку вітчизняної та зарубіжних пенітенціарних систем* (В. Тимофєєв, І. Диптан, А. Зінченко, І. Іщенко, О. Парашевіна, Л. Голиш, Т. Гончар, П. Лихолат, В. Россіхін, Ю. Борзенко, А. Баллада, М. Батчаєва, О. Анатольєва, С. Несінова, О. Пташинський, В. Прусс, Д. Ягунов, О. Кокурін, Ю. Моруков, В. Шпак, В. Виноградова-Бондаренко, П. Середа, Л. Тютюнник, О. Кісіль, С. Коляденко, С. Коношенко, С. Бадьора, М. Галагузова та ін.), *реформування пенітенціарної політики України на різних етапах її розвитку* (О. Беца, В. Синьов, Г. Радов, В. Льовочкін, О. Пташинський, Д. Ягунов, В. Прусс, В. Петков, Р. Калюжний, І. Сергєєв, О. Романенко, М. Яцишин, А. Червеньяк, Н. Калашник, В. Россіхін та ін.), *психологічної роботи в установах кримінально-виконавчої системи* (С. Скоков, О. Суботенко, В. Медведєв, В. Сулицький, М. Луняк, О. Діденко, С. Гарькавець, М. Гуліна, С. Делікатний, Ж. Половнікова, Є. Надольський, Є. Бархаленко, Т. Морозова, Н. Крейдун, Н. Греса, О. Питлюк-Смеречинська та ін.), *соціальної роботи в установах кримінально-виконавчої системи та громаді* (В. Жуков, М. Галагузова, А. Сухов та ін.), *соціології особистості, груп, соціальних інститутів у межах виконання покарань* (В. Філонов, Я. Гілінський, В. Виговський, Д. Ягунов, С. Кушнарєв, Г. Радов, В. Рудник), *філософських основ злочину та кримінального покарання*

(В. Бачинін, Є. Поздняков, Ю. Блувштейн, А. Добринін, С. Алексєєв, В. Нерсєсянц, Л. Петрова, В. Шкода, М. Костицький, О. Бандурка, І. Даньшин, О. Джу́жа, А. Жалінський, Н. Кузнецов, І. Лановенко, В. Лихолоб, В. Лунєєв, О. Мано́ха, О. Фролова, О. Микитчик, В. Махінчук, А. Нікітін, К. Коношев, П. Суслонов та ін.).

Провідну ж роль у контексті нашого посібника має блок наукових досліджень, що розкриває педагогічні основи пенітенціарного процесу, представлений працями з *педагогіки*, зокрема, її самостійної і надзвичайно складної галузі – *пенітенціарної педагогіки*. У розвиток сучасних педагогічних ідей виконання покарань в останній час значний внесок внесли В. Синьов, В. Кривуша, Г. Радов, О. Беца, Г. Семаков, А. Гель, П. Вівчар, І. Парфанович, С. Бадьора, С. Вєтошкін, О. Неживець, Л. Жук, І. Жук, С. Горенко, С. Харченко, В. Лютий, Н. Харченко, С. Кушнарєв, І. Башкатов, В. Деєв, С. Лузгін, В. Пирожков, М. Стурова, Н. Тюгаєва, П. Вівчар, В. Кудрявцев, Г. Потанін, М. Фіцула, В. Литвишков, А. Мітькіна та ін. Усі вчені майже одностайні у визначенні поняття, об'єкту, предмету, принципів, основних категорій, напрямів, технологій, форм, методів виховної роботи із засудженими. Це свідчить про те, що пенітенціарна педагогіка вже існує й розвивається як наука і як вид професійної діяльності персоналу органів і установ, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України.

Взагалі ж, за думкою вчених, пенітенціарні історія, право, психологія, педагогіка, соціологія, філософія, узяті разом, на сьогодні вже можуть складати основу такої науки про покарання в Україні, як *пенітологія*.

У пропонованому науково-методичному посібнику висвітлено проблеми теорії і практики вітчизняної пенітенціарної педагогіки як одного з аспектів цілісного пенітенціарного процесу. Погляди і наукові розвідки авторів посібника ґрунтуються, насамперед, на аналізі міжнародних та вітчизняних нормативно-правових документів, сучасних концепцій реформування пенітенціарної системи України; дослідженні існуючого теоретичного й емпіричного матеріалу, викладеного у працях наведених вище авторів; узагальненні передового міжнародного, європейського й вітчизняного педагогічного досвіду пенітенціарних установ та врахуванні специфіки національної самобутності.

Зміст посібника викладений відповідно до сучасних вимог до

виконання кримінальних покарань, що ґрунтуються на педагогічних закономірностях, принципах, засобах і методах впливу на засуджених, знаннях його індивідуальних та типологічних особливостей, характерних проявів у середовищі злочинців; принципово нових ідеях педагогіки співробітництва, взаємодії із соціальним середовищем, гуманізації процесу виконання покарань з метою ресоціалізації злочинців та реінтеграції їх у суспільство.

У *першому розділі* посібника обґрунтовано теоретико-методологічні основи пенітенціарної педагогіки через розкриття пенітенціарної педагогіки як галузі педагогічної науки, її основних категорій; методології пенітенціарної педагогіки; закономірностей та принципів пенітенціарної педагогіки.

У *другому розділі* розкрито розвиток соціально-педагогічної допомоги засудженим в історії вітчизняних та зарубіжних пенітенціарних систем на основі виділення чотирьох етапів: репресивного, філантропічного, соціально-реабілітаційного та реформаторського. Окремо розглядаються актуальні проблеми сучасної пенітенціарної політики України.

У *третьому розділі* – „Особливості виховного процесу в закладах пенітенціарної системи” – надано характеристику засуджених як об’єкту та суб’єкту виховного впливу; різноманітних методів і форм педагогічного впливу на засуджених; особливостей колективу засуджених та педагогічного управління ним; процесу самовиховання засуджених.

У *четвертому розділі* посібника представлено методичну роботу в пенітенціарних закладах, яку здійснює колектив співробітників на основі методичного та інформаційно-аналітичного забезпечення.

П’ятий розділ присвячено організації виховної роботи з різними категоріями засуджених: неповнолітніх, жінок, молоді, рецидивістів.

Шостий розділ розкриває зміст та основні напрями виховної роботи в закладах пенітенціарної системи, що здійснюється в трудовій, навчальній, громадській та іншій діяльності засуджених і персоналу.

Пропонований науково-методичний посібник являє собою поєднання теорії і методики пенітенціарної педагогіки й орієнтований передусім на підготовку фахівців до соціально-виховної та психологічної роботи в органах і установах, що

належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України. Його матеріали також можуть широко використовуватися вихователями, психологами, соціальними педагогами, учителями загальноосвітніх шкіл, співробітниками професійно-технічних навчальних центрів та іншими суб'єктами пенітенціарного процесу.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ПЕДАГОГІКИ

1.1. Пенітенціарна педагогіка як галузь педагогічної науки та її основні категорії

Складний характер завдань, що вирішуються пенітенціарною системою України, пред'являє виключно високі вимоги до професійних якостей персоналу колоній, студентів і слухачів освітніх навчальних закладів різних рівнів акредитації, що здійснюють підготовку фахівців для роботи в пенітенціарних установах. Їм необхідно оволодіти глибокими науковими знаннями, вміннями і навичками для вирішення практичних завдань виправлення і ресоціалізації засуджених. У зв'язку з цим підвищується значущість вивчення ряду дисциплін, у тому числі і пенітенціарної (від лат. poenitentia – каяття) педагогіки, що виникла як самостійна галузь педагогічної науки на початку 60-х років ХХ століття.

Проте її основи були закладені вже в середині ХІХ століття в рамках правових, пенітенціарних і психологічних досліджень, присвячених соціальному інституту виконання покарання. У Росії в першому курсі тюрмознавства (1871 р.), розробленому професором московського університету І. Фойницьким, знайшли відображення питання стосунків співробітників виправних установ із злочинцями, етичні і релігійні засоби та методи дії на ув'язнених.

Ідеї трудового виховання засуджених, поваги до особистості людини, самоврядування, співпраці педагогів і вихованців були висунуті О. Гердом, що створив в Петербурзі першу в Росії колонію для неповнолітніх правопорушників (1841 р.).

Професор Московського психоневрологічного інституту С. Познишев в монографії „Основи пенітенціарної науки” (1923 р.) дав визначення пенітенціарної педагогіки як діяльності з виправлення злочинців і розкрив поняття юридичного й етичного виправлення, виховних можливостей загальноосвітнього навчання, культурно-освітньої роботи, трудового виправлення особистості ув'язнених.

Найвідомішим вітчизняним педагогом у 20-30-х роках ХХ століття став А. Макаренко, якого у 1927 році було призначено

начальником трудової колонії ім. Ф. Дзержинського для неповнолітніх злочинців і безпритульних (м. Харків). Виховання в колективі і через колектив – центральна ідея його педагогічної системи. За його думкою, впливати на особистість можна, впливаючи на колектив, членом якого є ця особистість. Цей принцип він називав „принципом паралельної дії”. Основним законом колективу Макаренко вважав „закон руху колективу”: колектив завжди повинен жити напруженим життям, прагненням до певної мети. Це положення-принцип він називав „системою перспективних ліній”. Дуже корисним є досвід А. Макаренка щодо застосування у виховному процесі гри, дисципліни, системи покарання й заохочування. Чи не найголовнішим успіхом виховної роботи А. Макаренка дослідники вважають відмову комуні від споживацької благодійності та державних дотацій на їх утримання. Він здійснював перевиховання шляхом залучення вихованців не тільки до побутового самообслуговування, а й до рентабельної праці. А. Макаренку вдалося домогтися, щоб основна частина заробітку вихованців накопичувалася на власному рахунку, з якого можна було брати заощадження лише після випуску з комуні або з дозволу адміністрації. Десята частина заробленого за загальною згодою йшла у розпорядження ради командирів для культурно-масових потреб та соціального захисту окремих вихованців. І незначна сума йшла на кишенькові витрати, що розвивало у комунарів навички поводження з грошима, привчало раціонально планувати свій бюджет, давало змогу реалізовувати право вибору на задоволення певних потреб. Організаційно-педагогічні знахідки А. Макаренка – різновікові загони, ради командирів, загальні збори, самоврядування давно взяті на озброєння сучасною кримінально-виконавчою системою.

Педагогічна спадщина А. Макаренка вже давно отримала високу оцінку з боку вітчизняної та зарубіжної педагогічної науки та історіографії. Тому досвід його виховної та соціально-реабілітаційної діяльності дуже корисно періодично актуалізувати й ураховувати при організації виправного виховання засуджених у сучасних умовах.

На рубежі ХХ і ХХІ століть, коли Україна набула статусу незалежної держави, стало зрозуміло, що відбування покарання засудженими є не стільки проблемою кримінально-виконавчою, скільки *педагогічною*, оскільки основною соціальною метою,

висунутою суспільством, є виправлення і ресоціалізація засуджених з метою повернення їх до нормального, правослухняного життя в громаді. Якщо ця мета не досягається, система кримінального покарання та його виконання працюють вхолосту. Більш того, ця система здатна шкодити і, навіть, породжувати рецидивну злочинність, адже злочинці, що відбули покарання, звільнюються з колоній і нерідко стають ще більш криміналізованими та небезпечними для суспільства і людей.

Серед сучасних дослідників, що зробили і роблять значний внесок у розвиток теорії і практики пенітенціарної педагогіки можна назвати В. Синьова, Г. Радова, В. Кривушу, О. Бецу, Н. Калашник, Д. Ягунова, В. Россіхіна, В. Литвишкова, А. Мітькіну, С. Харченка, С. Горенка, В. Лютого, М. Галагузову, В. Жукова, С. Пальчевського, Т. Авельцеву, Б. Алмазова, С. Ветошкіна, Л. Мардахасєва, Л. Завацьку та ін.

Основні теоретичні і практичні здобутки перерахованих вище авторів і будуть покладені в основу розкриття сутності і змісту пенітенціарної педагогіки як галузі педагогічної науки.

Отже, **пенітенціарна педагогіка** – галузь педагогічної науки, що вивчає організовану діяльність по виправленню осіб, що скоїли кримінальний злочин і засуджені до різних видів покарання, як пов'язаних, так і не пов'язаних з позбавленням волі.

Об'єктом пенітенціарної педагогіки є виховна система органів, виконуючих покарання, під якою слід розуміти сукупність взаємопов'язаних компонентів (елементів), до яких належать: мета, завдання, зміст, засоби, методи і форми виховання, умови, у яких протікає виховний процес, об'єкт і суб'єкт виховання.

Предметом пенітенціарної педагогіки є закономірності виховання і особливості їх прояву в рамках виконання кримінального покарання як міри державного примусу.

На відміну від інших галузей педагогічної науки, її предметом є закономірності специфічного процесу виховання, що визначають істотні, іноді корінні зміни особистості, її перебудову. Ця специфіка обумовлена вже самим об'єктом виховної дії – особистістю засудженого, що володіє помилковими або збоченими поглядами і переконаннями, асоціальною життєвою філософією, яскраво вираженими негативними рисами: егоїзмом, анархізмом, паразитизмом, негативно спрямованою волею, черствістю, емоційною спустошеністю тощо. Тому виховання таких людей

пов'язане з подоланням у них системи антигромадської поведінки, стійкої, відкритої або прихованої внутрішньої опори, зміною духовного світу, цінностей, особистісних якостей і рис характеру. Складність та внутрішня суперечливість даного процесу й обумовлюють його своєрідність. В умовах позбавлення волі з сфери постійних взаємин і взаємодій випадають сім'я, родичі, громадські організації. У той же час замкнутість і обмеженість сфери спілкування і взаємин засуджених призводять до інформаційної виснаженості, втрати інтересу один до одного, а наявність груп негативної спрямованості створює труднощі у формуванні колективу засуджених. У цих групах існує ієрархізація, що проявляється в строгому неофіційному розподілі ролей, статусів, владних повноважень, обов'язків.

На відміну від інших галузей педагогічної науки, пенітенціарна педагогіка досліджує процес виправлення і перевиховання осіб різних вікових груп (від неповнолітніх правопорушників до злочинців похилого віку), що, безумовно, ускладнює вирішення поставлених перед нею завдань.

На специфіку процесу виховання засуджених, окрім особливостей об'єкту виховної дії, впливають і умови, у яких він протікає. Так, у місцях позбавлення волі педагогічний процес регламентований нормами кримінально-виконавчого права і протікає в умовах ізоляції злочинців від суспільства, у колективі особливого закритого типу, у педагогічно несприятливому середовищі, яке може негативно впливати на особу.

Істотна відмінність цієї галузі педагогічної науки полягає в тому, що коло досліджуваних нею проблем і засобів, за допомогою яких вона вирішує свої завдання, істотно відрізняються від інших галузей педагогіки. Основне її призначення – досліджувати процес виправлення і виховання (перевиховання) засуджених, а основними педагогічними засобами виправлення і виховання (перевиховання) є суспільно корисна праця в єдності з соціально-виховною роботою, режимом, навчанням, освітою і громадським впливом.

Для вирішення завдань виправлення і виховання засуджених пенітенціарна педагогіка використовує моральні осудні властивості кримінального покарання. Найважливішим її положенням є те, що сам факт справедливого застосування кримінального покарання має велике значення для виправлення злочинця.

Пізнаючи педагогічні процеси і явища, учені і практики

фіксують їх найістотніші ознаки і властивості в педагогічних поняттях. Основні і найбільш загальні поняття зазвичай називають **категоріями**. Пенітенціарна педагогіка як галузь педагогічної науки використовує як загальнопедагогічний, так і специфічний категоріальний апарат. Найбільш значущими загальнопедагогічними категоріями є виховання, навчання, освіта, формування.

Виховання – соціальне цілеспрямоване створення умов (матеріальних, духовних, організаційних) для розвитку людини. Важливе значення при цьому має спільна діяльність, взаємодія вихователя і вихованців, результатом яких повинні бути зміна, формування, розвиток особистості з урахуванням її здібностей, інтересів, спрямованості.

Категорія „виховання” – одна з основних в педагогіці. Історично склалися різні підходи до розгляду цієї категорії. Характеризуючи це поняття за *обсягом*, багато дослідників виділяють *виховання в широкому значенні*, що полягає у впливі на особистість суспільства в цілому (тобто ототожнюючи виховання з соціалізацією), та *виховання у вузькому значенні*, що уявляє собою цілеспрямовану діяльність, покликану формувати у людини систему особистісних якостей, поглядів, переконань. Виховання часто трактується й ще в більш вузькому, *локальному* значенні – як вирішення конкретної виховної задачі (наприклад, виховання дисциплінованості, вольових якостей тощо).

Найбільш узагальнена класифікація за *змістом* включає розумове, етичне, естетичне, трудове, релігійне, правове, фізичне, економічне виховання.

За *інституційною* ознакою виділяють виховання сімейне, дошкільне, шкільне, позашкільне, у дитячих та юнацьких організаціях, за місцем проживання, а також у закритих та спеціальних установах.

За ознакою *домінуючих принципів і стилів відносин між* вихователями і вихованцями виділяють авторитарне, ліберальне, демократичне виховання.

Виховання, будучи частиною соціалізації особистості, здійснюється через освіту.

Освіта – це процес педагогічно організованої соціалізації, здійснюваної на користь особистості і суспільства. У результаті освіти відбувається засвоєння людиною системи знань, умінь і навичок. В освіті поєднуються виховання і навчання.

Навчання – спільна цілеспрямована діяльність (взаємодія) учителя і учня, у ході якої відбувається розвиток особистості, що розуміється як послідовна, прогресуюча зміна людини.

Процес і результат розвитку людини під впливом спадковості, навчання і виховання називається **формуванням**.

Розглядаючи виховний процес в рамках виконання кримінального покарання, пенітенціарна педагогіка використовує специфічний категоріальний апарат.

Специфічними поняттями і категоріями пенітенціарної педагогіки є: девіантна (протиправна) поведінка, виправлення, перевиховання, критерії виправлення і перевиховання, ресоціалізація засуджених.

Девіантна поведінка (поведінка, що відхиляється; дії і вчинки особи, що не відповідають прийнятним в суспільстві стандартам) виявляється в активному або пасивному неприйнятті індивідом норм, цінностей та ідеалів суспільства.

Різновидом девіантної поведінки є **протиправна поведінка**, що полягає в порушенні етично-правових суспільних відносин, що склалися в суспільстві і закріплені в соціальних і правових нормах (законах). Активне неприйняття та порушення цих норм і виявляється у вигляді правопорушень або злочинів. Це порушення може бути свідомим (йти від переконань), конформним (під впливом груп або окремих осіб), імпульсивним (при ослабленому самоконтролі за своєю поведінкою), компульсивним (під впливом алкоголю, наркотичних речовин). Але в усіх випадках особа несе відповідальність за свої вчинки.

Девіантна поведінка класифікується:

а) за змістом – на аморальну, що полягає в аморальній поведінці, і протиправну, що виявляється в правопорушеннях і злочинах;

б) за ступенем стійкості – на тимчасову, що проявляється як результат дії несприятливої ситуації на особистість, та стійку, що вже закріпилася в рисах особистості та звичках;

в) за обсягом та широтою – на парціальну, що стосується лише однієї групи відносин особистості й характеризує непослідовність її поведінки в різних ситуаціях, і глобальну, що охоплює всі сторони поведінки особистості;

г) за ступенем виразності – на чітко виражену і таку, що перебуває на межі соціальної норми.

Юридична, педагогічна і психологічна наука, досліджуючи причини і чинники, що впливають на розвиток особистості та відхилення в її поведінці, підкреслює соціальну природу девіантної поведінки. Вона виходить з того, що причини відхилень від соціальних норм в розвитку особистості слід шукати перш за все у впливах макро- і мікросередовища. Визнаючи соціальну природу девіантної поведінки, не можна повністю заперечувати роль біологічних властивостей особистості, які, розвиваючись в несприятливих умовах, негативно впливають на виховання людини.

Істотне значення для розуміння причин і чинників поведінки, що відхиляється, має аналіз обстановки, умов сімейного виховання, формалізму роботи школи з важковиховуваними підлітками, впливів малих груп негативної спрямованості за місцем проживання підлітків.

Поняття „**виправлення**” і „**перевиховання**” часто уживаються разом, бо вони пов'язані між собою. Але між ними є і відмінності. Бачити ці відмінності особливо важливо для правильної організації педагогічного процесу у виправних і виховних установах. Існують різні точки зору на ці поняття. У різних концепціях виправлення трактується як подолання окремих негативних властивостей і якостей засуджених, що привели до злочину. При виправленні відбувається не докорінна ломка і зміни у свідомості засудженого, а лише часткова його поправка, корекція; формування у засуджених шанобливого ставлення до людини, суспільства, праці, норм, правил і традицій людського спілкування, стимулювання правослухняної поведінки; зміна людини в позитивну сторону.

Отже, **виправлення** – це внутрішній процес позитивних змін окремих якостей та спрямованості особистості в цілому, що створюють готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Виправлення розглядається як результат спільної діяльності вихованця і вихователя.

Перевиховання розглядається як корінне перетворення, зміна, переорієнтація всієї особистості, усієї сукупності внутрішніх негативно спрямованих якостей, переконань, мотивів; процес спільної діяльності об'єкта і суб'єкта виховання.

У науковій літературі виправлення визначається як суперечливий процес ломки стереотипів свідомості і поведінки, що склалися у засуджених; як цілеспрямоване, іноді жорстке управління їх життєдіяльністю. Перевиховання розглядається як двосторонній

процес, що включає педагогічну роботу вихователів, адміністрації по організації системи виправних дій і діяльності самих засуджених по засвоєнню цих дій (тобто виправлення). Результат такої взаємодії – діалектична єдність етичної перебудови свідомості і поведінки особи. Виправлення, таким чином, виступає як мета і результат перевиховання і як процес самовиховання, саморозвитку особи.

Педагогічний процес у виправній (виховній) установі має на меті виправлення засуджених. У зв'язку з цим встає питання: за якими ознаками слід визначати його виправленість? Це важливо при представленні засудженого до умовно-дострокового звільнення, рішенні питання про переведення його з однієї дільниці в іншу (з одних умов відбування покарання в інші) в межах тієї ж колонії.

Таким чином, критерії виправлення є провідним поняттям, категорією пенітенціарної педагогіки.

Критерії виправлення – це мірило, за допомогою якого визначається питання про визнання засудженого повністю або частково виправленим. Показниками такого критерію можуть бути вчинки і дії конкретної особи, у яких відбивається зміна її внутрішнього світу.

В основі критеріїв виправлення засудженого лежить система основних відносин, що уявляє собою сутність особистості з урахуванням її індивідуальних психологічних особливостей, вчинків, що проявляються в сукупності дій. Ця система повинна включати відносини:

- до навколишнього світу і, у першу чергу, до суспільства;
- до суспільно корисної праці;
- до різних видів власності;
- до співробітників колонії;
- до інших людей;
- до правил, законів і вимог моралі;
- до скоєного злочину і покарання;
- до самого себе;
- до засобів виправлення.

Звичайно, указаний перелік не є вичерпним, можливе виділення інших індивідуальних і загальних показників виправлення. Важливо не тільки вміти виділяти ті або інші критерії виправлення, але й вміти їх використовувати на практиці.

Ресоціалізація розглядається законодавцями та вченими як свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі

повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві.

Цілями педагогічної системи треба ставити та реалізувати завдання ресоціалізації злочинця, тобто досягнення такої зміни особистісних якостей засудженого, яка дозволила повернути його в соціум, розраховуючи на його самокеровану та стабільну соціально-нормативну поведінку після звільнення.

У визначенні змісту поняття ресоціалізація одні автори (З. Астермінов) вважають, що поняття „ресоціалізація” може бути ототожнена з поняттям „виправлення та перевиховання”. Інші (І. Шмаров) розглядають ресоціалізацію лише як постпенітенціарну діяльність. Визначення, яке знайшло місце у кримінально-виконавчому кодексі України продиктоване баченням процесу ресоціалізації вітчизняними науковцями в області пенітенціарної педагогіки та психології, зокрема В. Синьовим, В. Кривушою, як єдиний процес відновлювання та розвитку соціально корисних зв'язків та відносин, як у період відбування покарання, так і після звільнення, а також подальша адаптація засудженого до самостійного життя на волі. Вирішення саме цього завдання – ресоціалізації – є найбільш соціально значущим для суспільства, адже воно зацікавлене в тому, щоб злочинець не скоював кримінальних порушень не тільки в період, коли він ізольований від суспільства ґратами, але й після повернення до середовища вільних людей. Тому суспільство зобов'язане допомогти адаптуватись (присотосуватись) до середовища на волі, та має бути психологічно готове прийняти звільненого не як злочинця, а як поновлену рівноправну особистість. Соціальна адаптація осіб, звільнених із виправних установ залежить від ефективності підготовки до звільнення та від конкретних видів допомоги після відбуття покарання.

На підставі викладеного вище можна визначити основні **завдання пенітенціарної педагогіки.**

Одним з її завдань пенітенціарної педагогіки як науки є розкриття сутності виправлення засуджених, педагогічних закономірностей виховної дії на їх особистість.

Розкриваючи педагогічні закономірності виховної дії, пенітенціарна педагогіка обґрунтовує найважливіші принципи виправлення засуджених і умови їх практичної реалізації у виховному процесі.

Педагогічний процес в установі виконання покарань (УВП) – процес складний, багатоплановий і різнобічний за методами, засобами, прийомами, формами виховної дії на особистість засудженого. Найважливішим завданням пенітенціарної педагогіки є визначення і наукова розробка дієвих методів, засобів, форм виправлення і перевиховання засуджених, гуманного підходу до їх особистості.

Процес виправлення засуджених має складові частини: трудове, етичне, правове, естетичне, санітарно-гігієнічне, фізичне виховання.

Пенітенціарна педагогіка покликана розкривати особливості цих складових частин й на цій основі визначати шляхи успішного здійснення цілісного процесу виправлення засуджених.

Перед пенітенціарною педагогікою стоїть відповідальне завдання – досліджувати зміст та особливості діяльності працівника виправної установи як вихователя засуджених. Вона повинна науково обґрунтувати найбільш ефективні шляхи успішної підготовки працівника ВУ до цієї складної специфічної діяльності, вимоги до нього як вихователя, розкрити його роль у виховному процесі.

Успіх виправлення засуджених залежить не тільки від діяльності вихователя, але й від внутрішньої активності самих засуджених, прагнення їх до самовиховання. Практика свідчить про велике значення самовиховання у виправленні засуджених. Тому найважливішим завданням пенітенціарної педагогіки є дослідження особливостей діяльності самих засуджених, а також питань керівництва ними з боку вихователів.

У якості основних завдань пенітенціарної педагогіки також виступають розкриття шляхів використання допомоги громадськості у виправленні засуджених; розробка методики підготовки засуджених до звільнення з колонії та життя на волі; розробка методики виховання засуджених різних категорій та ін.

Таким чином, можна виділити, принаймні, п'ять глобальних завдань пенітенціарної педагогіки.

1. Теоретичне завдання. Розробка структури дисципліни, її об'єкту, предмету, категорій, закономірностей; описання психолого-педагогічних і правових явищ, розкриття їх взаємозв'язків і взаємодії; вивчення впливу інших наук на розвиток пенітенціарної педагогіки.

2. Діагностичне завдання. Розробка принципів і методики дослідження; роз'яснення вимог, що пред'являються до методів дослідження, технологія їх застосування; аналіз існуючих актуальних проблем, встановлення їх причин; дослідження проблемного поля педагогічної ситуації конкретних індивідуальних і групових форм поведінки.

3. Аналітичне завдання. Аналіз механізмів і закономірностей розвитку етичної і правової свідомості, поведінки, мотивації, відносин, діяльності особистості, груп засуджених і персоналу кримінально-виконавчої системи; аналіз ефективності процесу виправлення, застосування форм, методів і засобів виховного впливу на засуджених; оцінка результативності діяльності колонії.

4. Прогностичне завдання. Прогнозування зміни правосвідомості, розвитку особистості та поведінки засуджених, ефективності процесу виправлення і ресоціалізації; прогнозування подій, ситуацій, явищ педагогічного, психологічного і правового змісту.

5. Практичне завдання. Розробка і впровадження рекомендацій щодо вдосконалення психолого-педагогічної, правотворчої, профілактичної роботи, узагальнення позитивного досвіду виправлення засуджених.

Пенітенціарна педагогіка, вивчаючи виховання як суспільне явище, пов'язана з іншими науками про суспільство. Перш за все, вона пов'язана з філософією. **Філософія** як наука про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення складає той науковий фундамент, на якому розвивається пенітенціарна педагогіка. Разом з тим у пенітенціарної педагогіки і філософії є ряд загальних проблем: цілі виховання і формування людини; взаємозв'язок між вихованням та іншими суспільними явищами; проблеми формування світогляду; відносини колективу, груп та особистості тощо.

Пенітенціарна педагогіка пов'язана з **соціологією**. Соціологія, досліджуючи вплив соціального середовища на людину і відносини між людьми, вивчає особливості розвитку економіки, культури, їх вплив на формування особистості, допомагає розкрити умови і причини злочинності.

Етика, що займається розробкою моральності, безпосередньо пов'язана з питаннями етичного виховання, покликана формувати

відповіді на питання про добро і зло, правильну поведінку засудженого, правильне і гідне життя.

Естетика, що вивчає загальні закономірності розвитку естетичних відносин до дійсності і мистецтва, формування естетичних ідеалів, служить науковою основою естетичного виховання. Ці основи розробляє пенітенціарна педагогіка, здійснюючи вплив на культуру поведінки і спілкування засуджених.

Дуже тісний зв'язок пенітенціарної педагогіки з **правом**, яке, будучи регулятором суспільних правовідносин, регламентує всю діяльність виправної установи. Ступінь регламентації діяльності і процесу виховання залежить від виду покарання й органу, що його виконує. Правовий характер вимог сприяє виробленню звички виконувати закони дисципліновано і відповідально.

На основному етапі розвитку суспільства зростають зв'язки пенітенціарної педагогіки з **економікою**.

Найбільш тісний і безпосередній зв'язок є у пенітенціарної педагогіки з фізіологією та психологією.

Фізіологія розглядається як природничонаукова база пенітенціарної педагогіки, що спирається на дані фізіології про розвиток вищої нервової діяльності й типологічні особливості нервової системи, першої і другої сигнальної систем, розвиток і функціонування органів чуття, опорно-рухового апарату тощо.

Знання фізіологічних основ допомагає вихователю ясніше уявити собі деякі механізми виправлення особистості засудженого та успішніше вирішувати питання підвищення ефективності виховного процесу в колонії.

Психологія як наука про факти, закономірності і механізми психіки, що визначає сприйняття людиною дійсності і регулює його поведінку, досліджує різноманітні психічні процеси, стани і якості (мислення, пам'ять, уява, відчуття, воля та ін.), що формуються в процесі розвитку людини, його виховання. Вона озброює пенітенціарну педагогіку знаннями про вже пізнані наукою умови і механізми протікання внутрішніх процесів виправлення особистості.

Таким чином, пенітенціарна педагогіка пов'язана з рядом інших наук. Цей зв'язок здійснюється в найрізноманітніших формах, починаючи від спільного дослідження загальних проблем або використання педагогічних даних і фактів інших наук, ряду термінів і положень і закінчуючи застосуванням методів цих наук в пенітенціарно-педагогічних дослідженнях.

Ключові поняття: пенітенціарна педагогіка, педагогічна наука, об'єкт, предмет, категорії, виховання, освіта, навчання, формування, виправлення, перевиховання, ресоціалізація, протиправна поведінка, міждисциплінарні зв'язки.

Питання та завдання:

1. Розкрийте зміст пенітенціарної педагогіки як науки та навчальної дисципліни.
2. Сформулюйте об'єкт і предмет пенітенціарної педагогіки.
3. Розкрийте місце пенітенціарної педагогіки в системі інших наук.
4. Дайте порівняльне визначення загальних і специфічних категорій пенітенціарної педагогіки: виховання, освіта, навчання, формування, виправлення, перевиховання, ресоціалізація, протиправна поведінка.
5. Сформулюйте завдання пенітенціарної педагогіки на сучасному етапі розвитку пенітенціарної системи.

Проблемне завдання: Основною метою пенітенціарного процесу, що проголошує Кримінально-виконавчий кодекс України, є *„захист інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими”*.

У чому, на Ваш погляд, полягає педагогічний зміст мети пенітенціарного процесу? За допомогою теорії цілепокладання сформулюйте педагогічні цілі пенітенціарного процесу в ієрархічній послідовності.

1.2. Методологія пенітенціарної педагогіки

Реформування кримінально-виконавчої системи, її гуманізація, посилення педагогічних основ в діяльності виправних і виховних установ викликали необхідність подальшої розробки методологічних основ пенітенціарної педагогіки.

Термін „методологія” (від грецького *methodos* – шлях, дослідження та *logos* – знання) трактується як учення про науковий метод пізнання, а також сукупність методів, що використовуються в певній науці. Методологія – це *спосіб* дослідження явищ, певний *підхід* до явищ, що вивчаються, планомірний *шлях* наукового пізнання та встановлення істини.

У сучасній науці поняття „методологія” розглядається в широкому та вузькому значеннях. У *широкому* значенні – це сукупність найбільш загальних, передусім світоглядних позицій і принципів, що використовуються у розв’язанні складних теоретичних і практичних завдань, тобто, це світоглядна позиція дослідника. Разом з тим, це й учення про методи пізнання, що обґрунтовують вихідні принципи й способи їх конкретного використання в пізнавальній та практичній діяльності. У *вузькому* значенні методологія – це вчення про методи наукового пізнання.

Отже, під методологією ми розуміємо вчення про принципи побудови, форми та способи науково-пізнавальної діяльності, що визначає характеристику компонентів наукового дослідження – об’єкта, предмета, завдань, закономірностей і принципів, сукупності дослідницьких методів, засобів та способів, необхідних для їх вирішення. А у цілому – це певна послідовність руху дослідника в процесі розв’язання цілі та завдань дослідження відповідно до його світоглядних позицій.

Методологію пенітенціарної педагогіки живить практично вся сукупність наук про людину, її становлення і розвиток. Надзвичайна складність об’єкту пенітенціарної педагогіки (виховна система), його яскраво виражена специфічність (функціонування в умовах виконання кримінального покарання) приводять до того, що дані інших наук ми повинні трансформувати так, щоб, не відкидаючи загальні підходи і положення, зуміти виявити специфічні відносини людини з навколишнім світом через призму державного примусу.

Діалектика як загальна теорія і метод пізнання, філософська теорія і основні філософські категорії складають загальну методологію. Вона є методологічною і загальнотеоретичною основою для розробки корінних питань виховання в нашому суспільстві.

Методологічна роль філософії у формуванні теорії і практики виправлення засуджених виявляється як безпосередньо, оскільки в даному соціальному явищі діють усі закони і категорії діалектики,

так і опосередковано – через методологію таких галузей знань, як загальна педагогіка, загальна і соціальна психологія, соціологія та ін.

Наприклад, знання філософського положення про суперечності як рушійній силі розвитку ставить пенітенціарну педагогіку перед необхідністю виявлення цих суперечностей і пошуків шляхів їх вирішення. Практика сьогодення не може бути успішною без педагогічно грамотного вирішення таких суперечностей, як: поміщення особистості в негативне середовище і постановка цілей її етичної переорієнтації; вимога чесного ставлення до праці і фактична відсутність дієвої системи морального і матеріального стимулювання праці засуджених; вимога проявляти активність у процесі виправлення і регламентованість усіх сторін життя і діяльності засуджених, відсутність належних умов у вирішенні елементарних побутових проблем тощо. У той же час визнання такого методологічного положення, як формування особистості в активній суспільно корисній діяльності, дозволило на законодавчому рівні визначити **режим, працю, соціально-виховну роботу, громадську діяльність, загальноосвітнє ат професійне технічне навчання як засоби виправлення.**

Пенітенціарна педагогіка використовує основні закони, поняття і категорії філософії. Так, співвідношення цілого і частини, загального і особливого дозволяє розглядати процес виправлення засуджених як частину загальної системи державного виховання, якому властиві основні закономірності і принципи виховання особистості в суспільстві, хоча вони і специфічно проявляються в умовах виконання кримінального покарання. Категорії якості і кількості також своєрідно переломлюються в процесі виправлення засуджених. Якщо особистість потрапляє в умови, у яких її якості не суперечать вимогам, що пред'являються, то відбувається нашарування нових якостей на старі утворення. Такий шлях розвитку особи є еволюційний.

Але особистість може потрапити і в умови, коли потрібні зміни, ломка і формування нових властивостей і якостей. У цьому випадку передбачається застосування так званого „методу вибуху”, ведучого до її рішучого перетворення. А. Макаренко стверджував, що найважчі вади, „найруйнівніші” комплекси звичок еволюційно не вирішуються. Еволюція може привести в даному випадку до поглиблення дефектної системи відносин особистості. Більш дієвим у цьому випадку буде знищити дефектне відношення. Приведений

приклад є доказом того, що в завдання методології виправної педагогіки входить не просто урахування законів діалектики, а дослідження специфіки їх прояву в такому складному соціально-педагогічному явищі, як виправлення засуджених.

Загальна педагогіка як система провідних наукових ідей, положень, методологічних принципів, що розкривають загальні закономірності виховання, навчання і розвитку також служить гносеологічним джерелом пенітенціарної педагогіки. Такі її гуманістичні положення, як активність особистості в процесі виховання, розширення самоврядування в організаційних структурах (колективах) вихованців, що випереджає розвиток у процесі навчання, урахування індивідуальних особливостей і потреб особистості, високий рівень вимогливості до особистості в процесі виховання і багато інших є основою, на якій формуються принципи пенітенціарної педагогіки. При розкритті понять і категорій педагогіки виправлення, самої педагогічної системи виправних установ та її складових за основу беруться базові, загальнопедагогічні положення.

Стосовно свого предмету пенітенціарна педагогіка покликана теоретично осмислювати й основні положення та дані таких наук, як психологія і фізіологія. Так, дані фізіології про пластичність нервової системи людини, про можливість перебудови його внутрішнього світу, закони і принципи зміни динамічного стереотипу є об'єктивною основою принципу виправності особистості, без якого само існування даної галузі педагогіки просто безглуздо. Учення І. Павлова про вищу нервову діяльність людини дає можливість зрозуміти причину обумовленості (детерміацію) змін особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх умов її розвитку, свідомо управляти цими змінами.

Загальна і юридична психологія, психологія управління і соціальна психологія також є гносеологічними джерелами формування методологічних основ пенітенціарної педагогіки, оскільки об'єктом педагогічної дії у виправних установах є колективи, групи, особи у всіх їх зв'язках і відносинах. Використання в теорії і практиці виправлення закономірностей розвитку психіки людини, його властивостей і якостей дозволяє уникнути примітивізму і помилок в організації процесу виправлення засуджених, наприклад, у випадках, коли намагаються безпосередньо пов'язати темперамент особистості з характером

скоєного злочину і на цій основі створювати спеціальні виховні програми, що, як правило, не приносить очікуваного позитивного результату.

Педагогі-дослідники широко використовують категорії, отримані результати і методи соціології. Неможливо представити сьогодні педагогічні дослідження без конкретно-соціологічних методів, статистичного аналізу, соціально-педагогічних і соціально-правових експериментів.

Педагогічне управління процесом виправлення засуджених розглядається нами як свідомо і цілеспрямована діяльність і виступає як різновид соціального управління. Тому методологія, закономірності і принципи загальної теорії управління повинні служити методологічними джерелами, що визначають діяльність суб'єктів управління педагогічним процесом у виправних установах. Це дозволяє привести в єдину систему численні і часто суперечливі елементи педагогічної системи, сприяє вірній побудові ієрархії цілей, засобів, форм і методів виховної дії.

Істотна відмінність пенітенціарної педагогіки від інших педагогічних галузей полягає в її особливому співвідношенні з правом, зокрема, з такою його галуззю, як кримінально-виконавче право. З одного боку, основні педагогічні положення знаходять віддзеркалення в принципах кримінально-виконавчого права, в окремих статтях закону, з іншого – педагогічна практика багато в чому детермінована регламентацією її засобів, форм і методів правовими рамками. Право встановлює різного роду обмеження, що не завжди сприяють повному і всебічному розкриттю потенцій багатьох засобів, форм і методів педагогічного впливу. Тому пенітенціарна педагогіка повинна постійно враховувати суперечності між жорсткими вимогами права і педагогічною доцільністю і давати рекомендації по їх вирішенню.

У свою чергу пенітенціарна педагогіка покликана впливати на кримінально-виконавче право, постійно пред'являючи до нього вимоги педагогізації його конкретних норм, інститутів. Особливо гостро цей процес виявляється в умовах гуманізації діяльності виправних установ, приведення її у відповідність з вимогами міжнародних принципів і правил поводження з ув'язненими.

Пенітенціарна педагогіка не вільна й від впливу економіки в багатьох її проявах, оскільки ця сфера діяльності виправних установ безпосередньо пов'язана з трудовим вихованням засуджених. Щоб

повною мірою розкрити виховні можливості праці, потрібно всебічно врахувати вимоги ринкової економіки як у сфері виробництва, так і у сфері його організації.

Численні джерела формування пенітенціарної педагогіки пояснюються об'єктом її вивчення – самою педагогічною системою, ядром якої є особистість засудженого у всій різноманітній і суперечливій системі її відносин і взаємин в умовах відбування кримінального покарання. Усі згадані вище галузі наукових знань вивчають окремі сторони цього феномена.

Для педагога як дослідника, так і практичного працівника, особистість вихованця уявляє собою певну цілісність, яку ні вивчати, ні тим більше виховувати по частинах не можна. Те ж саме можна сказати про педагогічну систему в цілому, педагогічний процес, педагогічне явище. Тому пенітенціарна педагогіка є наукою, що інтегрує знання про людину в процесі його зміни, становлення і розвитку в період відбування кримінального покарання. Чим складніше дійсність, що вивчається наукою, тим повільніше відбувається сходження її від емпіричних знань та досвіду до наукової теорії та методології.

Учені виділяють три рівні методології наукового дослідження: *загальнонауковий, конкретнонауковий* (або спеціальний), *технологічний* (методи і методика дослідження).

Загальнонауковий рівень методології пенітенціарної педагогіки сприяє розробці загальних методологічних принципів науково-педагогічних досліджень. До них належать: принцип діалектичного поєднання емпіричного і теоретичного рівнів педагогічних досліджень, принцип системно-структурного підходу в педагогічних дослідженнях, принцип єдності і взаємозв'язку логічного й історичного способів пізнання педагогічних явищ в УВП, принцип об'єктивності, принцип детермінізму, принцип взаємозв'язку і взаємодії, принцип розвитку, принцип педагогічної наочності, принцип пенітенціарно-педагогічної специфіки.

Сутність *принципу діалектичного поєднання емпіричного і теоретичного рівнів педагогічних досліджень* полягає в тому, що досліджуване явище вивчається й емпіричним, й теоретичним шляхом. На основі емпіричних даних, накопичених у практиці діяльності УВП, робляться теоретичні висновки й узагальнення. При цьому звертається увага на єдність кількісного та якісного аналізу, уміле їх поєднання.

Виключити емпіричний рівень пізнання пенітенціарно-педагогічних явищ не можна, бо теорія виправлення засуджених, вбираючи в себе емпіричний матеріал, перевіряє на його основі свою життєвість і розвивається далі.

З іншого боку, підвищення теоретичного рівня пенітенціарно-педагогічних досліджень служить основою ефективності практичної діяльності по виправленню засуджених.

Сутність **принципу системно-структурного підходу** в педагогічних дослідженнях полягає в тому, що пенітенціарно-педагогічне явище, що вивчається, розглядається не ізольовано, а як певна структурна частина єдиного цілого, і водночас, саме складається із взаємопов'язаних структурних елементів.

Системно-структурний підхід дозволяє вирішити питання про співвідношення загального методу пізнання, загальних методів педагогіки і конкретно-наукових методів вивчення пенітенціарно-педагогічних явищ.

Принцип єдності і взаємозв'язку логічного й історичного способів пізнання педагогічних явищ в УВП спрямований на виявлення структури педагогічного об'єкту, взаємозв'язку його компонентів і функцій, структурних зв'язків і залежностей з погляду логічного та історичного способів його пізнання.

Принцип об'єктивності зобов'язує будувати систему наукового знання відповідно до об'єктивної реальності, відображати тільки те, що дійсно належить їй. Необхідно вживати всі заходи для виключення впливу на дослідження і висновки пристрастей, особистих поглядів, упереджень і низької підготовленості того (або тих), хто проводить дослідження і претендує на внесок у створення достовірної картини педагогічної реальності.

Принцип детермінізму (причинності, каузальності) об'єктивно відображає причинно-наслідкові зв'язки, що існують у світі, та вимагає виявляти причини тих або інших педагогічних явищ, а також розглядати їх як причини інших наслідків: педагогічних, юридичних, психологічних. Встановлення причин – найважливіша умова розробки конструктивних пропозицій з вдосконалення практики, орієнтованої на створення, зміну або усунення саме причин для досягнення певних наслідків.

Принцип взаємозв'язку і взаємодії витікає з факту існування досліджуваних явищ в оточенні інших, з якими вони знаходяться в певних відносинах і характеризуються взаємовпливом. Якщо явище,

що вивчається, потрапляє в іншу систему взаємин, то воно змінюється під новими впливами і, у свою чергу, певним чином змінює їх. Це абсолютно необхідно враховувати при вивченні педагогічних явищ та їх можливостей досягати потрібного в педагогічній практиці.

У сучасній науці використовується теорія систем, яка розглядає певну групу явищ або об'єктів, що знаходяться в мережі стійких взаємозв'язків, як елементи єдиного структурного комплексу, що функціонує як ціле, тобто як система. Найважливіші елементи цілісного педагогічного процесу – об'єкт, суб'єкт, цілі, завдання, зміст, організація, засоби, методи, технології, умови, способи контролю і оцінки процесу і результатів та їх корекції повинні бути взаємозв'язані, узгоджені, щоб забезпечити найбільший педагогічний ефект.

Принцип розвитку відображає факт постійних змін у навколишньому світі та людях. Досліджувані в даний момент педагогічні явища треба розглядати як зріз на шляху безперервної їх зміни з певними тенденціями, що йдуть з минулого в майбутнє. Важливо розкрити тенденції, зрозуміти їх рушійні сили, знайти при необхідності способи змін. Принцип розвитку – основа педагогічного оптимізму, віра в можливість цілеспрямованого досягнення прогресивних змін по висхідній тенденції.

Конкретнонаукова (спеціальна) методологія пенітенціарної педагогіки відповідає об'єктивній необхідності враховувати якісну своєрідність досліджуваних педагогічних фактів, закономірностей і механізмів, властивих пенітенціарній системі як предмету дослідження.

Основні і своєрідні пенітенціарно-педагогічні закономірності та їх сукупності знаходять віддзеркалення в спеціальних наукових принципах пенітенціарної педагогіки. На основі досвіду проведених наукових досліджень можна назвати найважливіші з них.

Принцип педагогічної предметності визначає необхідність при вирішенні проблем зміцнення законності і правопорядку цілеспрямовано досліджувати саме педагогічні явища. Вони є скрізь, де є прояв, вплив, зміни, завдання, заходи, пов'язані з освітою, навчанням, вихованням і розвитком засуджених. Педагогічний підхід, педагогічна наочність виражаються в дослідженні вченим і з'ясуванні практиком саме цієї реальності і шляхів її вдосконалення.

Але треба розуміти, що освіта, навчання, виховання,

виправлення, розвиток – явища комплексні і вивчаються одночасно й іншими науками. Специфічно педагогічне в них – це перш за все педагогічні закономірності, тобто причинно-наслідкові зв'язки між педагогічними діями та педагогічними результатами, способи їх урахування й оптимізації на користь вдосконалення процесу виховання. Правильне врахування педагогічних закономірностей полягає, перш за все, у розробці й організації пенітенціарно-педагогічних систем різного рівня і масштабу, у достовірному і конструктивному визначенні їх цілей, завдань, змісту, засобів, форм, методів, технологій, умов, процесів, результатів, оцінок, корекцій. Визначаються шляхи забезпечення їх оптимального функціонування в педагогічному процесі, що потребує врахування безлічі причин і умов. При розрахунку ж і обґрунтуванні всього цього використовуються як власна, педагогічна аргументація, так і дані суміжних наук.

Принцип пенітенціарно-педагогічної специфіки. Специфіка – реальність, обумовлена перш за все впливом основних особливостей пенітенціарної системи на її педагогічну підсистему і зворотними впливами другої на першу. До специфіки можна віднести вплив пріоритетності правоохоронних завдань, по відношенню до яких власне педагогічні грають обслуговуючу роль; своєрідність напрямів професійної діяльності, що регулюються до того ж нормами поведінки працівників кримінально-виконавчої системи; особливі вимоги до професіоналізму співробітників, що накладають відбиток на систему професійної освіти і підготовки; вікові, освітні та професійні особливості людей і груп, що здійснюють виховну діяльність, її зворотний вплив на них і багато іншого.

Пенітенціарна педагогіка починається там, де відбувається розтин кримінально-виконавчої специфіки. Це і актуальне завдання розвитку пенітенціарної педагогіки, умова її наукового визнання і завоювання авторитету у практиків. Важливе виявлення, опис і практичний облік пенітенціарно-педагогічних закономірностей, своєрідних пенітенціарно-педагогічних феноменів і механізмів, адекватних їм наукових понять, створення власної наукової парадигми, аналіз педагогічних систем, змістовно відмінних в основних ланках від досліджених у загальній педагогіці, педагогічне опрацювання властивих правоохоронним органам і не існуючих більш ніде напрямів діяльності та їх педагогічне забезпечення,

розробка пенітенціарно-педагогічних теорій стосовно специфічних для правоохоронної діяльності проблем і методик вирішення різних професійно-педагогічних завдань. На жаль, поки не зникли факти, коли дослідники проявляють слабку здібність до виявлення педагогічної специфіки або зводять останню до ілюстрації загальнопедагогічних положень прикладами правоохоронної практики.

Принцип строгого дотримання законності при визначенні змісту, методів, прийомів і засобів педагогічного впливу на засуджених. Будь-який вплив на засудженого може бути зроблений лише в межах правових норм. У кримінально-виконавчому праві відбиті цілі педагогічного процесу в пенітенціарному закладі, певні основні засоби виправлення засуджених, обґрунтовані правові аспекти можливих педагогічних рішень тощо. У роботі вихователя не може бути місця для зіставлення законності і педагогічної доцільності.

Принцип поєднання і взаємозв'язку педагогічних дій і норм правового регулювання умов відбування покарання з урахуванням усіх завдань діяльності пенітенціарного закладу. За своїм змістом позбавлення волі – це кара злочинця за скоєний ним злочин. Вона припускає позбавлення громадянина певних матеріальних і духовних благ. З позбавленням волі поєднуються заходи каральної і виправної дії. У результаті створюється якісно нове явище – карально-виховна дія, що складається з каральних і виховних елементів, які необхідно враховувати в пенітенціарно-педагогічних дослідженнях.

Технологічний рівень пенітенціарної педагогіки передбачає відбір і використання конкретних прийомів, процедур та операцій теоретичного й емпіричного пізнання і вивчення педагогічних явищ дійсності; шляхи, способи добування наукових фактів та їх систематизації з метою розробки наукової теорії і вдосконалення практичної діяльності.

Методика дослідження – це сукупність методів вивчення конкретної педагогічної проблеми, побудови системи оцінок, доказів, обґрунтувань та висновків.

Система методів дослідження визначається початковою концепцією дослідника, його уявленням про сутність і структуру явища, що вивчається, загальною методологічною орієнтацією, цілями і завданнями конкретного дослідження.

Пізнання нових явищ і закономірностей пенітенціарної педагогіки ґрунтується на двох джерелах:

1) практичної діяльності персоналу УВП, позитивного досвіду вихователів;

2) спеціально організованих педагогічних дослідженнях.

При цьому методика вивчення педагогічних явищ повинна будуватися на основі наступних загальних методологічних положень:

1) доступність дослідницьких методів і можливість їх використання персоналом УВП;

2) дотримання педагогічної спрямованості дослідницьких методів: кожен з них виконує не тільки діагностуючу роль, але і виховну функцію;

3) використання двох напрямів: тривале вивчення досліджуваних явищ і метод разових обстежень. Перевага віддається тривалим спостереженням як найбільш плідним при вивченні даного явища.

Методи дослідження поділяються на методи організації дослідження, методи збору даних, методи обробки даних, методи інтерпретації і оцінки даних.

Організаційні методи – методи планування, підготовки та побудови дослідження. Найважливіші з них:

- *метод вивчення стану дослідженості проблеми.* Будь-яке дослідження повинне починатися з вивчення наукових публікацій з проблеми. Не можна нічого удосконалити, не знаючи, що вже зроблене в педагогічній науці з проблеми, що цікавить. Помилково вважати, що починаєш з порожнього місця. Якщо навіть немає спеціальних пенітенціарно-педагогічних публікацій, то завжди є фундаментальні роботи з загальної педагогіки, соціальної педагогіки тощо, що висвітлюють цю проблему в певних аспектах;

- *метод розробки наукової гіпотези* (початкового педагогічного моделювання) – загальнонауковий метод, що полягає в розробці теоретичного, апріорного бачення проблеми дослідником, її самостійного розуміння та шляхів вирішення. Наукова гіпотеза виникає на основі вивчення стану дослідженості проблеми (за її висвітленістю в науковій літературі) у вигляді уявної картини (моделі) шляхів її рішення, що втілюються потім у письмовій формі та інколи доповнюється графічним зображенням. Цей організаційний метод надзвичайно важливий, оскільки носить

науково-стратегічний характер і пронизує все подальше дослідження проблеми: планування, підбір методів, збір фактичного матеріалу, його аналіз, оцінку. У результаті робляться висновки, якими підтверджуються або не підтверджуються (частково не підтверджуються) початкові теоретичні припущення, розробляються відповідні рекомендації й наголошується, як слід продовжувати дослідження проблеми;

- *системний, порівняльний і лонгитюдний методи.* Вони належать до загальних методів організації дослідження: системний метод припускає дослідження не ізольованих педагогічних явищ у відриві від інших, а що функціонують в єдиному комплексі, у педагогічній системі, у певному середовищі, умовах; порівняльний метод характеризується порівнянням даних, отриманих одночасно (або протягом короткого відрізка часу) на різних групах випробовуваних, у різних умовах; лонгитюдний метод орієнтований на порівняння даних, отриманих на одних і тих же випробовуваних, але з певним інтервалом (наприклад, на початку навчального року та в кінці й тому подібне). Можливо і поєднання їх.

Методи збору даних вельми різноманітні. Одним з найбільш поширених методів збору інформації є *спостереження*. Спостереження відрізняється від звичайної фіксації явищ систематичністю, опорою на певну педагогічну концепцію, дозволяє вивчати цілісний об'єкт в його природному функціонуванні, перевіряє адекватність та істинність теорії в педагогічній практиці.

Розрізняють: польові спостереження і лабораторні, формалізовані (проводяться за жорсткою програмою) і неформалізовані, включені і невключені (залежно від участі спостерігача в подіях процесу). За частотою застосування виділяють: постійні, повторні, одноразові спостереження; за обсягом: суцільні і вибіркові; за способом отримання: прямі (безпосередні), непрямі (опосередковані).

Як будь-який метод дослідження спостереження має свої достоїнства і недоліки. Основною його перевагою є можливість фіксації педагогічних явищ, що об'єктивно відбуваються, у міру того, як вони виникають і розвиваються, тобто в динаміці. Правильне і коректне спостереження фіксує дійсні факти, події, що відбуваються, а не думки, оцінки або враження про них.

До недоліків методу спостереження можна віднести трудомісткість і тривалість. Крім того, при спостереженні часто

фіксується лише зовнішня поведінка, а внутрішні механізми його залишаються в тіні. Саме тому дані, отримані за допомогою спостереження, необхідно перевіряти і доповнювати іншими методами дослідження.

Бесіда як метод пенітенціарно-педагогічних досліджень організовується з метою з'ясування індивідуальних особливостей особистості (мотиваційної та емоційної сфер, знань, переконань, установок, рівня кримінальної зараженості, відносин засуджених). Бесіда може проводитися як з самим засудженим, так і з його оточенням. Вона передбачає наявність загального плану.

Залежно від мети бесіда може бути ознайомлювальною, профілактичною, виховною.

Бесіда також організовується з групою і колективом. У даному випадку вивчаються взаємини, спілкування, взаємодії засуджених один з одним.

Вибір тем бесід дуже різноманітний. Сьогодні актуальні питання ринкової економіки, підприємництва, психології, міжнаціональних відносин, моральності; різко зріс інтерес до релігії.

Метод анкетного опитування полягає в тому, що засудженим задається система питань, які стосуються оцінки своєї поведінки, психічного стану і самопочуття в різних ситуаціях. Його різновидом є *соціометричне опитування*, яке дозволяє отримати відомості про взаємини засуджених, їх лідерів, ізольованих осіб, зміст діяльності.

В умовах УВП застосовуються спеціальні анкети-опитувальники. Питання, з якими звертаються до засуджених, є своєрідними соціометричними критеріями. Вони класифікуються:

а) за змістом:

- на формальні (офіційні), коли засудженим пропонується зробити вибір партнера, наприклад, для виконання виробничих або культурно-масових завдань (оформлення стіннівки, наочної агітації, виробничих показників та ін.);
- неформальні (неофіційні), коли пропонується зробити вибір партнерів, наприклад, для проведення дозвілля;

б) за формою:

- на комунікативних, або таких, що дозволяють виявити реальні взаємини за допомогою питань типу: „З ким Ви вважали б за краще бути в одному колективі?“;
- гностичні, спрямовані на вивчення особистих очікувань, вибору його іншими членами колективу загону;

в) за орієнтацією:

- на односторонні позитивні вибори („З ким би Ви хотіли жити в спальній секції?“);
- комбіновані („З ким би Ви хотіли (не хотіли) жити в спальній секції?“);

г) за ступенем значущості:

- на сильні, коли робиться вибір партнера для виконання відповідального офіційного завдання;
- слабкі, коли робиться вибір партнера для проведення дозвілля.

Про ступінь відчуття і мотиви вибору засуджені повинні судити самі. Але для кращої і швидшої орієнтації засуджених в мотивах вихователь може заздалегідь написати на дошці найбільш цінвані ними якості людської особистості. Наприклад: чесний, правдивий, працелюбний, справедливий і так далі. Засуджений обирає будь-яку якість і пояснює мотив свого вибору. У тому випадку, якщо засуджений випробує антипатію, за ним залишається право зробити негативний вибір з вказівкою мотиву.

Перед опитуванням проводиться інструктаж засуджених з тим, щоб прізвища ретельно обмислювалися й строго розподілялися по стовпцях.

При проведенні опитування обов'язково повинні дотримуватися наступні вимоги:

1) усі питання повинні бути сформульовані чітко і ясно, щоб були зрозумілими засудженим;

2) опитування треба проводити в такому відділенні, загоні, у якому засуджені вже мають деякий досвід сумісного проживання та знають один одного;

3) опитувані засуджені дають свої відповіді самостійно, ні з ким не радячись;

4) відповіді можуть бути як відкритими (засуджений під відповідями ставить своє прізвище), так і анонімними (засуджений не підписується під відповідями). При анонімних опитуваннях досягається велика щирість у відповідях.

Достоїнством методу опитування є порівняно легкий обхват великої вибірки; недоліком – неоднакова інтерпретація питань різними особами, невміння правильно підібрати оцінку і відповідь, іноді – явна нещирість у виборі відповіді.

Метод вивчення продуктів діяльності засуджених,

документації, особистих справ, аналіз листів, письмових робіт дає різноманітний матеріал про мотивацію, систему відносин, моральність, відповідальність осіб, що відбувають покарання в ВУ.

Важливими методами пенітенціарно-педагогічних досліджень є експеримент і моделювання.

Педагогічний експеримент – це експериментальна перевірка того або іншого методу або прийому виховання у спеціально створених і контрольованих умовах. Основна функція педагогічного експерименту полягає у встановленні причинно-наслідкових зв'язків між окремими елементами педагогічної дії та її результатами. Проведенню експерименту передують розробка наукової гіпотези як науково достовірного припущення про можливу ефективність того чи іншого методу або прийому педагогічної роботи. Експеримент може проходити у звичайних обставинах життя і діяльності засуджених. Такий експеримент отримав назву *природного експерименту*. *Лабораторний експеримент* відрізняється створенням спеціальних умов, необхідних для реєстрації характеру дій на випробовуваних та їх у відповідних реакцій. Перш ніж бути рекомендованими для впровадження в масову практику, результати повинні бути перевірені і скореговані за допомогою інших дослідницьких методик (спостереження, анкетування та ін.).

Моделювання – це матеріальне або уявне імітування реально існуючої педагогічної системи шляхом створення спеціальних аналогів (моделей), у яких відтворюються принципи організації і функціонування цієї системи. За допомогою моделювання можливе відсторонення від таких властивостей системи, які виступають як неістотні в даному конкретному випадку. Удаючись до моделювання, педагог-дослідник має можливість перейти від аналітичного вивчення окремих властивостей, форм і процесів до синтетичного пізнання цілісних систем в контрольованих умовах. Всяка модель припускає свідоме спрощення того класу педагогічних явищ, який виступає як предмет пізнання, і не може бути тотожною об'єкту, аналогічною йому в усіх відношеннях. Завдяки спрощенню і схематизму модель допускає точний аналіз і математичний опис, перенесення отриманих висновків на реальні умови.

Методи обробки даних багато в чому носять загальнонауковий характер. До них перш за все відносяться педагогічний аналіз зібраних даних; кількісні обробки, статистичні обрахунки, ранжування, складання таблиць і графіків; якісна

систематизація, угруповання, типологізація, узагальнення, порівняння та ін.

Методи інтерпретації та оцінки даних педагогічних досліджень покликані забезпечити формулювання обґрунтованих висновків та пропозицій, що спираються на зібраний матеріал і витікають з нього, оцінку матеріалу з позицій методології та існуючих пенітенціарно-педагогічних теорій.

Ключові поняття: методологія, загальнонауковий, конкретно-науковий, технологічний рівні методології, принципи, методика та методи дослідження.

Питання та завдання:

1. Розкрийте поняття „методологія” у сучасній науці.
2. Обґрунтуйте методологію пенітенціарної педагогіки на основі трирівневого підходу, докладно охарактеризувавши загальнонауковий, конкретно-науковий, технологічний рівні.
3. Дайте характеристику методів наукового дослідження: організаційних, діагностичних, моделювання (проекування), експериментальних, обробки та інтерпретації результатів.

Проблемне завдання: Розробити методологію дослідження проблеми формування правослужняної поведінки засуджених у виправній (виховній) колонії.

1.3. Закономірності та принципи пенітенціарної педагогіки

Розкриття предмету дослідження та наукової організації конкретної області соціальної дійсності припускає визначення закономірностей, що виявляють суттєві зв'язки та відносини явища, що вивчається. Вони, у свою чергу, є методологічними джерелами при визначенні системи принципів, форм та методів педагогічного процесу, що здійснюються органами кримінально-виконавчої системи.

В основі положень про закономірності педагогічного процесу в установах виконання покарань лежать вчення про пластичність

нервової системи, закони і принципи формування динамічного стереотипу, роль другої сигнальної системи; а також закони діалектики – єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечень, переходу кількісних змін у якісні.

Закономірності педагогічного процесу в пенітенціарних установах – це об'єктивно існуючі найбільш суттєві, повторювані зв'язки між педагогічними явищами, особливостями діяльності співробітників та її результативністю (змiнами в особистості засудженого).

Розглянемо основні закономірності педагогічного процесу в місцях позбавлення волі:

1. Мета, завдання та зміст педагогічного процесу закономірно обумовлені характером та рівнем розвитку суспільних відносин.

Процес перевиховання засуджених не може бути політично незабарвленим. Він також визначається характером та рівнем розвитку суспільних відносин, ідеологією соціальної структури суспільства, його політичної системи та духовної культури. Це відображається у визначенні суспільством соціального ідеалу особистості, моделі тих її властивостей та якостей, які повинні бути сформовані в результаті виховання.

Мета виховного процесу в органах виконання покарань визначається відповідно до загальної спрямованості кримінально-виконавчої політики, що полягає у виправленні та ресоціалізації особистості, її моральній перебудові відповідно до норм та вимог суспільства.

Відповідно до мети перевиховання визначаються завдання та зміст виховного процесу, засоби, форми та методи виховного впливу.

Педагогічний процес і взагалі пенітенціарна система є одним із інститутів суспільства (частиною, елементом), що історично змінюються відповідно до законів розвитку суспільства.

Тому особливість та спрямованість пенітенціарної системи залежить від наступних суспільних чинників:

- рівня соціально-економічного, політичного та культурного розвитку держави;
- характеру філософських, кримінально-правових, соціологічних, психологічних, пенітенціарних концепцій, що переважали в конкретно історичний період та

відігравали роль теоретико-методологічної основи пенітенціарної моделі;

- матеріальних можливостей держави в конкретний історичний період;
- політичних, ідеологічних, релігійних переконань, домінуючих у суспільстві;
- уряду і політиків;
- розвитку кримінально-виконавчої (пенітенціарної) системи в залежності від кримінально-виконавчої політики держави.

2. Ефективність виправлення засудженого закономірно залежить від якості виховної роботи та її ресурсної забезпеченості, соціального середовища (внутрішнього та зовнішнього) конкретних установ виконання покарань.

Процес становлення людини як особистості поза суспільством неможливий, тому для її розвитку та формування значення має не тільки генетична, а й соціальна програма.

Для сучасного суспільства основу соціальної програми складає формування особистості в колективі, оскільки в ньому найбільш повно та ефективно вирішується завдання всебічного та гармонічного розвитку особистості.

Особливості прояву даної закономірності в процесі виправного впливу на спецконтингент полягають у тому, що дуже часто позитивна соціальна програма виявляється набагато слабкішою, ніж реальні відносини (як атрибут місць позбавлення волі), що складаються за неписаними законами та правилами, традиціями кримінального світу і викликають великі труднощі при формуванні колективу засуджених у неформальних малих групах, частина яких має яскраво виражену негативну спрямованість.

Дана закономірність об'єктивно проявляється навіть всупереч бажанню організаторів процесу виправного впливу на засуджених. Однак, без цілеспрямованого керівництва розвитком міжособистісних відносин у малих групах та колективах в окремих установах, вплив негативних мікрогруп та їх лідерів, осіб з „подвійним життям” може стати визначним, що приведе до формування особистісних ідеалів, несумісних з вимогами суспільної моралі.

Відмінити цю закономірність ми не можемо, оскільки це об'єктивно існуюча реальність. А створити в середовищі засуджених

клімат, сприятливий для виховання, виробити програми виправлення відповідно до потреб та завдань кожного типу установ виконання покарань, – завдання важке, але реальне для виконання.

3. Виправлення засудженого закономірно залежить від особливостей різних видів його діяльності й тих відносин, які виникають у її процесі.

Зміна, розвиток, виправлення особистості – це результат не механічного впливу середовища на людину. Тому вирішальним фактором є активна взаємодія людини з середовищем за допомогою предметної, конкретної діяльності. Як відомо, все життя людини – це сукупність, система різних видів діяльності, що поступово змінюють один одного – навчання, пізнання навколишнього світу, трудова, суспільна діяльність, дозвоільна.

За допомогою діяльності зовнішні умови перетворюються у внутрішні якості та властивості, що в реальному педагогічному процесі диктує необхідність визначення спрямованості видів діяльності, у яких формуються відношення особистості. Тут простежуються такі об'єктивно існуючі зв'язки, як залежність формування особистості від трудової, суспільної, інтелектуальної, пізнавальної діяльності та інше. Не випадково законодавець у якості основних засобів виправлення та перевиховання засуджених визначив режим, суспільно корисну працю, соціально-виховну роботу, навчання, оскільки саме в них реалізуються вказані види діяльності, що мають суспільно корисну спрямованість та сприяють формуванню та розвитку моральних властивостей та якостей особистості.

4. Ефективність ресоціалізації засудженого закономірно залежить від відповідності змісту, форм і методів виховного впливу особливостям особистості як цілісного психологічного феномену, зокрема відношення засудженого до скоєного злочину та кримінального покарання за нього.

Особистість засудженого являє собою певну динамічну систему, у якій всі якості та властивості знаходяться в тісному зв'язку та взаємодії. Розвиток однієї якості або властивості залежить від інших і в свою чергу, чинить зворотній вплив на них. Тому і в процесі перевиховання особистість засуджених повинна сприйматися як деяка цілісність, а виховні впливи повинні бути спрямовані на формування потреб, розвиток свідомості та поведінки, придбання знань, відпрацювання практичних умінь та навичок,

укріплення волі та формування моральних почуттів.

Практика свідчить, що в тому випадку, коли засуджений вважає себе зовсім невинним у скоєному злочині, не розкаюється, а до міри кримінального покарання ставиться як до несправедливої, то у нього закономірно з'являється негативне ставлення й до педагогічного впливу.

У пенітенціарних установах непоодинокими є випадки, коли засуджені, особливо за крадіжки, грабежі, розбійні напади, вважають себе сучасними „Робін Гудами”, несправедливо засудженими, і мотивують це тим, що грабували „незаконно багатих”, „вбивали неповернуті борги”. Деякі виправдовують себе тим, що і серед високопоставлених керівників було чимало злочинців, які з вкраденими у держави коштами втекли за кордон. А засуджені за зґвалтування іноді намагаються виправдовуватися тим, що потерпілі спровокували злочин своєю попередньою „легкою” поведінкою з іншими чоловіками або спільним розпиванням спиртного.

Виправлення таких та інших засуджених може бути успішним лише тоді, коли вдається сформувати у них почуття вини за скоєні злочини, каяття, відношення до покарання як до справедливої міри, а до професії співробітника пенітенціарних установ як до важливої, необхідної та соціально-значущої.

Зрозуміло, що форми і методи виховного впливу, наприклад, на засуджених вперше і на особливо небезпечних злочинців, або неповнолітніх та дорослих повинні відрізнятися. Варто враховувати також, що кожна особистість унікальна, для кожного засудженого треба знайти свій „ключик”, спробувати проникнути у потаємні надра його внутрішнього світу.

5. Ефективність виправлення засудженого об'єктивно залежить від його власної активної діяльності щодо самовизначення.

Багаторічна практика свідчить про те, що реалізація будь-якої кількості виховних заходів не приведе до бажаних результатів, якщо самі засуджені не захочуть уважно розібратися в особливостях свого характеру, критично поставитися до себе та свідомо, систематично займатися самовихованням, відновленням, формуванням і розвитком позитивних рис, звичок тощо.

Лише зовнішні по відношенню до особистості умови і дії не можуть забезпечити її розвиток та корекцію, оскільки їх вплив опосередковується внутрішнім світом засудженого, його поглядами,

ставленням до навколишньої дійсності, особистою активністю.

Теорією та практикою встановлено, що виховні впливи на засуджених найбільш ефективні саме тоді, коли вони доповнюються кропіткою роботою над собою самого засудженого.

Отже, виправлення неможливо розглядати однобоко – лише як результат впливу співробітників пенітенціарних установ. Це ще й результат самооцінки особистості засудженого в процесі її власної діяльності.

Інакше кажучи, засуджений повинен стати не тільки об'єктом, але й суб'єктом виховних впливів.

6. Переборювання негативних якостей особистості засудженого закономірно пов'язане з індивідуальним підходом до неї, оптимістичною гіпотезою, опорою на позитивні риси та якості.

Іноді співробітники пенітенціарних установ всю індивідуальну роботу із засудженими спрямовують тільки на боротьбу з його недоліками і, не досягнувши відразу результатів, стверджують: „Ця людина не піддається перевихованню”. Такий настрій передається засудженому, він втрачає віру в свої сили, не прагне працювати над собою.

Як свідчить практика, позитивне в особистості може бути виявлене в особливостях його поведінки, інтелектуальному розвитку, витонченості емоційно-почуттєвої, або вольової сфери, досвіді соціальних відносин, професійних чи загальнокультурних знаннях, уміннях та навичках тощо. Якщо працівники установ зможуть виявити позитивне в ув'язненого, розвивати і спиратися на це позитивне, то можна розраховувати на реальність досягнення мети повернення суспільству правослухняної особистості.

Визначення найбільш загальних закономірностей педагогічного процесу із засудженими дозволяє систематизувати знання про глибинні процеси щодо зміни особистості, виробити систему науково обґрунтованих принципів, для яких дані закономірності є об'єктивною методологічною основою.

Принципи – основоположні ідеї, керівні правила, що лежать в основі будь-якої людської діяльності (В. Синьов, А. Мудрик, Н. Басов та ін.). На основі принципів розробляються у теорії та реалізуються в практиці мета, завдання, зміст, форми і методи діяльності.

Принципи пенітенціарної педагогіки – це керівні ідеї, вихідні

методологічні положення, що впливають із закономірностей, сутності та особливостей процесів виправлення і ресоціалізації та визначають його спрямованість, а також способи діяльності об'єкта цього процесу.

Найбільш значущі для нас системи принципів пенітенціарної діяльності, у тому числі її педагогічного аспекту, містяться в сучасних нормативно-правових документах та наукових працях В. Синьова, Л. Завацької, Н. Басова, В. Литвишкова, А. Митькіної, А. Сухова, В. Нікітіна та інших. Для зручності використання та усвідомлення цих принципів доцільно їх класифікувати та об'єднати в блоки – *філософські, соціально-політичні, психолого-педагогічні, організаційні, специфічні принципи*.

Філософські принципи пенітенціарної педагогіки належать також до всіх соціальних процесів та наук про людину, суспільство і набувають специфічності при здійсненні педагогічного процесу: детермінізм, віддзеркалення, розвиток, єдність свідомості та діяльності, історизм, взаємозв'язок індивіда та середовища, діалектична єдність теорії і практики тощо.

До *соціально-політичних принципів* педагогічної роботи із засудженими в пенітенціарних закладах України можна віднести принципи законності; справедливості і моральності; гуманізму і милосердя; гласності; демократизму; суверенітету і незалежності від ідеологічних установок та рішень політичних партій і течій; примату прав людини над державними і суспільними інтересами; рівності засуджених перед законом; взаємної відповідальності держави і засудженого; єдності державної політики з національними і регіональними особливостями та досвідом роботи із засудженими; зв'язок з конкретними умовами життєдіяльності особистості засудженого чи соціальної групи; системного охоплення всього комплексу взаємопов'язаних проблем пенітенціарної діяльності; максимального використання інститутів соціалізації, які є в розпорядженні держави і суспільства; інтеграції з іншими галузями соціальної політики держави та інші.

Психолого-педагогічні принципи сприяють урахуванню в педагогічній роботі особистісних особливостей засуджених, соціально-психологічних механізмів навчання і виховання, виправлення і ресоціалізації, формування і розвитку особистості у взаємозв'язку із середовищем, а також використанню напрямів та технологій психологічної роботи в пенітенціарних закладах:

особистісно-діяльнісний підхід; індивідуальний і диференційований підходи; поєднання допомоги, підтримки та захисту засудженого з його позитивним розвитком та нейтралізацією деформацій і криміногенних детермінантів; виховна спрямованість пенітенціарного процесу; опора на позитивні якості і властивості, нахили і здібності особистості; комплексність діагностики, корекції, реабілітації та ресоціалізації; орієнтація на задоволення потреб, сприяння самореалізації особистості засудженого в усіх сферах життєдіяльності тощо.

До блоку *організаційних принципів* педагогічної роботи в пенітенціарних закладах, реалізація яких безпосередньо впливає на результативність, належать: інтеграція виховних можливостей колонії та інших суб'єктів педагогічного процесу; управління процесами надання соціально-педагогічної допомоги, підтримки та захисту; систематичність, послідовність та наступність роботи; структурна цілісність та взаємозв'язок усіх підрозділів пенітенціарного закладу; єдність прав та обов'язків, повноважень та відповідальності суб'єктів соціально-виховної роботи; професійно-особистісна підготовленість спеціалістів до здійснення педагогічного впливу; координація дій, взаємодії та співпраці персоналу колонії, засуджених та інших зацікавлених осіб та організацій; контроль та перевірка результатів тощо.

І, нарешті, до *специфічних принципів* соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими у виховних колоніях належать принципи гуманності; толерантності; адресності; клієнтоцентризму; диференційованого та індивідуального підходу; добровільності; доступності й універсальності; конфіденційності; цілеспрямованості; відповідності мети засобам, формам і методам соціально-педагогічної роботи стосовно конкретного засудженого; комплексного підходу; зв'язку перевиховання і виправлення засудженого з життям; активності засудженого в суспільно-корисній діяльності; максимізації використання соціальних та особистісних ресурсів; опора на позитивні якості, збережені соціальні зв'язки та відносини особистості; стимулювання розвитку засудженого; виховання в колективі; поєднання вимогливості до засудженого з гуманним і справедливим ставленням до нього; виховно-профілактичної спрямованості; стимулювання й педагогічного керівництва самовихованням засуджених; наукової обґрунтованості програм і технологій соціально-педагогічної роботи та створення

умов для їх реалізації тощо.

Особливого значення для теоретичного обґрунтування та безпосереднього здійснення педагогічної роботи із засудженими в пенітенціарних закладах набувають специфічні принципи, що й потребують ретельного аналізу.

В основі педагогічної роботи в пенітенціарному закладі лежить принцип *гуманності*, який передбачає уважне й турботливе ставлення, пріоритет поваги особистісного достоїнства, захисту прав та інтересів засудженого незалежно від його домінуючих негативних індивідуальних характеристик, скоєного злочину, поведінки.

Принцип *толерантності* зобов'язує персонал колоній ставитися терпляче й уважно до всіх засуджених, незалежно від віку, скоєного злочину, національності, симпатій – антипатій, прояву агресивності, провокацій тощо. Професійна толерантність у пенітенціарному закладі вимагає правильного розуміння закономірності різноманіття засуджених, їхніх життєвих ситуацій, а також поєднання терплячого та активно-діяльнісного ставлення до цього різноманіття, його урахування в професійній діяльності.

Принцип *доступності й універсальності* пов'язаний з попередніми принципами і полягає в тому, що всі засуджені, незалежно від політико-ідеологічних, релігійних, національних, расових, статевих, вікових, соціально-статусних та інших особливостей, повинні мати рівні права й реальні можливості отримання законної соціальної та соціально-педагогічної допомоги, підтримки, захисту.

Персонал пенітенціарного закладу повинен обов'язково дотримуватися принципу *конфіденційності*, який передбачає нерозголошення інформації про особистість та проблеми засуджених, що може нанести шкоду, утиснути їх права і достоїнства, погіршити ситуацію тощо.

Надання індивідуальної педагогічної допомоги всім засудженим, хто її потребує, передбачає принцип *адресності*. Особливо потребують адресної допомоги особи-інваліди, особи з девіантною поведінкою, різними крайніми акцентуаціями характеру тощо. Для них важливий не тільки супровід під час відбування покарання, а й в постпенітенціарний період ресоціалізації.

Принцип *клієнтоцентризму* ставить особистість засудженого в центр професійної діяльності персоналу колонії. Цей принцип обмежує діяльність персоналу реалізацією права засудженого

відмовитися від того чи іншого впливу.

Принцип *індивідуального та диференційованого підходу* означає врахування в соціально-педагогічній роботі індивідуальних особливостей (характеру, типу акцентуації характеру, темпераменту, протікання психічних процесів, задатків, здібностей тощо) засуджених, а також ознак, спільних для різних їх груп. Групи засуджених можна диференціювати за різними ознаками – вік, спрямованість особистості, вид злочину, кількість судимостей, ступінь педагогічної занедбаності, приналежність до певної касти субкультури засуджених та ін. Втілення цього принципу дозволяє персоналу колонії надавати адресну педагогічну допомогу конкретному засудженому або групі засуджених на основі уточнення й конкретизації загальних технологій і програм ресоціалізації.

Відповідно до принципу *добровільності* педагогічна допомога не може надаватися проти волі засудженого, за винятком випадків, пов'язаних з погрозою для життя та безпеки самих засуджених та іншими обставинами.

Принцип *цілеспрямованості на ресоціалізацію* засуджених означає такий підхід до ресоціалізації, який перетворює педагогічну роботу з ними в цілеспрямований процес формування соціально-нормативної особистісної позиції та правислухняної поведінки особистості на основі конкретного в кожному індивідуальному випадку ресоціалізованої моделі особистості.

Принцип *відповідності мети засобам, формам і методам* педагогічної роботи стосовно конкретного засудженого полягає в тому, що мета завжди розглядається в комплексі із засобами. Мета без чітко окреслених засобів її досягнення – лише абстрактний образ, ідеальна уява, яка не має опори в дійсності. Засоби, форми і методи педагогічної роботи виступають конкретним інструментарієм досягнення мети. Тому досягнення мети завжди передбачає визначення найбільш оптимального педагогічного інструментарію, який дозволяє у відповідних умовах, конкретним персоналом колонії досягати виправлення й перевиховання кожного засудженого.

Принцип *комплексного підходу* передбачає розуміння як особистості засудженого, так і педагогічної роботи з ним як цілісних утворень, що складаються з багатьох елементів, які треба використовувати в комплексі. Використання цього принципу

вимагає одночасного впливу на різні сфери особистості – потрібнісно-мотиваційну, інтелектуально-пізнавальну, морально-етичну, творчу, міжособистісну (Н. Шевандрин) – на основі використання різних напрямів соціально-виховної роботи – розумове, моральне, трудове, естетичне, фізичне виховання; профілактика, корекція, реабілітація; різноманітних форм і методів тощо.

Принцип *зв'язку перевиховання і виправлення засудженого з реальним життям* набуває особливого значення внаслідок певної фізичної ізоляції та обмеженого соціального статусу засудженого, що призводить до відмежування від проблем сучасного життя, втрати здібності вирішувати повсякденні життєві проблеми в суспільстві після звільнення. Отже, реалізація цього принципу передбачає поновлення та налагодження соціально корисних зв'язків і відносин ув'язнених, постійне ознайомлення їх з соціально-економічними, політичними проблемами, формування у них позитивних соціальних установок, залучення їх до соціально корисної та особистісно значущої діяльності шляхом читання та обговорення статей журналів і газет, сюжетів теле- і радіопередач, зустрічей з родичами, друзями, представниками органів влади, громадських організацій тощо.

Сутність принципу *активності засудженого в суспільно-корисній діяльності* полягає в тому, що найважливішим джерелом розвитку людини, його перевиховання виступає власна активність. Включення засудженого в активну суспільно-корисну діяльність сприяє його соціальній переорієнтації, перевихованню. Такий підхід не подавляє особистість, а навпаки, активізує її, сприяє найбільш повному прояву її духовних зусиль. Суспільно-корисна діяльність засуджених – це перш за все праця, навчальна, громадська, культурно-дозвіллева, художньо-естетична та фізкультурно-спортивна робота.

Використання принципу *максимізації використання соціальних та особистісних ресурсів* полягає в тому, що для вирішення проблем засудженого, утворення умов для його нормального соціального самопочуття й позитивного розвитку особистості повинні бути використані всі передбачені й не заборонені законом засоби, способи й технології, ресурси громади (органи влади, державні і недержавні інституції, благодійні, добровільні, правозахисні, релігійні та інші організації та установи,

приватні особи) та власні ресурси. Мети ре соціалізації засудженого можна досягнути лише на підставі взаємодії та максимального використання власних ресурсів та ресурсів держави, суспільства і громади.

Принцип *опори на позитивні якості, збережені соціальні зв'язки та відносини особистості* передбачає, перш за все, виявлення тих позитивних якостей і здібностей засудженого, які можуть стати основою для його свідомого відновлення, виправлення й перевиховання. Ці якості можуть проявлятися у творчій сфері особистості – інтелектуальній, фізичній, технічній, художньо-естетичній активності; морально-етичній сфері – ставлення до себе й оточуючих, своєї поведінки, скоєного злочину, щире каяття, прагнення до правислухняної поведінки в майбутньому; міцних родинних зв'язках, значущих соціальних досягненнях в різних видах діяльності тощо. Прояв і подальший розвиток цих якостей дасть людині шанс позитивно проявити себе, заслужити подяку від інших людей, отримати задоволення від успіху, набути певного соціального статусу в системі неофіційних міжособистісних стосунків з ув'язненими. Це спонукатимуть ув'язненого постійно ставити перед собою цілі, досягати їх, бачити перспективу подальшого життя, що є безумовними стимулами його виправлення й повернення в суспільство.

Принцип *стимулювання розвитку засудженого* передбачає підтримку власного ресурсу засудженого для самостійного вирішення своїх проблем, а також самовиховання. Свідома участь засудженого у педагогічних заходах – один з показників його виправлення, а спроможність до самостійного вирішення складних життєвих ситуацій – один з критеріїв готовності до повноцінного життя на волі.

Принцип *виховання в колективі* витікає із соціальної зумовленості розвитку особистості. В умовах жорсткої ізоляції, примусового перебування засудженого у певному загоні, бригаді помітно підвищується роль його найближчого соціального оточення. Сформувані колективістські стосунки в середовищі засуджених дуже важко, адже там панують негативні традиції, ієрархічні стосунки між кастами тощо. Проте позитивний досвід виховання в колективі засуджених все ж таки існує в педагогічній системі А. Макаренка, елементи якої можна використовувати в сучасній пенітенціарній практиці.

Принцип *поєднання вимогливості до засудженого з гуманним і справедливим ставленням до нього* може бути втілений лише за умови справжньої зацікавленості й віри персоналу колонії у виправлення засудженого та поваги до його особистості. Вимоги, що ставляться перед засудженими, повинні бути вмотивованими й реальними щодо виконання, справедливими з моральної та правової точок зору, послідовними, зрозумілими й єдиними для всіх. Гуманізм у поєднанні з вимогливістю повинен проявлятися не в покірному виконанні наказів, а у свідомій дисципліні, праці, прагненні до самовдосконалення.

Принцип *виховно-профілактичної спрямованості* педагогічної роботи передбачає створення умов для виправлення засуджених з метою попередження скоєння ними нових злочинів та гармонізації суспільних відносин.

У межах принципу *стимулювання й педагогічного керівництва самовихованням засуджених* процес і результат виправлення необхідно розглядати не тільки як результат впливу середовища та персоналу колонії, а й як результат самозміни особистості, її активності у самовихованні. Засуджений повинен бути не тільки об'єктом, а й активним суб'єктом виховного впливу, намагатися самостійно розбиратися у своїй особистості, критично ставитися до власних недоліків та долати їх.

Принцип *наукової обґрунтованості програм і технологій педагогічної роботи та створення умов для їх реалізації* передбачає залучення до педагогічної роботи із засудженими фахівців, які мають спеціальну педагогічну або психологічну освіту, здійснюють професійну діяльність на основі використання знань різних галузей наук про людину та закономірності її розвитку, умінь здійснювати власну діяльність на основі технологічного підходу, що передбачає ретельну розробку різних виховних програм, проектів, заходів на індивідуальному, груповому, масовому рівнях з використанням найрізноманітніших методів і методик. Крім того, щоб створити умови для результативного використання програм і технологій, треба вміти подолати „неписані” закони кримінального середовища, що можливо лише за умови формування позитивних міжособистісних стосунків серед засуджених у спільній позитивно спрямованій та вмотивованій діяльності.

Таким чином, використання й спирання на класифіковані й охарактеризовані вище принципи пенітенціарної педагогіки

зроблять професійну діяльність персоналу пенітенціарних установ усвідомленою, гуманістично й педагогічно спрямованою, що відповідає сучасній пенітенціарній доктрині в Україні.

Ключові поняття: закономірності педагогічного процесу в пенітенціарних установах; філософські, соціально-політичні, психолого-педагогічні, організаційні, специфічні принципи пенітенціарної педагогіки.

Питання та завдання:

1. Розкрийте основні закономірності педагогічного процесу в місцях позбавлення волі.
2. Визначте групи філософських, соціально-політичних, психолого-педагогічних та організаційних принципів пенітенціарної педагогіки.
3. Назвіть і дайте характеристику специфічним принципам пенітенціарної педагогіки.

Проблемне завдання: Показати взаємозв'язок закономірностей і принципів пенітенціарної педагогіки шляхом встановлення дії груп принципів у межах кожної закономірності.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ДОПОМОГИ ЗАСУДЖЕНИМ

2.1. Репресивний та філантропічний етапи розвитку соціально-педагогічної допомоги в історії вітчизняних та зарубіжних пенітенціарних систем (від найдавніших часів до кінця XIX століття)

Цілком природно, що дослідження будь-якого процесу або явища доцільно починати з вивчення історії їх розвитку. І в останні роки історія пенітенціарної системи та генезис гуманістичних ідей у справі виконання покарань стали предметом вивчення переважно таких галузей наукового знання, як *історія* (В. Тимофєєв, І. Диптан, А. Зінченко, І. Іщенко, О. Парашевіна, Л. Голиш), *право* (О. Пташинський, Д. Ягунов, Т. Гончар, П. Лихолат, В. Россіхін, Ю. Борзенко, А. Баллада, М. Батчаєва, О. Анатольєва, С. Несинова.), *педагогіка* (В. Шпак, В. Виноградова-Бондаренко, П. Серєда, Л. Тютюнник, О. Кісіль, С. Коляденко, С. Коношенко, С. Бадьора), *соціально-педагогічних ідей* у зарубіжній та вітчизняній пенітенціарних системах поки що не отримала свого висвітлення в педагогічній літературі. Тож спробуємо у даному посібнику простежити еволюцію соціально-педагогічної допомоги в історії розвитку вітчизняних і зарубіжних пенітенціарних систем.

На наше тверде переконання, жодний чесний дослідник, навіть історик, сьогодні не візьметься описати еволюцію кримінального покарання однозначно – у вигляді поступового прогресу від жорстокості до гуманізму. Ми також не ставимо перед собою такої мети. Не ставимо ми за мету й здійснити глибокий екскурс в історію становлення світової тюремної справи, залишивши це фахівцям-пенітенціологам, а лише розглянемо в потрібному для нас, соціально-педагогічному, аспекті стан справ у даній системі протягом розвитку людства.

Відповідно до предмету нашого дослідження ми виділили **чотири етапи** розвитку соціально-педагогічної допомоги в історії зарубіжних та вітчизняних пенітенціарних систем: **репресивний** (від найдавніших часів до кінця XVII століття), **філантропічний** (XVIII та XIX століття), **соціально-реабілітаційний** (початок XX століття – 1991 рік), **реформаторський** (з 1991 року до сучасності).

Охарактеризуємо кожний з них.

Перший історичний етап розвитку соціально-педагогічної допомоги засудженим можна назвати **репресивним** і визначити його хронологічні рамки **від найдавніших часів до кінця XVII століття**, оскільки, як показав аналіз наукових праць В. Шпак, А. Іванова, Ю. Чакубаша, Н. Панасюка, В. Тимофєєва, В. Нікітіна, до кінця XVII століття кримінальне право було однаковим і для дітей, і для дорослих, і мало репресивний характер.

Найдавніші записи про тюрми датуються 2050-1786 рр. до н. е. Так, на давньоєгипетських фараонів було покладено святий обов'язок підтримувати раз і назавжди встановлений порядок. Перевагу надавали публічним побиттям та примусовим роботам на славу фараона.

Ідеї західноєвропейської пеналогії зародилися в грецьким містах-полісах близько 700 р. до н. е., коли в Афінах вже існувало декілька суспільних інститутів для покарання злочинців. Проте тюремне ув'язнення не грало суттєвої ролі, оскільки злочинців, в основному, убивали, штрафували, виганяли з полісу або публічно катували. Уперше поняття „виправний заклад” увів Платон. Сучасні науковці поки що не знайшли більш раннього закликання до заміни смертельної страти тюремним ув'язненням, оскільки інші мислителі розглядали саме тіло людини в якості тюрми духу, і навіть сам „космос” – як тюрму для людських істот. Платон – перший філософ, який виступив за певну гуманізацію покарань та диференційований підхід до особистості злочинця. Зокрема, у „Законах” при описанні утопічної держави Магнєзії розглядаються різні правопорушення і злочини проти моралі й пропонуються три різні типи тюрем в залежності від характеру злочину й особистості самого злочинця. Перший тип тюрем – поблизу ринкової площі – призначався для незначних правопорушників, яких передбачалося утримувати не більше 2 років. Другий тип вже мав назву „центр виправлення” й призначався за більш серйозні правопорушення, скоєні більше через дурість, ніж через поганий характер. Їх треба було утримувати до 5 років, проте обрані містом особи повинні були відвідувати їх та проводити бесіди з метою покращення моральних якостей. Третій тип тюрем – для невинуватих – слід було будувати в найбільш віддалених територіях держави. Засуджених на довічне ув'язнення не можна було відвідувати; охороняли й годували їх раби. Коли такий в'язень умирав, то його тіло треба було вивезти за кордон

держави й кинути непохованим.

Продовжувачем грецької традиції став Рим. Перший кодекс законів – „Дванадцять таблиць” – з’явився в 451 р. до н. е. Відповідно до цього кодексу тюремне ув’язнення застосовували лише у випадку боргів. Більшість злочинців або вбивали, або штрафували. Підземні тюрми використовувалися лише для очікування смертельної кари.

У 320 р. імператор Костянтин у своєму едикті наказував утримувати підслідних „у проміннях світла” й не причиняти їм поганого до закінчення слідства й суду. Він також зобов’язав суддів інспектувати тюрми, щоб охоронники не брали хабарів, в’язням видавалася необхідна їжа за громадський рахунок, а також стежити за тим, щоб в’язнів у неділю відправляли в лазню. Вважалося справою честі відвідувати в’язнів й приносити їм у подарунок їжу.

З XI ст. у Європі виникає багато релігійних шпиталів і притулків для паломників, літніх людей та покинутих дітей. Їх обслуговування бере не себе церков, а з XII ст. церковні організації починають допомагати в’язням, і ця допомога стає обов’язковою частиною християнської благодійності у середньовічній Європі. Іноді навіть утворювалися спеціалізовані релігійні ордени, які повністю присвячували себе допомозі в’язням й збиранню коштів на викуп християн з мусульманського полону. На цю мету численні заможні прихожани залишали весь свій спадок або його частину. Найбільш відомий був Орден Милосердної Марії в Барселоні. Діяльність благодійних організацій впливала на формування судового законодавства на місцях, і нарешті, усі ці положення стали основою для створення єдиної канонічної збірки законів Християнської Церкви Латинського Обряду (1147 р.).

У канонічному праві ідеї Платона про виправлення засуджених та виправні заклади знайшли благодатний ґрунт. Проте цей спосіб покарання використовувався лише стосовно монахів у закритих монастирях, де ізоляція призначалася з метою покращення моральних якостей та замолювання гріхів. Монаху призначалося молитися, приймати їжу наодинці та виконувати найважчу та найбруднішу роботу.

Взагалі, у середньовічній Європі покарання поділялося на п’ять ступенів суворості: найбільш м’яка ступінь – батоги; наступна ступінь – клеймо; третя ступінь – відсікання кінцівок. Найбільш розповсюдженим було відрізання вух, носу та пальців. Четверта

ступінь – миттєва смерть, а п'ята – довга та мученицька смерть. Наприклад, у Франції аж до XVIII ст. спалювали живцем. Усе це мало вигляд публічної екзекуції.

Оскільки кримінальне законодавство європейських країн формувалося під впливом римського права, то мало місце пом'якшення покарання дітей за вчинені злочини порівняно з дорослими. Так, вибір покарання у Франції визначався за ухвалою суду, але до страти, як правило, не доходило. Наприклад, за царювання Людовика Святого на підставі наказу 1268 року діти до 14 років каралися батагом або легким грошовим штрафом. Ті діти, яким виповнилося 14 років, мали сплатити за вчинені правопорушення грошовий штраф або відбути тюремне ув'язнення від 6 до 8 днів. Згодом малолітні каралися за найбільш тяжкі злочини шмаганням канчуком у тюрмі, довічним ув'язненням або підвішуванням за пахви на шибениці. І тільки починаючи з 1545 року дітей-жебраків і волоцюг стали примусово розміщувати у шпиталі, надавати їм елементарну освіту і якнайшвидше працевлаштовувати до землеробів і ремісників. Таке поблажливе ставлення французького кримінального законодавства до малолітніх правопорушників і злочинців тривало майже до кінця XVII ст. У 1791 році французьким законодавчим зібранням був ухвалений кримінальний кодекс, у якому вік безумовної неосудності не визначався, а кримінальна відповідальність наступала з 16-річного віку.

Взагалі, друга половина XVI – XVII ст. – період активного утворення перших тюрем Європи в найбільш економічно розвинених містах: Лондоні (1556 р.), Амстердамі (1596 р.), Копенгагені (1605), Бремені (1608 р.), Антверпені (1613 р.), Ліоні (1622 р.), Мадриді (1622 р.), Стокгольмі (1624 р.). Така географічна концентрація раних тюрем свідчить про те, що саме ці міста вимагали гостру потребу в ізоляції правопорушників. У 1654 році в Амстердамі відкривається перша у світі „кримінальна тюрма”, у яку розміщували тільки за серйозні кримінальні злочини, а всіх інших порушників відправляли в тюремні майстерні. Друга кримінальна тюрма в Європі була відкрита в 1669 році в Гамбурзі і була першою тюрмою на повному державному забезпеченні. Управління тюрмами не змінювалося аж до першої половини XIX ст., коли стали використовувати одиночне ув'язнення.

У 1776 році у Філадельфії (штат Пенсільванія, США)

релігійною сектою квакерів була створена тюремна система, що отримала назву Філадельфійської або Пенсільванської. Тюрма була вперше названа *пенітенціарієм* (від латинського *penitentia* – каяття; *penitentiamus* – покаяний, виправний). Основні принципи цієї системи: абсолютна тиша, абсолютна ізоляція від зовнішнього світу, одиночне ув'язнення, сувора трудова дисципліна і режим. За думкою квакерів, злочинність породжує боговідступність, тому злочинця треба залякати, примусити розкаятися й примирити із Всевишнім. Засуджені не мали ні імені, ні скоєного злочину, ні терміну покарання. Безмовне одиночне ув'язнення та постійне читання Біблії було розраховано на здібність людини до безкінечного вдосконалення, переконання віруючої душі в тому, що самотність побуджує до каяття й повертає до добра. Насправді це приводило до втрати розуму та нездібності засуджених орієнтуватися на волі. Крім пенсільванської найбільш відомими в історії людства були обернська та прогрессивна ірландська тюремні системи (XIX – початок XX ст.).

Формування пенітенціарного законодавства в Давній Русі почалося у IX ст. при становленні державності у східних слов'ян. Найдавнішим пам'ятником давньоруського права, що містив норми кримінальних покарань та порядок їх виконання, є „Руська Правда”, де згадується про смертну кару як про міру покарання. У той же час пропонуються альтернативні заходи щодо фізичних покарань – сплачення штрафу.

У Псковській судовій грамоті (1467 р.) передбачено використання смертельної кари як міри покарання за п'ятьма видами злочинів: грабування церкви, конокрадіство, державну зраду, підпалення, крадіжку.

У 1497 році у Московському князівстві був прийнятий Судебник. Він диференціював злочинців за віком та статтю й передбачав смертну кару за десятьма видами злочинів: розбій, убивство, повторну крадіжку, наклеп, зраду, святотатство, крадіжку холопів, підпалення, державні й релігійні злочини.

У Новому судебнику 1550 року розглядалися нові види покарання, у тому числі: вирізання з живої шкіри поясів, здирання шкіри тощо. У Судебнику чітко простежується наявність чотирьох видів місць позбавлення волі: 1 – приватні тюрми при дворах та резиденціях крупних феодалів; 2 – державні монастирі (Білоозеро, Соловецький монастир та ін.); 3 – монастирі; 4 – місця позбавлення

волі, розвиток яких відбувався у процесі земсько-губних перетворень (з 30-х рр. XVI ст.).

У 1560 році був прийнятий нормативний акт, що заперечував будувати підземні остроги для в'язнів; у 1563 році у Московській державі вводиться такий вид покарання, як заслання.

У 1649 році було прийнято Соборне Укладення, що складалося з 25 глав та 967 статей. Щоб підсилити ефект смертельної кари, передбачалося не тільки повішання й відсікання голови, а й спалювання, залиття горла розплавленим залізом, закапування в землю. Також воно встановлювало смертельну кару для дітей і родичів державних зрадників, не визначаючи вікових меж.

У 1699 році Петро Великий уперше в історії Росії почав використовувати такий вид покарання, як заслання на каторгу. Злочинців направляли на рудники, солеварні, фабрики й заводи Уралу та Сибіру.

І все ж таки при правлінні Петра I, який взяв курс на європеїзацію держави, у 1689 році був виданий проект „Про влаштування шпиталів за європейськими зразками”; у 1691 році – наказ „Про збирання жебраків, які вдають із себе калічних, і про покарання їх”, відповідно до яких облудників карали, невинуватих засилали на каторгу, а здорових влаштовували для роботи в „гамівні” будинки, що були аналогами західноєвропейських „робітничих” будинків.

Як бачимо, на фоні загальновідомих фактів зародження і розвитку благодійності на Русі, благодійної діяльності всіх правителів висвітлюваного нами періоду (Володимира Святославина, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха, Бориса Годунова, Василя Шуйського, Олексія Михайловича, Федора Олексійовича, Петра I), яка охоплювала дітей-сиріт, підкидьків, хворих та убогих, ставлення до злочинців та їх покарання були суворими. І все ж зародження і розвиток соціально-педагогічних ідей, спрямованих на перевиховання, очищення, навчання ремеслу для принесення користі суспільству злочинців мали місце, починаючи з давньогрецького філософа Платона і закінчуючи великим російським реформатором Петром I. У цілому ж описаний нами період зародження і розвитку зарубіжних і вітчизняних пенітенціарних систем з найдавніших часів до кінця XVII ст., з об'єктивних причин можна назвати

репресивним, оскільки під час виконання кримінального покарання злочинців реалізовувалася основна мета – кара, репресія.

Другий етап еволюції зарубіжної та вітчизняної кримінально-виконавчих систем Ю. Чакубаш називає кримінально-виконавчою індустріальною формацією, яка закономірно розвивається на основі попередньої. Вона виникає в період бурхливого розвитку капіталістичних відносин, мануфактурного виробництва і механізації праці, що дає можливість отримувати значний прибуток від експлуатації малодосвідчених працівників – в'язнів, до обов'язків яких входить виконання простих механічних дій з обслуговування машин.

Щодо розвитку ідей соціально-педагогічної допомоги засудженим, то ми, вслід за В. Шпак, цей період визначили як **філантропічний (благодійницький)**, що охоплює **XVIII та XIX ст.** Цей період став предметом дослідження Е. Горшкової, В. Россіхіна, С. Коношенка, М. Батчаєвої, В. Шпак та ін.

В. Шпак зазначає, що поняття „філантропія” виникло у французькій літературі у XVIII ст. і в більшості словників трактується як синонім благодійності. Основною рисою філантропії, на відміну від християнської благодійності середньовіччя, стала її громадська спрямованість. Для європейців XVIII – XIX ст. філантропія означала безкорисливу допомогу одних громадян іншим. Саме з початком XVIII ст. крім бурхливого індустріального розвитку в європейських країнах спостерігається переворот у науці, культурі (матеріальній та духовній), що дає підстави для визначення цього періоду як століття просвітництва та гуманізму. Торкнулися зміни й поглядів на покарання правопорушників за скоєні злочини. Громадськість поступово почала усвідомлювати, що покаранням, яке здатне призводити до мук і фізичних страждань, не можна виправити злочинця, як вважалося раніше. У тюрмі вони перетворювалися на досвідчених злодіїв, а фізичне покарання ще більше озлоблювало їх. Поступово назрівала необхідність організації спеціальної виховної роботи з правопорушниками для повернення їх до законослухняної поведінки в суспільстві.

Особливого значення у цей час набули погляди англійського мислителя Т. Мора. Піддавши критиці сучасне йому економічне життя, він відкрив ряд економічних чинників злочинності і дійшов висновку, що жодні покарання, у тому числі смертна кара, не можуть ліквідувати злочинність, якщо не буде поліпшено

економічне життя суспільства. Мислитель негативно ставився до „страсти за крадіжку”, бо навіть „одне людське життя значно цінніше, ніж усі багатства світу, разом узяті”. Він виступав прихильником призначення за крадіжку примусових робіт виправного характеру. Це було нове слово у світовій кримінально-правовій думці.

Ще один представник англійської школи Т. Гоббс заперечував теологічні підходи до вивчення кримінально-правових проблем. Розглядаючи покарання як примусовий засіб для запобігання руйнівній війні „всіх проти всіх”, він висував ідею залякування злочинця через його покарання, а досягнення виправної мети припускав лише побічно.

Б. Спіноза вважав, що смертна кара є необхідним засобом у боротьбі з голотою, її замірами проти законів держави та суспільства. Він вимагав справедливого законодавства й адекватної державної влади, щоб забезпечити мир і спокій у суспільстві. Дж. Локк на перше місце ставив досягнення безпеки суспільства шляхом виправлення злочинця. Тільки щодо невинуватих злочинців він припускав застосування інших примусових заходів.

Період з першої чверті XVIII і до початку XIX ст. став перехідним у становленні сучасної системи пенітенціарії. Це стосується як теорії, так і практики. Важливий внесок у цю справу зробив Ш. Монтеск'є. Як захисник свободи громадян, він доводив, що жорстокість законів є явищем аморальним. Чим менш жорстокі закони у державі, тим міцніший дух нації, більше свободи, а якщо народ щасливий, то немає сенсу посилювати каральну політику. Покарання не повинно переходити міру жорстокості й відповідати змісту скоєного злочину.

Ставлення Монтеск'є до смертної кари дістало своє відображення в його основній праці „Про дух законів”. Мислитель дійшов висновку про необхідність рішучого обмеження її застосування. При вчиненні майнових злочинів доцільно, на його думку, обмежуватися накладанням на злочинця грошових штрафів.

Ідеї Монтеск'є в галузі пенітенціарії розвинув італійський вчений Ч. Беккарія. Розглядаючи мету та систему організації покарання, він виступив проти ідеї залякування та жорстокості покарання. На його думку, в упорядкованій державі смертній карі немає місця. Не жорстокість покарання, а його тривалість має значно більший вплив на перевиховування злочинця та його душі. Натовп у ході виконання смертного вироку сприймає останній не як виховний

захід, а як захоплюючу подію. Всесвітня історія, за Беккарія, має змогу відмовитися від цієї нецивілізованої та антигуманної справи.

Вольтер у поглядах на проблеми покарання дотримувався точки зору, згідно з якою у правосудді головною метою є суспільна користь, в ім'я якої суддя повинен співвідносити покарання із злочином. Він виступав проти жорстокості покарання, за гуманізм у суспільних відносинах.

Щодо майнових злочинів, то Вольтер відзначав, що їх вчиняють переважно бідні, а закони творяться багатими, байдужими до причин відповідних злочинів.

Важливий внесок у розвиток кримінально-правової думки зробили англійці Говард та І. Бентам. Перший є автором класичного твору „Стан тюрем в Англії та Уельсі” (1797 р.). У книзі була представлена упорядкована система поглядів на тюрму як центр усієї пенітенціарної системи держави. Автор показав жахливий стан, у якому знаходилися тюрми в Англії та Уельсі, розкрив соціально-економічні причини такого становища.

У своїх поглядах на процес реформування пенітенціарної системи Говард запропонував ряд нових принципів. Йдеться, по-перше, про те, щоб тюрми будувалися на підвищеній відкритій місцевості, по можливості на березі річок; по-друге, тюремний режим у цілому не повинен підривати фізичних сил засуджених; по-третє, весь тюремний персонал повинен складатися з гуманних та порядних осіб, які усвідомлюють важливість своєї діяльності для суспільства.

Говард виступив за запровадження у всіх тюрмах раціонально організованої та постійної праці для засуджених. Він виділив ряд чинників, які суттєво впливають на стан виправлення злочинців: моральний, економічний та адміністративний. На його думку, система повної ізоляції злочинця від суспільства суперечить людській природі й може привести останнього до відчаю та божевілля. Особистий інтерес злочинця безпосередньо пов'язаний з прагненням покращити свою долю.

У зв'язку з цим Говард був прихильником такої прогресивної ідеї, як дострокове звільнення в'язнів за умови, що вони сумлінно ставляться до праці та мають бездоганну поведінку.

На думку І. Бентама, пенітенціарну систему можна поліпшити за умови розв'язання трьох основних завдань: 1) попередження злочинів; 2) сприяння задоволенню потреб потерпілих від злочину;

3) об'єктивного покарання злочинців.

З метою профілактики злочинів Бентам пропонував утверджувати у суспільстві гідність, чесність та порядність. Задля цього потрібно уникати прийняття жорстоких законів, виховувати людей у душі належного праворозуміння.

Отже, у XVIII-XIX ст. завдяки бурхливому розвитку промисловості, матеріальної та духовної культури в зарубіжних країнах зароджуються філантропічні ідеї щодо виправлення й перевиховання злочинців. На цій підставі зазнало видозмін і кримінальне законодавство.

Вітчизняна пенітенціарна система XVIII-XIX ст. стала набувати позитивних змін лише за царювання Катерини II, яка послідовно проводила політику, спрямовану на вдосконалення та централізацію державного апарату. У 1775 році вона підписала Указ про реформу місцевого самоврядування, на підставі якого був створений Наказ громадського призріння. На нього були покладені функції організації й управління виконанням покарання в *робітничих та смиренних будинках*. У цей період у Росії починає формуватися ідея виправлення злочинців через працю. Катерина II під впливом гуманістичних ідей просвітництва, бажаючи привнести в Росію передовий тюремний досвід, дійшла думки про необхідність створення відповідного нормативного документа – Статуту про тюрми, але він так і не був затверджений. У Російській імперії другої половини XVIII ст. склалося становище, коли, з одного боку, з'явилися перші науково обгрунтовані ідеї про цілі покарання, його зміст, порядок і умови виконання, які відповідали передовим зарубіжним поглядам того часу, а з іншого – система місць позбавлення волі розвивалася сама по собі, без урахування нових ідей, виходячи із суто прагматичних цілей. Завдання виправлення й перевиховання арештантів ще не знайшло будь-якої соціальної й матеріальної опори.

Позитивні зміни починають відбуватися тільки при Олександрі I, коли у 1819 році за західним зразком відкривається філантропічне „Товариство піклувальне про тюрми”. До 1851 року Товариство нараховувало 52 чоловічих комітетів у губернських та уїзних містах та 14 жіночих відділень при них, 268 уїзних відділень. Основною метою Товариства було як покращення морального і фізичного стану арештантів, так і місць позбавлення волі; завданнями – розподіл в'язнів за статтю, віком, видам скоєних

злочинів, організація матеріального оснащення тюрем, охорона здоров'я, духовне перевиховання, відкриття в тюрмах шкіл тощо.

Під патронажем „Товариства піклувального про тюрми” були відкриті виправно-виховні заклади для малолітніх злочинців та притулки для дітей ув'язнених та безпритульних дітей. У 1848 році в Росії кількість дітей, що утримували в тюрмах, складало 736, з них у Москві – 80, а у Санкт-Петербурзі – 78. До кінця XIX ст. у середньому за рік через дитячі виховно-виправні заклади проходило 4300 осіб. На жаль, тюрми виступали „школою пороку” не тільки для дорослих, а й для дітей, тому Товариством було прийнято рішення про переведення їх у спеціальні заклади виховно-виправного характеру.

Цілі та завдання кожного із створених виховно-виправних закладів, піклування яких розповсюджувалося на неповнолітніх злочинців та дітей, що перебували в місцях позбавлення волі разом з батьками, визначалися їхніми уставами й були спрямовані на виправлення й перевиховання вихованців.

У середині XVIII ст. було вжито заходів щодо розбудови тюремної системи Росії. Зокрема, було проведено централізацію управління всіма тюрмами, створено поряд з тюрмами спеціальні будинки для працюючих в'язнів (прообраз сучасних ВТУ), запроваджено загальнотюремний кодекс, який регламентував умови перебування у місцях позбавлення волі. У 1832 р. було затверджено „Звід положень і статутів про утримання під охороною і висланих”.

У цей же період було систематизовано кримінальне законодавство. У 1845 році вступило в дію „Уложення про покарання кримінальні і виправні”.

Відправною точкою в створенні системи виконання покарань прийнято вважати 1879 р., коли було створено Головне тюремне управління при Міністерстві внутрішніх справ. Дещо пізніше це управління було передане у підпорядкування Міністерству юстиції. Систему установ цього управління утворювали: тюрми; арештантські відділення; покірні будинки; безстрокова каторга (найвища міра покарання в Російській імперії); попереднє ув'язнення; пересильні тюрми; військові тюрми; тюрми для неповнолітніх; інвалідні тюрми; політичні тюрми; окремі тюрми для неспроможних боржників і для військовополонених.

Поряд з практичними заходами у цей період здійснювалися наукові розробки російської пенітенціарії. Цим займалися такі вчені,

як М. Чубинський, М. Таганцев, Ф. Тарановський, У. Фойницький, М. Гернет та інші. Вони, виходячи із нових соціально-економічних умов, бачили у покаранні важливий інструмент боротьби суспільства проти злочинності. Каральна система, на їх думку, має відмовитися від старих поглядів на мотив як другорядний елемент, який впливає лише на міру покарання. Потрібно визнати, що від мотиву залежить і вид покарання, адже тільки так можна привести каральну систему у відповідність з етико-правовими поглядами суспільства на цю проблему. Учені-теоретики вважали, що одним із найважливіших завдань пенітенціарної політики держави є облаштування установ виконання покарань. Вони підтримали та розвинули ідею соціальної підтримки осіб, звільнених після відбуття покарання. Щодо заслання І. Фойницький вважав, що цей вид покарання не має майбутнього і не виправдовує себе.

Подальший розвиток пенітенціарної справи як у Росії, так і в інших країнах був безпосередньо пов'язаний з міжнародними пенітенціарними конгресами (Франкфурт-на-Майні, 1845 р.; Брюссель, 1846 р.; Франкфурт-на-Майні, 1856 р.; Лондон, 1872 р.). На останньому з них було утворено постійно діючий комітет, який мав здійснювати організаційні та координаційні функції у даній справі.

У Росії під впливом цих конгресів було зроблено спробу здійснити відповідні перетворення пенітенціарної системи, зокрема певний час працювала спеціальна комісія Державної Ради. Проте в умовах загострення політичної ситуації в країні справа просувалася повільно. Усі перетворення врешті обмежилися деякими структурними змінами у складі Головного тюремного управління.

Таким чином, описаний нами **другий, філантропічний етап**, розвитку соціально-педагогічної роботи із засудженими в зарубіжних і вітчизняних пенітенціарних закладах можна вважати новаторським і дуже продуктивним щодо зміни суспільством поглядів на систему виконання покарань, а також фундаментом сучасного змісту процесів виправлення, перевиховання та ресоціалізації злочинців.

Ключові поняття: історія розвитку соціально-педагогічної допомоги засудженим, репресивний та філантропічний етапи, вітчизняна та зарубіжна пенітенціарні системи.

Питання та завдання:

1. Назвіть хронологічні рамки й охарактеризуйте історичний розвиток соціально-педагогічної допомоги засудженим під час репресивного етапу розвитку вітчизняних та зарубіжних пенітенціарних систем.
2. Розкрийте зародження і становлення благодійницької допомоги засудженим під час філантропічного етапу в розвитку пенітенціарних систем.
3. Визначте основний зміст педагогічної допомоги засудженим під час репресивного та філантропічного етапів (окремо).

Проблемне завдання: Які прогресивні ідеї філантропічного етапу розвитку соціально-педагогічної допомоги засудженим отримали свій подальший розвиток і закріплені в сучасному Кримінально-виконавчому кодексі України.

2.2. Соціально-реабілітаційний та реформаторський етапи в історії розвитку соціально-педагогічної допомоги засудженим (з початку XX століття до сучасності)

Третій етап розвитку пенітенціарних соціально-педагогічних ідей у роботі із засудженими охоплює період з **початку XX століття до 1991 року** і по-різному визначається дослідниками у вітчизняній та зарубіжній історії: як **формація соціальної реабілітації** за кордоном та як **період другої кримінально-виконавчої репресивної формації** (Ю. Чакубаш) на території Радянського Союзу. Це пов'язано, перш за все, з політичним курсом та станом кримінально-виконавчої системи СРСР, які були створені й функціонували на принципах суворого централізму та адміністративно-командного управління й були повністю закритою темою для обговорення. Система покарань у СРСР знов набула репресивного, суто карального характеру, властивого часам зародження суспільства і держави й описаного нами під час дослідження першого етапу розвитку світових пенітенціарних систем. Цей феномен в еволюції пенітенціарних систем наводить у своїх працях Ю. Чакубаш. За результатами його дослідження, у деяких країнах, які досягли високого ступеня соціально-

економічного розвитку, часом спостерігається цікавий з наукової точки зору феномен регресу кримінально-виконавчої системи. Об'єктивні умови (наука, матеріальні досягнення тощо) дозволяють організувати роботу з виправлення і соціальної реабілітації злочинців на високому рівні. Між тим, загальна невдала політика держави, тимчасові економічні труднощі, руйнівна політика в галузі кримінальних покарань, інші фактори зумовили у ряді високорозвинених країн розвиток кримінально-виконавчої системи у зворотному напрямку протягом десятиріч.

На початок ХХ століття в царській Росії вже повністю склалася тюремна система відбування покарань. Так, у 1900 році вже існувало 895 тюремних закладів, що поділялися на такі види: в'язниці Привіслянського краю – 132; виправно-арештантські відділення – 31; каторжні тюрми – 6; пересильні тюрми – 8. Особливе положення займали Петропалівська і Шлісельбургська фортеці, а також Соловецька і Суздальська монастирські в'язниці. Для дітей продовжували своє існування відділення при тюрмах, а також виправно-виховні заклади, що утримувалися за рахунок земств, громадських організацій, приватних осіб.

Після Жовтневої революції 1917 р. було покінчено з попередньою російською пенітенціарною системою. Радянська пенітенціарна система почала будуватися на принципово нових засадах, які відповідали потребам пролетарської влади. Були визначені відправні положення пенітенціарної політики радянської держави в цілому й Української Соціалістичної Радянської Республіки зокрема. Так, у „Конспекті розділу про покарання пункту програми про суд” В. Ленін запропонував: „1) > % умовного засудження; 2) > % суспільного засудження; 3) заміна позбавлення волі примусовою працею з проживанням на дому; 4) заміну тюремного ув'язнення виховними установами; 5) введення товариських судів (для відповідних категорій як в армії, так і серед робітників)”. Ці положення були підтвержені VII з'їздом РКП (б) у 1919 р. Ставилася завдання систему покарань остаточно замінити системою заходів виховного характеру.

Проте фактичне запровадження жорстоких покарань, особливо щодо антипролетарських елементів, нічого спільного не мало з гуманістичними деклараціями. Уже у 1918 р. В. Ленін, обґрунтовуючи необхідність подолання опору повалених ворожих класів і нещадного покарання злочинців, вимагав, щоб жоден

шахрай „...не знаходився на свободі, а сидів у в'язниці або відбував покарання на примусових роботах найважчих видів”.

В історії радянської пенітенціарної системи можна виділити певні періоди, пов'язані з її організаційною побудовою та системою підпорядкування. Ці періоди детерміновані внутрішньою політикою Радянського Союзу.

Перший період розпочався в жовтні 1917 р. На цьому етапі місця ув'язнення перебували в компетенції Наркомату юстиції. Тільки деякі функції зосереджувалися у НКВС. 12 грудня 1917 р. у складі НКЮ було утворено відділ тюремного управління, а 6 січня 1918 р. – тюремну колегію.

23 липня 1918 р. НКЮ прийняв тимчасову інструкцію „Про позбавлення волі як захід покарання та про порядок відбування такого”. Відповідно до неї всі місця позбавлення волі поділялися на чоловічі та жіночі, а за призначенням – на: а) загальні місця ув'язнення (тюрми); б) реформаторії і земельні колонії як карально-виховні установи (для молодих злочинців); в) випробувальні установи для осіб, у яких є підстави для ослаблення режиму або дострокового звільнення; г) карально-лікувальні установи; д) тюремні лікарні.

Реформування пенітенціарної системи було також пов'язане із створенням у складі НКЮ Центрального карального відділу. Йому були підпорядковані відповідні губернські відділи. Останні створювали так звані розподільчі комісії, які не тільки розподіляли засуджених за розрядами, а й забезпечували реалізацію принципу колективного управління місцями позбавлення волі.

У 1922 р. пенітенціарні функції НКЮ фактично повністю перебрав на себе НКВС. Пенітенціарна система стала складовою каральної системи держави, засобом боротьби з „класовим ворогом”.

З цього часу розпочався *другий період* у формуванні пенітенціарної системи. У складі НКВС було створене Головне управління місцями позбавлення волі, а 16 жовтня 1924 р. ВЦВК затвердив Виправно-трудоий кодекс РРФСР. У ньому вказувалося на взаємозв'язок кримінальної і виправно-трудої політики, єдність загального і спеціального попередження, була сформульована вимога щодо необхідності поєднання покарання у вигляді позбавлення волі й примусових робіт з виправно-трудоим впливом.

Кодекс забороняв завдання ув'язненим фізичних тортур та приниження людської гідності. Встановлювалося роздільне

утримання засуджених з дотриманням класового принципу, особливо при розподілі ув'язнених за видами місць позбавлення волі. Основними засобами виправлення і перевиховання ув'язнених були визнані режим, праця і культурно-освітня робота.

Усі місця позбавлення волі поділялися на три види: 1) установи для застосування заходів соціального захисту виправно-трудового характеру; 2) установи для застосування заходів соціального захисту медично-педагогічного характеру; 3) установи для застосування заходів соціального захисту медичного характеру.

У 1925 р. відповідний кодекс був прийнятий і в УРСР. Він фактично повторював основні положення ВТК РРФСР.

У другій половині 1922 р. посилювалися необґрунтовані переслідування громадян. 16 жовтня ВЦВК видав декрет, згідно з яким органам ДПУ надавалося право позасудового покарання, включаючи розстріл щодо осіб, спійманих на місці злочину, при вчиненні ними бандитських нападів або збройних пограбувань (ст. 76, ч. II ст. 183 і 184 Кримінального кодексу РРФСР, чинність якого поширювалася й на Україну). А комісія з адміністративних виселень могла ув'язнювати до табору для примусових робіт у місцях виселення на строк до трьох років діячів антирадянських політичних партій (ст. 51, 62 КК) і двічі засуджених за бандитизм (ст. 76), за фальшування грошей (ст. 85), виготовлення, зберігання, придбання і збут вибухових речовин (ст. 93), примус займатися проституцією (ст. 170), зводництво (ст. 171), хуліганство (ст. 176), крадіжку (ст. 180), пограбування без насильства (ст. 182), розбій (ст. 184), підробку документів (ст. 189), фальсифікацію предметів споживання (ст. 191), зберігання вогнепальної зброї (ст. 220).

17 листопада 1923 р. ЦБК СРСР своєю постановою значно розширив категорію осіб, які могли бути відправлені до концентраційного табору як соціально небезпечні елементи. До них належали: ті, хто не займається певною працею; торговці наркотичними речовинами, дорогоцінними металами, спиртом та іншими алкогольними напоями; професійні контрабандисти; спекулянти так званої „чорної” біржі. 28 березня 1924 р. було затверджено Положення про права ОДПУ у сфері адміністративних виселень, заслань і ув'язнення до концентраційного табору, згідно з яким ще більше розширювалися репресивні можливості цього органу.

У листопаді 1925 р. Президія ЦВК СРСР узаконила

адміністративне виселення осіб, які спекулювали предметами широкого вжитку. ОДПУ було надано право направляти на заслання, виселяти і ув'язнювати до концентраційного табору осіб, підозрюваних у контрабанді, а за обтяжуючих обставин – застосовувати вищу міру покарання. У 1927 р. право позасудової репресії було надано органам ОДПУ. щодо осіб, які „недбало ставилися до таємних документів”, а право розстрілювати білогвардійців, контрреволюціонерів, шпигунів і бандитів отримали уповноважені представники ОДПУ на місцях. Державними злочинами вважалися недбальство, невжиття заходів протипожежної охорони, що призвели до тяжких наслідків. При кваліфікації цих злочинів ОДПУ отримало змогу визначати в позасудовому порядку покарання аж до розстрілу. До соціально небезпечних елементів зараховували осіб, які мали три і більше судимості за хуліганство.

12 червня 1929 р. за клопотанням Генеральної прокуратури СРСР було прийнято постанову про заслання особливо злісних злочинців і невиправних рецидивістів через Особливу нараду при колегії ОДПУ безпосередньо після відбуття цими особами строків позбавлення волі без звільнення з під варті. Упродовж 20-х років губернські суди були наділені правом застосування спрощеного порядку судочинства (не заслуховувати свідків, відмовитися від слухання сторін та ін.), виступаючи в якості суду першої інстанції. З цього приводу М. Криленко писав, що „різниця по суті між органами ДПУ і губернським судом як органами репресій немає”.

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 15 грудня 1930 р. припинили свою діяльність народні комісаріати внутрішніх справ союзних республік, а підвідомчі їм місця позбавлення волі були передані у підпорядкування народних комісаріатів юстиції союзних республік. Так розпочався *третій період* формування пенітенціарної системи держави. Організаційно-структурні зміни кримінально-виконавчої системи, що відбувалися в цей період, безпосередньо залежали від змісту загальнодержавних завдань, напрямів і тактики класової боротьби.

16 липня 1934 р. постановою ЦВК СРСР був створений загальносоюзний НКВС з Головним управлінням виправно-трудова таборів, трудових поселень і місць ув'язнення. У підпорядкування НКВС були передані виправно-трудова установи, які знаходилися з грудня 1930 р. у підпорядкуванні НКЮ союзних республік. З цим пов'язаний *четвертий період* формування пенітенціарної системи

СРСР. Тепер усі місця позбавлення волі були підпорядковані одному загальносоюзному органу. При НКВС було утворено „Особливу нараду”, якій надавалися широкі права в адміністративному порядку застосовувати такі міри покарання, як заслання, виселення, ув'язнення до таборів на строк до п'яти років, виселення за межі країни тощо.

Формальні принципи пенітенціарної політики грубо порушувались. У 1935 р. було скасовано поділ в'язнів за ступенем соціальної небезпечності; вони розрізнялися лише за ознаками статі й поділялися на тих, хто дотримується або не дотримується встановленого у місцях ув'язнення режиму. У цей же час було скасовано умовно-дострокове звільнення в'язнів.

У 30-х роках у кримінальному праві й процесі та виправно-трудовому праві домінували тенденції до посилення політичних репресій. А. Вишинським була висунута теза про „співучасть у широкому розумінні слова”. Заперечувалася необхідність встановлення прямого причинного зв'язку між діяльністю співучасника і виконавця злочину для притягнення їх до кримінальної відповідальності. Поняття співучасті підмінялося розпливчастим поняттям причетності, що фактично вело до безмежного судово-адміністративного свавілля. До того ж значно розширювалося коло діянь, за які визначалося кримінальне покарання, поширювалося застосування смертної кари, передусім щодо „ворогів народу”. Крім цього, було введено в обіг формулу, згідно з якою вина – це причинний зв'язок між особою, що підозрюється у вчиненні злочину, і самим злочином. По суті, це означало не що інше, як фактичне нехтування такими важливими сторонами поняття вини, як умисел, мета і мотиви. Була запроваджена концепція „об'єктивної вини”, що вело до безмежного судового свавілля.

У цих умовах розгалужена мережа кримінально-виконавчої системи виступала своєрідним підґрунтям тоталітарного режиму, перебувала в органічному взаємозв'язку з адміністративно-командною системою.

Порушення законності мали місце і у виправно-трудових установах. Діяльність останніх фактично регулювалася відомчими нормативними актами.

Виправно-трудові установи виявилися переповненими. Цьому, зокрема, сприяла постанова ЦВК СРСР від 14 вересня 1937 р. „Про

внесення змін у діюче кримінально-процесуальне законодавство союзних республік”. Вона встановила спрощений порядок судочинства у справах щодо контрреволюційних злочинів. А постановою ЦВК СРСР від 2 жовтня 1937 р. було збільшено максимальну межу покарання у вигляді позбавлення волі до двадцяти п’яти років. Було скасоване умовно-дострокове звільнення, перестали працювати наглядові комісії за місцями позбавлення волі, знизився рівень прокурорського нагляду за цими установами.

За даними статистики, у 1935 р. в Україні було заарештовано 24934 громадянина, 1936 р. – 15717, 1937 р. – 159573, 1938 р. – 108006 громадян. Отже, у 1937 – 1938 роках (пік репресій) було заарештовано 267579 громадян. Із вказаної кількості протягом останніх двох років засуджено 197617 громадян: за шпигунство – 25627, зраду Батьківщині – 1487, терор – 5193, диверсії – 13996, шкідництво – 7731, контрреволюційну діяльність – 99822, контрреволюційну агітацію – 22315, за інші злочини – 18903.

Протягом 1937–1938 років в Україні до вищої міри покарання було засуджено 122237 громадян; до 25 років тюремного ув’язнення – 21, до 20 років – 33, до 15 – 99, до 10 – 3758, до 5 – 119; до 25 років виправно-трудоих таборів – 15, до 20 – 49, до 15 – 92, до 10 – 61609, до 5 – 4848, до 3 років – 2213; до заслання і вислання за межі СРСР – 209; до заслання в межах СРСР – 1034; до вислання з прикріпленням – 32; до інших мір покарання – 590; звільнено з-під варти – 658 громадян.

На початку 1941 р. відбулися зміни в управлінні місцями позбавлення волі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого НКВС СРСР був поділений на два окремі наркомати: НКВС СРСР і НКДБ СРСР. Виправно-трудоі установи були підпорядковані останньому.

З початком Великої Вітчизняної війни певна частина осіб, засуджених за вчинення тяжких злочинів, була звільнена з місць позбавлення волі й направлена на фронт. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. було встановлено для німецько-фашистських загарбників та їх пособників, винних у вчиненні тяжких злочинів, такі покарання, як смертна кара або каторжні роботи. У цей час основним видом ВТУ були виправно-трудоі табори і колонії. Самостійні підсистеми становили установи тюремного типу (термінові та слідчі тюрми), а також трудоі колонії для неповнолітніх і дитячі виховні колонії.

У перші післявоєнні роки в усіх виправно-трудовах таборах були встановлені два види режиму: загальний та посилений. На посиленому режимі утримувалися засуджені за контрреволюційні виступи, бандитизм, розбій, втечу з місць ув'язнення, а також рецидивісти.

П'ятий період у формуванні пенітенціарної системи бере свій початок з березня 1953 р., коли ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР та Президія Верховної Ради СРСР прийняли спільну постанову „Про заходи щодо реалізації партійного і державного керівництва в країні”. Згідно з цією постановою виправно-трудова табори і колонії були передані у відання Мінюсту, а Міністерству внутрішніх справ підпорядковувалися тюрми, слідчі ізолятори і трудові колонії для неповнолітніх.

Вже на початку хрущовської відлиги, 27 березня 1953 р., Президія Верховної Ради СРСР видала указ про амністію ув'язнених, які відбували покарання до п'яти років. Звільненню підлягали близько мільйона засуджених. У квітні цього ж року були прийняті рішення про звільнення осіб, засуджених у „справі лікарів” та справі „менгрельської націоналістичної організації”, яка нібито існувала в Грузії. У вересні 1953 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР, відповідно до якого Верховному Суду надавалося право переглядати, за протестами Генерального прокурора, рішення колишніх колегій ОДПУ, „трійок” НКВС та „особливої наради” при НКВС-МДБ-МВС СРСР. Тоді ж були скасовані військові трибунали МВС, „особлива нарада” МВС, а також постанова ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. „Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів”.

З січня 1954 р. всі існуючі на той час установи пенітенціарної системи знову були повернені у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ. Відтоді починається *шостий період* розвитку пенітенціарної системи в колишньому СРСР. У цей період продовжується робота щодо виправлення помилок, допущених у тоталітарні часи, коли були знецінені загальнолюдські норми моралі, щодо демократизації діяльності пенітенціарної системи.

Указами Президії Верховної Ради СРСР від 24 квітня 1954 р. було відновлено умовно-дострокове звільнення з місць позбавлення волі. Важливе значення для демократизації діяльності пенітенціарної системи мало Положення про прокурорський нагляд в СРСР, затверджене указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 травня

1955 р. Ці укази були спрямовані на забезпечення верховенства закону, відновлення принципів демократизму та гуманізму в цій сфері суспільних відносин.

Восени 1956 р. було визнано за недоцільне подальше існування виправно-трудоових таборів, які були реорганізовані у виправно-трудоові колонії і передані у підпорядкування Міністерству юстиції. Управління місцями позбавлення волі було передано виконавчим комітетам обласних (крайових) Рад. У виправно-трудоових колоніях було встановлено три види режиму: загальний, напівполегшений і суворий, а у тюрмах – загальний і суворий.

У 1958 р. місця позбавлення волі знову були повернені до відання системи МВС, де вони перебували до 22 квітня 1998 р.

Аналізуючи особливості даного періоду в історії формування радянської пенітенціарної системи, слід зазначити, що цей час виявився переломним на шляху до становлення сучасної пенітенціарної системи. 25 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР були затверджені „Основи кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік”. Це стало важливим підґрунтям прийняття республіканських положень про виправно-трудоові колонії і тюрми. Ними передбачалося створення колоній чотирьох видів: загального, посиленого, суворого і особливого режимів.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1963 р. „Про організацію виправно-трудоових колоній-поселень і про переведення до них засуджених, які впевнено стали на шлях виправлення” система колоній поповнилася ще одним видом – колонією-поселенням.

У 1965–1967 рр. були розроблені та прийняті нові Положення про наглядові комісії і Положення про комісії у справах неповнолітніх. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 липня 1966 р. запроваджено адміністративний нагляд за особами, що звільнилися з місць позбавлення волі, який започаткував майбутню службу ресоціалізації.

На розвиток пенітенціарної системи у цей період великий вплив справили прийняті 11 липня 1969 р. Основи виправно-трудоового законодавства Союзу РСР і союзних республік та виправно-трудоові кодекси союзних республік. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 лютого 1977 р. „Про внесення доповнень та змін в Основи виправно-трудоового законодавства Союзу РСР і союзних республік” система виконання покарань

поповнилася ще одним видом колоній – колонією-поселенням для осіб, які вчинили злочин з необережності.

Саме у 80-х роках почалися розбудовчі процеси, які привели до суттєвих змін у розвитку пенітенціарної системи, а саме: гуманізації та демократизації. Це стало важливою передумовою формування відповідної системи у незалежній Україні.

На відміну від закритості пенітенціарної політики в радянські часи, у *міжнародній спільноті* протягом ХХ століття широко й активно розробляється і впроваджується нова філософська концепція, заснована на принципах добра і гуманності. Майже кожні 5 років (ще починаючи з 1872 року) у різних містах світу (Брюсселі (1900 р.), Будапешті (1905 р.), Парижі (1895 р.), Вашингтоні (1910 р.), Празі (1930 р.), Берліні (1936 р.), Гаазі (1950 р.) проводяться Міжнародні тюремні конгреси, на яких розглядаються питання нагляду за місцями позбавлення волі з боку держави та громадськості, участі представників громадськості у роботі місць позбавлення волі в таких формах, як наглядові комісії та громадські ради, створення при пенітенціарних закладах наглядово-піклувальних комітетів; використання прогресивної системи виконання покарань та заходів адаптації осіб, що звільнилися з місць позбавлення волі; доцільності одиночного ув'язнення, диференційованого підходу до різних категорій засуджених та використання до них системи заохочення та покарання тощо.

З 1955 року починає свою роботу ООН щодо гуманізації й демократизації пенітенціарної політики у світі, основною формою яких стало проведення *Міжнародних конгресів ООН з попередження злочинності та жорстокого поводження з правопорушниками* (Женева (1955 р.), Лондон (1960 р.), Стокгольм (1965 р.), Кіото (1970 р.), Женева (1975 р.), Каракаса (1980 р.), Мілан (1985 р.), Гавана (1990 р.), Кіпр (1995 р.). За цей час приймаються нормативні документи щодо правового та соціального захисту в'язнів: *Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950 р.)*, *Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими (1955 р.)*, *Європейська конвенція з питань запобігання катуванням чи нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1987 р.)*, *Європейські пенітенціарні правила (1987 р.)*, *Основні принципи поводження з ув'язненими (1990 р.)* та інші.

З метою співпраці Ради Європи з Організацією Об'єднаних

нації у 1987 році був створений *Комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню* відповідно до *Конвенції Ради Європи з питань запобігання катуванням чи нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню*, яка була ратифікована Радянським Союзом у цьому ж році. Цей Комітет розглядається як невід'ємний складник захисту прав людини під егідою Ради Європи і як попереджувальний механізм несудового характеру, який функціонує паралельно з Європейським судом з прав людини. Комітет виконує свої функції шляхом здійснення інспекцій держав, які підписали Конвенцію. При проведенні інспекції Комітет має широкі повноваження, викладені в Конвенції: доступ на територію відповідної держави, необмежений доступ у будь-яке місце, де утримуються позбавлені волі особи, доступ до повної інформації про місця утримання позбавлених волі тощо. Після кожної інспекції Комітет складає доповідь, котра містить зібрану інформацію і включає, якщо це необхідно, рекомендації та інші поради щодо удосконалення пенітенціарної системи держави.

Одночасно розвивається нормативно-правова база щодо неповнолітніх засуджених, до якої входять *Конвенція ООН про права дитини* (1989 р.), *Мінімальні правила ООН стосовно відправлення судочинства у справах неповнолітніх злочинців* (1985 р. (*Пекінські правила*)), *Правила ООН стосовно захисту позбавлених свободи неповнолітніх* (1990 р.), *Керівні принципи ООН, що спрямовані на запобігання злочинності серед неповнолітніх* (1990 р., (*Принципи Ер-Ріада*)).

Відповідно до Рекомендацій Комітету Міністрів Ради Європи „Про посередництво в кримінальних справах”, „Про медіацію в кримінальних справах” (1999 р.) у багатьох країнах (Великобританія, Австрія, Бельгія, Німеччина, Нідерланди, Польща, Франція, Естонія, Словенія, Чехія та ін.) починається реалізація ідеї і програм *відновного правосуддя*. Застосування відновних процедур регулюється рядом внутрішньодержавних нормативно-правових актів країн Європи – це закони про медіацію, про застосування медіації у кримінальних справах для певних категорій суб'єктів конфліктів та статті кримінальних і кримінально-процесуальних кодексів. Такий підхід, як „відновне правосуддя”, є альтернативою до карального підходу у сфері розв'язання кримінальних ситуацій.

Відновне правосуддя – це вид юридичної практики, метою якої

є *реституція*, тобто повернення до ситуації, яка передувала скоєнню злочину. У ході відновної процедури досягається розуміння того, що відбулося, налагоджується взаєморозуміння між правопорушником та жертвою, виробляється й виконується угода про відшкодування збитків або усунення шкоди, нанесеної злочинцем. Програми відновного правосуддя надають потерпілим особам можливість самим визначити, наскільки серйозно було порушено їхні інтереси. Таким чином, у процесі розв'язання кримінальних конфліктів надається максимальна підтримка потерпілим та забезпечується задоволення їхніх потреб. З іншого боку, правопорушники мають шанс усвідомити свої дії, змінити свою поведінку на краще. Найбільш поширеною формою відновного правосуддя є медіація, або програма примирення – безпосередня зустріч сторін конфлікту, під час якої за допомогою нейтральної третьої сторони (медіатора). Медіація, яка охоплює елементи реабілітації, відновлення справедливості, як правило, є частиною системи соціальної підтримки та спрямована, в основному, на досягнення виховного ефекту.

Однією з колисок відновного правосуддя стала *ювенальна юстиція*, у якій поліція, прокурори і судді вбачали новий підхід до злочину і покарання неповнолітніх злочинців як важливого виховного елементу, що сприяє попередженню злочинності. Ювенальна юстиція, що також стала розвиватися в зарубіжних країнах у кінці ХХ століття, – це система державних органів та громадських інституцій, спеціальних юридичних процедур і засобів, соціальних послуг, спрямованих на захист прав дитини, ресоціалізацію неповнолітніх правопорушників та профілактику девіантної і делінквентної поведінки дітей і молоді.

Майже в усіх країнах Європи отримала розвиток *служба пробації* як практики застосування покарань, альтернативних позбавленню волі. Служби пробації дозволили зменшити чисельність засуджених в установах закритого типу і зменшили витрати держави на їх утримання, а альтернативні санкції дозволили корегувати поведінку неповнолітнього правопорушника без позбавлення волі, залишаючи його в суспільстві, надаючи можливість свідомо довести своє виправлення, не втративши при цьому соціально корисні і сімейні зв'язки.

Таким чином, **третій етап** у розвитку соціально-педагогічних ідей в історії існування зарубіжних і вітчизняних пенітенціарних

систем, названий нами як період **соціальної реабілітації** за кордоном і **другої кримінально-виконавчої репресивної формації** на території СРСР у цілому можна охарактеризувати як етап становлення нової філософії покарання, заснованої на принципах добра і гуманності; історичну епоху соціально-педагогічної реабілітації злочинців шляхом надання шкільної та професійної освіти, морального та соціального виховання, організації гуманного суспільного середовища у виправних установах, запобігання катуванням та нелюдському поводженню з ув'язненими, державної та громадської підтримки осіб після звільнення їх з місць позбавлення волі, яка розвивалася в зарубіжних країнах протягом усього ХХ століття, а в Радянському союзі, зокрема Українській РСР, почалася на початку ХХ століття, зникла під час революції і знов відродилася на пострадянському просторі після прийняття в кожній незалежній державі власних Конституцій, Кримінальних та Кримінально-виконавчих кодексів.

Наступний, **четвертий**, етап розвитку соціально-педагогічної думки в історії пенітенціарної системи можна назвати **реформаторським** (Н. Калашник, Д. Ягунов, О. Беца та ін.). Хронологічними рамками цього етапу можна вважати період з **1991 року**, часів набуття Україною статусу незалежної держави, до **сучасності**.

На рубежі 1989-1990 років назріла об'єктивна необхідність перегляду виправно-трудової політики СРСР та союзних республік, підставою якої стали кризові явища в місцях позбавлення волі, загострення оперативної обстановки, яке супроводжувалося зростанням злочинності, захватами заручників, груповими непокорамі засуджених адміністрації. Усе це свідчило про те, що у сфері відбування кримінальних покарань необхідні докорінні зміни. Старі, традиційні методи управління місцями позбавлення волі, які базувалися на підтриманні жорсткого режиму відбування покарань, все менше сприяли затвердженню законності та правопорядку в установах. У той час у суспільстві набирали силу демократичні процеси, йшло співставлення поглядів у найширшому спектрі політичних і соціальних питань. Усі жили у відчутті великих змін. До того ж ряд працівників кримінально-виконавчої системи мали змогу побувати у службових відрядженнях за кордоном і ознайомитись з організацією відбування покарань в Італії, Німеччині, Болгарії, Англії, Скандинавських країнах. Проте створені

десятиріччями основи і традиції цих держав докорінно відрізнялися від України, тому зняти копію з тюремних систем цих країн і перенести її на нашу було неможливо. Оцінивши всі ці фактори, було зроблено перший крок до гуманізації існуючої каральної політики в Україні. Міністерством внутрішніх справ за участю вчених і зацікавлених відомств була розроблена і затверджена постановою уряду № 88 від 11 липня 1991 року Концепція реформування кримінально-виконавчої системи України. В її основу були покладені Декларація про державний суверенітет України, прийняті ООН Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, Загальна Декларація прав людини, Європейські стандарти, інші міжнародні угоди та документи. Реформа, перш за все, була направлена на соціальну переорієнтацію виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародного досвіду й актів про права людини, принципів законності, гуманізму, демократизму, справедливості, диференціації та індивідуалізації виховного впливу на засуджених.

Одним із важливих етапів реформування кримінально-виконавчої системи України можна вважати 1996 рік, коли після прийняття України в листопаді 1995 року до Ради Європи, європейськими експертами *Комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню* було проведено вивчення чинного законодавства України та його застосування в 22 установах виконання покарань. За наслідками цього візиту в січні 1997 року Радою Європи була обнародована доповідь „Оцінка тюремної системи України” з конкретними рекомендаціями щодо подальшого реформування системи виконання покарань, створення пенітенціарної служби як автономної соціальної організації. З урахуванням цих документів 22 квітня 1998 року Президент України Л. Кучма видав Указ про створення на базі Головного управління виконання покарань МВС України, що ліквідується, *Державного департаменту України з питань виконання покарань*, який створив правове поле для самостійної роботи системи виконання покарань. 12 березня 1999 року Указом Президента України Державний департамент України з питань виконання покарань був виведений з підпорядкування МВС та набув самостійності.

У квітні 2001 року був прийнятий новий Кримінальний кодекс України, який вступив у дію з 1 вересня 2001 року; у липні

2003 року – новий Кримінально-виконавчий кодекс України. Основна мета Кримінально-виконавчого кодексу – регламентувати „порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для *виправлення і ресоціалізації* засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими”. При цьому під *виправленням* засудженого розуміється „процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої право слухняної поведінки”; під *ресоціалізацією* – „свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві... Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), суспільно-корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив”. Таким чином, на зміну карального (репресивного) правосуддя приходить виправно-виховне, а ідея ресоціалізації стає основою пенітенціарної філософії.

9 грудня 2010 року пунктом 1 Указу Президента України В. Януковича № 1085/2010 „Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади” було створено *Державну пенітенціарну службу України* шляхом реорганізації Державного департаменту України з питань виконання покарань. Тепер Державна пенітенціарна служба України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України.

Утворення Державної пенітенціарної служби України стало відображенням стратегічного курсу державної політики у напрямку остаточної соціальної переорієнтації процесу виконання кримінальних покарань з урахуванням міжнародних стандартів, законності, гуманізму, демократизму та справедливості, а також сучасної світової пенітенціарної доктрини.

Головним завданням діяльності сучасної пенітенціарної системи є реалізація пенітенціарного процесу, тобто забезпечення опіки, захисту (правового і соціального), освіти і професійної підготовки. Пенітенціарний процес, на відміну від кримінально-

виконавчого або просто виховного процесу, не є проблемою суто педагогічною чи юридичною, їй загалом притаманний морально-етичний, духовний характер. Його предметом є не злочинець, а людина, жива істота, яка має сприйматися не через юридичні, а через морально-етичні, педагогічні і психологічні категорії як носій соціальних відхилень і патологій, що зумовили протиправну поведінку, яку і необхідно усунути. Пенітенціарний процес, об'єктом якого є особа, позбавлена волі, повинен привести до позитивних змін, пов'язаних із цілеспрямованим формуванням у засудженого самокерованої соціально-нормативної поведінки, яка дозволить після звільнення без перешкод інтегруватися в суспільство. Будуючи механізм пенітенціарного процесу, необхідно враховувати вікові, психолого-педагогічні особливості засуджених, їх соціально-правовий статус, а також особливості соціального управління у сфері пенітенціарної діяльності. Виконати ці завдання можливо тільки завдяки правильно організованій соціально-виховній роботі в межах конкретного пенітенціарного закладу. Відповідно до ст. 149 Кримінально-виконавчого кодексу України для виконання мети ресоціалізації засуджених виправні і виховні колонії все ширше починають використовувати виховний потенціал соціуму: органи законодавчої та виконавчої влади; центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; центри соціальної адаптації осіб, що повернулися з місць позбавлення волі; центри зайнятості; громадські організації; релігійні конфесії; вищі навчальні заклади різних рівнів акредитації; професійно-технічні навчальні заклади; волонтерів, соціальних педагогів та соціальних працівників. При колоніях утворюються батьківські комітети, піклувальні ради та спостережні комісії з представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

Відповідно до КВК України суб'єктами пенітенціарної системи є органи та установи виконання покарань. До цих органів належать: Державна пенітенціарна служба України; її територіальні органи управління; кримінально-виконавча інспекція.

Установами виконання покарань є: арештні доми; кримінально-виконавчі установи; спеціальні виховні установи (виховні колонії). Кримінально-виконавчі установи поділяються на кримінально-виконавчі установи відкритого типу (виправні центри) і кримінально-виконавчі установи закритого типу (виправні колонії). Виправні колонії поділяються на колонії мінімального, середнього і

максимального рівня безпеки. Виправні колонії мінімального рівня безпеки, у свою чергу, поділяються на колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання і колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання (ст. 11 КВК України).

Виконання покарань також здійснюють Державна виконавча служба, військові частини, гауптвахти і дисциплінарний батальйон.

Державна виконавча служба діє у складі Міністерства юстиції України. Її завданнями є своєчасне, повне і неупереджене примусове виконання рішень судових органів. Органами цієї служби є відповідний Департамент Міністерства юстиції України, відділи управління юстиції в АРК, областях, районах і містах. Діяльність служби регулюється КВК України і Законом України „Про Державну виконавчу службу” (1998 р.).

Кримінально-виконавча інспекція є новим органом української пенітенціарної системи. Вона виконує покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт; здійснює контроль за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років; встановлює періодичність та дні проведення реєстрації засуджених до покарань у виді громадських і виправних робіт, а також осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням (ст. 13 КВК України).

Військові частини та гауптвахти виконують покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службового обмеження для військовослужбовців, засуджених за злочини невеликої тяжкості, арешту з утриманням засуджених на гауптвахтах, а також здійснюють контроль за поведінкою засуджених військовослужбовців, звільнених від відбування покарання з випробуванням (ст. 14 КВК України).

Арештні дома виконують покарання у виді арешту стосовно повнолітніх осіб, а також неповнолітніх, яким на момент встановлення вироку виповнилося шістнадцять років і які засуджені за злочини невеликої тяжкості (ст. 15 КВК України).

Виправні центри виконують покарання у виді обмеження волі стосовно осіб, засуджених за злочини невеликої та середньої

тяжкості, а також засуджених, яким даний вид покарання визначено відповідно до статей 82 і 389 Кримінального кодексу України (ст. 16 КВК України).

Дисциплінарний батальйон виконує покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні засуджених військовослужбовців строкової служби (ст. 17 КВК України).

Виправні колонії виконують покарання у виді позбавлення волі на певний строк, довічного позбавлення волі. Засуджені до позбавлення волі відбувають покарання у виправних колоніях:

- мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання – засуджені вперше до позбавлення волі за злочини, вчинені з необережності, злочини невеликої та середньої тяжкості, а також особи, переведені з колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання і колоній середнього рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України;

- мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання – чоловіки, вперше засуджені до позбавлення волі за злочини невеликої та середньої тяжкості; жінки, засуджені за злочини невеликої та середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини. У виправній колонії цього виду можуть відбувати покарання також засуджені, переведені з виховних колоній у порядку, встановленому статтею 147 КВК України;

- середнього рівня безпеки – жінки, засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі; жінки, яким покарання у виді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк в порядку помилування або амністії; чоловіки, вперше засуджені до позбавлення волі за тяжкі та особливо тяжкі злочини; чоловіки, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі; чоловіки, засуджені за вчинення умисного злочину середньої тяжкості в період відбування покарання у виді позбавлення волі; засуджені, переведені з колоній максимального рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України;

- максимального рівня безпеки – чоловіки, засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі; чоловіки, яким покарання у виді смертної кари замінено довічним позбавленням волі; чоловіки, яким покарання у виді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк у порядку помилування або амністії; чоловіки, засуджені за умисні особливо тяжкі злочини; чоловіки, засуджені за вчинення умисного

тяжкого або особливо тяжкого злочину в період відбування покарання у виді позбавлення волі; чоловіки, переведені з колоній середнього рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України (ст. 18 КВК України).

Виховні колонії виконують покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно засуджених неповнолітніх.

До об'єктів пенітенціарної системи України належать засуджені особи. Стосовно них сучасна українська доктрина виходить з положень Конституції України про те, що людина є вищою соціальною цінністю. Ураховуються також міжнародно-правові джерела щодо дотримання прав засуджених: Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ратифікована Верховною Радою України 24 січня 1997 р.); Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями (1955); Кодекс поведінки посадових осіб по підтримці правопорядку (1979); Звід принципів захисту всіх осіб, яких піддають затриманню або ув'язненню в будь-якій формі (1989); Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила, 1965) та ін.

КВК України досить повно визначає правовий статус засуджених. Він фіксує положення про те, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення і ресоціалізації, соціальну і правову захищеність та їх особисту безпеку. Засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України і встановлених вироком суду, виходячи із порядку і умов виконання та відбування конкретного виду покарання (ст. 7).

До категорії засуджених осіб Кодекс відносить громадян України, іноземців і осіб без громадянства. Правовий статус засуджених визначається комплексом їх прав та обов'язків. За ст. 8 Кодексу засуджені мають право: на отримання інформації про свої права і обов'язки, порядок і умови виконання та відбування призначеного судом покарання; на гуманне ставлення до себе і на повагу гідності, властивої людській особистості; звертатися відповідно до законодавства з пропозиціями, заявами і скаргами до адміністрації органів і установ виконання покарань, їх вищестоящих органів, а також до Уповноваженого Верховної Ради України з прав

людини, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян; давати пояснення і вести листування, а також звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами рідною мовою. Відповіді засудженим даються мовою звернення. У разі відсутності можливості дати відповідь мовою звернення вона дається українською мовою з перекладом відповіді на мову звернення, який забезпечується органом або установою виконання покарань; на охорону здоров'я. Охорона здоров'я забезпечується системою медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднанням безоплатних і платних форм медичної допомоги. Засуджені, які мають розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів, можуть за їх письмовою згодою пройти курс лікування від вказаних захворювань; на соціальне забезпечення, у тому числі й на отримання пенсій, відповідно до законів України.

Засудженому гарантується право на правову допомогу. Для одержання правової допомоги засуджені можуть користуватися послугами адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

Засуджені іноземці мають право підтримувати зв'язок з дипломатичними представництвами і консульськими установами своїх держав, особи без громадянства, а також громадяни держав, що не мають дипломатичних представництв або консульських установ в Україні, – з дипломатичними представництвами держави, яка взяла на себе охорону їхніх інтересів, або міжнародними органами чи організаціями, які здійснюють їх захист.

До переліку важливих належить також право засуджених на особисту безпеку. Відповідно до ст. 10 КВК України у разі виникнення небезпеки життю і здоров'ю засуджених, які відбувають покарання у виді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі, вони мають право звернутися із заявою до будь-якої посадової особи органу чи установи виконання покарань з проханням про забезпечення особистої безпеки. У цьому разі посадова особа зобов'язана вжити невідкладних заходів щодо забезпечення особистої безпеки засудженого.

Адміністрація установи виконання покарань вживає заходів до

переведення засудженого в безпечне місце, а також інших заходів до усунення небезпеки, вирішує питання про місце подальшого відбування ним покарання.

У разі наявності небезпеки для життя і здоров'я засуджених, до яких згідно із законом у зв'язку з їх участю у кримінальному судочинстві прийнято рішення про застосування заходів безпеки, адміністрація установи виконання покарань вживає заходів щодо забезпечення безпеки цих осіб. Крім того, до зазначених осіб можуть бути застосовані такі заходи: ізольоване тримання; переведення в іншу установу виконання покарань.

Забезпечення правового статусу засуджених осіб знаходиться в прямій залежності від реалізації їх основних обов'язків. Основними обов'язками засуджених осіб за ст. 9 КВК України є: виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно додержуватися правил поведінки, які передбачені для засуджених, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших осіб; виконувати законні вимоги адміністрації органів і установ виконання покарань; ввічливо ставитися до персоналу, інших осіб, які відвідують установи виконання покарань, а також до інших засуджених; з'являтися за викликом адміністрації органів і установ виконання покарань.

Невиконання засудженими своїх обов'язків і законних вимог адміністрації органів і установ виконання покарань тягне за собою встановлену законом відповідальність.

Отже, пенітенціарна система України – це динамічний соціально-правовий механізм (сукупність державних органів і установ), який забезпечує виконання покарань з дотриманням правового статусу засуджених, їх виправлення і ресоціалізацію.

Станом на 1 січня 2011 року в 184 установах, які належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України, трималося **154027** осіб. При цьому: у **32 діючих слідчих ізоляторах** – **39363** особи, у **141 виправній колонії** – **113230** осіб (10 колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами для тримання чоловіків – 6925 осіб, 11 колоній для тримання жінок – 5834 особи, 37 колоній середнього рівня безпеки для вперше засуджених до позбавлення волі – 36196 осіб, 39 колоній середнього рівня безпеки для неодноразово засуджених до позбавлення волі – 43497 осіб, 8 колоній максимального рівня безпеки – 4414 осіб, 9 колоній мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання –

1188 осіб), у 21 виправному центрі – 4716 осіб, у 22 лікувальних закладах – 6071 особа, у 10 виховних колоніях – 1434 особи. На обліку у 703 підрозділах кримінально-виконавчої інспекції перебуває понад 184,8 тис. засуджених до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та адміністративних стягнень.

Ключові поняття: етапи розвитку соціально-педагогічної допомоги в історії вітчизняних та зарубіжних пенітенціарних систем: соціально-реабілітаційний, другої кримінально-виконавчої репресивної формації, реформаторський.

Питання та завдання:

1. Розкрийте основні педагогічні ідеї реформування пенітенціарної системи в 1917 – 1922 рр. (перший період розвитку радянської пенітенціарної системи).
2. Охарактеризуйте другий період розвитку радянської пенітенціарної системи (1922 – 1930 рр.) на основі історичних досліджень та основних положень Виправно-трудоного кодексу УРСР, прийнятого у 1925 р.
3. Простежте зародження і розвиток другої кримінально-виконавчої репресивної формації в історії розвитку радянської пенітенціарної системи в 1930 – 1980-ті рр.
4. Дайте характеристику соціально-реабілітаційного етапу розвитку соціально-педагогічних ідей у зарубіжних пенітенціарних системах протягом ХХ століття.
5. Розкрийте реформаторський етап розвитку соціально-педагогічної допомоги засудженим в Україні з 1991 року до сучасності.
6. Охарактеризуйте сучасну пенітенціарну систему України.

Проблемне завдання: Простежити розвиток соціально-педагогічних ідей в основних нормативних документах, прийнятих протягом ХХ та на початку ХХІ століття:

- Виправно-трудовий кодекс УРСР від 27.10.1925 року,
- Виправно-трудовий кодекс УРСР від 23.12.1970 року,
- Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.06.2003 року.

2.3. Актуальні проблеми сучасної пенітенціарної політики України

У сучасній науковій літературі поки що існують різні підходи до трактування самого поняття „політика”. Тому проблеми пенітенціарної політики України розпочинаються з елементарного – відсутності в сучасній українській науці і соціальній практиці адекватного уявлення щодо поняття і сутності пенітенціарної політики як соціально-правового явища. На побутовому рівні поняття „пенітенціарна політика” вживається як синонім, яким визначається будь-яка державно-правова діяльність у сфері виконання кримінального покарання у вигляді позбавлення волі. Але така трактовка поняття „пенітенціарна політика” створює перекручене уявлення щодо сутності цього явища і, як наслідок, може завести проблему розбудови пенітенціарної системи України в глухий кут.

Як зазначалося в попередньому підрозділі, упродовж багатьох років пенітенціарна система України була повністю закритою для державного і громадського контролю, що не давало ані владним структурам, ані суспільству уявлення про характер її діяльності та серйозні порушення прав наших співгромадян, які з різних причин відбувають покарання в закритих установах. Першим кроком реформування кримінально-виконавчої системи України став 1996 рік, коли після прийняття у 1995 році України в Раду Європи європейськими експертами було проведено вивчення чинного законодавства України та його практичного застосування в 22 установах виконання покарань. За наслідками цього візиту в січні 1997 року Радою Європи була обнародована доповідь „Оцінка тюремної системи України” з конкретними рекомендаціями щодо подальшого реформування системи виконання покарань. Одними з перших, хто почав висвітлювати питання реформування пенітенціарної політики в Україні на сторінках наукових видань, були О. Беца, В. Синьов, Г. Радов, В. Львовчкін, Р. Калюжний, І. Сергєєв, О. Романенко, М. Яцишин, А. Червеняк, Н. Калашник, В. Россіхін та інші. Першочерговою проблемою стало визначення самого поняття пенітенціарної політики. Так, М. Яцишин виводить поняття пенітенціарної (кримінально-виконавчої) політики з найбільш узагальненого відносно до нього поняття – кримінальна політика, яка має три складові: кримінально-правова, кримінально-

процесуальна та кримінально-виконавча політики. *Кримінально-правова політика* – це напрям діяльності законодавчих і правозастосовчих органів зі створення кримінального законодавства, криміналізації та декриміналізації, пеналізації і депеналізації, диференціації кримінальної відповідальності. *Кримінально-процесуальна політика* – напрям діяльності правотворчих і правозастосовчих органів зі створення й застосування форм реалізації кримінального закону на всіх етапах його дії. *Кримінально-виконавча (пенітенціарна) політика* – це напрям діяльності державних і громадських органів у галузі виконання кримінальних покарань.

Основні завдання кримінально-виконавчої (пенітенціарної) політики новітні видання наукової юридичної та політологічної літератури групують наступним чином:

- визначення основних напрямів ефективного виконання кримінальних покарань за умов суворого дотримання вимог законності;
- розроблення основних напрямів діяльності органів держави і громадськості для досягнення виправлення та ресоціалізації засуджених;
- розробка основних напрямів діяльності, пов'язаної з профілактикою вчинення злочинів і правопорушень засудженими як під час відбування покарання, так і після звільнення;
- визначення напрямів діяльності державних органів і громадськості для забезпечення соціальної адаптації осіб, звільнених з кримінально-виконавчих установ.

Р. Калюжний та І. Сергєєв формулюють актуальні засади побудови пенітенціарної доктрини та пенітенціарної політики в Україні. За їхньою думкою основу пенітенціарної доктрини України також становить тріада – кримінальний, кримінально-процесуальний та кримінально-виконавчий (пенітенціарний) закони, де останній відіграє роль не тільки виконавця, але й впливає на формування основних ідей двох перших. За цими напрямами здійснюється й кримінальна політика в цілому, що, у свою чергу, є також частиною соціально-економічної політики держави.

Пенітенціарна політика (політика у сфері виконання покарань) – це складова частина соціально-економічної політики України, що визначає основні цілі, напрями, принципи, форми і

методи діяльності держави у сфері виконання покарань; сукупність юридичних, організаційних засобів, які обумовлюються внутрішньою і зовнішньою політикою і забезпечують цілі ресоціалізації засуджених.

О. Пташинський пенітенціарну політику визначає як складову правової політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, яка визначає цілі, принципи, стратегію, основні напрями, форми і методи діяльності держави щодо забезпечення виконання покарань, виправлення засуджених, попередження вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Найбільш вагомими на той час стали праці Г. Радова, який, виходячи з етимології поняття „політика” (від грецького *politike* – мистецтво управління державою) та етимології поняття „пенітенціарна” (від латинського *penitentia* – каяття), під *пенітенціарною політикою* розуміє самостійну галузь державно-правової діяльності уповноважених на те суб’єктів соціального управління по визначенню обов’язкових до виконання керівних ідей, принципів, доктринальних положень, установок, вимог, цілей та завдань у сфері забезпечення каяття осіб, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, які б відповідали законам та закономірностям соціалізації особистості, збалансовано забезпечували задоволення законних прав та інтересів громадянина, суспільства, держав.

Треба відзначити, що всі ці визначення мають право на існування, оскільки вони не суперечать, а лише доповнюють одне одного, визначаючи пенітенціарну політику як багатоаспектну діяльність держави у сфері виконання покарань.

На основі аналізу новітніх видань наукової юридичної та політологічної літератури, поступового реформування пенітенціарної політики України зазначені вище дослідники визначають основні *напрями та принципи* кримінально-виконавчої (пенітенціарної) політики України. До основних *напрямів* політики належать:

- створення власної правової бази;
- визначення основних напрямів ефективного виконання кримінальних покарань за умов суворого дотримання вимог законності;
- організація ефективної діяльності з ресоціалізації та соціальної адаптації засуджених як під час відбування

- покарання, так і в постпенітенціарний період;
- підтримка всіх суб'єктів пенітенціарної політики;
- соціальний захист персоналу органів виконання покарань;
- пропаганда правових знань з пенітенціарних проблем;
- розробка основних напрямів діяльності, пов'язаної з профілактикою вчинення злочинів і правопорушень засудженими як під час відбування покарання, так і після звільнення;
- впровадження позитивного міжнародного досвіду тощо.

Основою здійснення сучасної пенітенціарної політики України вчені вважають *принципи* суверенітету, наукової обґрунтованості і незалежності від ідеологічних установок і рішень політичних партій і течій; пріоритету загально визнаних людських цінностей, життя і здоров'я людини; примату прав людини над державними і суспільними інтересами; відповідальності держави перед громадянином і суспільством за результати своєї діяльності; розподілу компетенції між суб'єктами пенітенціарної політики, який виключав би можливість монопольного прийняття доленосних для пенітенціарної системи рішень будь-якою окремою посадовою особою або окремою гілкою влади; політичного й економічного плюралізму; системного охоплення всього комплексу взаємопов'язаних проблем пенітенціарної діяльності; інтеграції з іншими галузями соціальної політики держави; максимального використання інститутів соціалізації, які є в розпорядженні держави і суспільства; відповідності нормам права, поваги до загально визнаних принципів міжнародного права; гуманізму і милосердя; справедливості і моральності; гласності; демократичного державно-суспільного характеру управління пенітенціарною діяльністю виконавцями.

В. Россіхін, Д. Ягунов, Р. Калюжний, І. Сергеев у своїх дослідженнях розмірковують над проблемним питанням співвідношення понять „соціальна політика” та „виконання кримінальних покарань” у сучасній Україні. В Україні засуджені є чисельною соціальною групою, яка характеризується найбільшим ступенем соціального виключення, і яка повинна привертати найбільшу увагу у сфері забезпечення стабільності соціальних процесів. Завдання це дуже складне, тому що в суспільстві панує бажання боротися зі злочиним виключно залякуванням злочинця карою. Дослідження, які проводилися в різний час, свідчать про те,

що переважна більшість населення вбачає основну мету покарання в помсті злочинцю за скоєне зло. І це при тому, що ця більшість підтримує шлях суспільства до прогресу, цивілізації та демократії. Тому органи державної влади і місцевого самоврядування та суспільство в цілому повинні змінити своє ставлення до цієї соціальної групи і розглядати засуджених та ув'язнених не як ворогів, а як повноцінних громадян. Беручи до уваги засуджених та ув'язнених як соціальної групи, можна стверджувати, що сьогодні їх ресоціалізація повинна розглядатися як один з пріоритетів державної соціальної політики, що передбачає створення відповідних управлінських механізмів. Тюрма – це інститут, без якого не може існувати жодна держава у світі. Вона – безумовна. Але водночас в'язниця є однією з найменш успішних соціальних інституцій. Тому в основу реформування пенітенціарної системи треба покласти наступні положення:

- пенітенціарна система повинна стати не тільки гуманною, а, перш за все, соціально орієнтованою, коли б виконання покарань розглядалося як один з напрямів соціальної політики держави;
- пенітенціарна система повинна стати справедливою і чесною у відношенні до засуджених;
- пенітенціарна діяльність повинна розглядатися як послуга й оцінюватися потенційними споживачами – громадянами; вона повинна бути перетворена із закритої автономної мілітаризованої організації на цивільну службу у демократичному суспільстві;
- пенітенціарна система повинна стати прозорою і підзвітною суспільству, тому що ресоціалізація – це відкритий процес, а соціально орієнтована пенітенціарна система – відкрита система;
- реформування вітчизняної пенітенціарної системи неможливе без включення поняття „виконання покарань” до категорій соціальної політики.

Треба зазначити, що всі, без винятку, дослідники приходять до висновку, що процес реформування пенітенціарної політики повинен обов'язково відбуватися за участю інститутів громадянського суспільства, оскільки це запобігає можливості її відчуження від суспільних інтересів і потреб, дозволяє запобігати зловживанням з боку бюрократичного апарату, робить цей процес

відкритим для суспільства. Так, О. Романенко навіть пропонує етапи формування пенітенціарної політики держави за участю громадян та інститутів громадянського суспільства. На жаль, зазначає дослідник, в Україні поки що не існує розвинутої системи недержавних інституцій, які мають за мету реформування кримінально-виконавчої системи. Разом з тим складається враження, що міжнародні організації виявляють значно більшу зацікавленість у реформуванні нашої системи виконання покарань. Наприклад, Міжнародний фонд „Відродження” (МФВ), який є частиною мережі фондів Дж. Сороса, впроваджує в Україні різні проекти за такими програмами: „Сприяння реформуванню пенітенціарної системи в Україні”, „Роль засобів масової інформації у реформуванні пенітенціарної системи в Україні”, „Підтримка діяльності громадських організацій, що сприяє реформуванню пенітенціарної системи в Україні” та ін.

О. Беца узагальнює досвід громадської підтримки пенітенціарної реформи України протягом десятиріччя у рамках зазначених вище програм. Усього в межах програм було реалізовано більше 200 проектів майже в усіх регіонах України. Учасниками програм стали різні громадські організації та майже всі пенітенціарні заклади. Метою програм було підтримка демократичних ініціатив громадянського суспільства, спрямованих на гуманізацію та реформування пенітенціарної системи України. У межах діяльності Фонду органи управління пенітенціарною системою та пенітенціарні заклади України уперше змогли перейняти кращий міжнародний пенітенціарний досвід, взагалі відкрити для себе нову філософію покарання, повністю суперечливу нашій свідомості.

Пріоритетним напрямом у роботі МФВ з виконання програми „Сприяння реформуванню пенітенціарної системи в Україні” стало надання реальної інформаційної, організаційної й матеріальної допомоги колоніям для неповнолітніх злочинців та неповнолітнім засудженим, що звільнилися з виховних колоній.

Діяльність фонду дає всі підстави стверджувати, що МФВ на початку нового століття є провідною неурядовою організацією, яка взяла на себе функції координатора всіх спроб реформування пенітенціарної системи України з боку громадських організацій.

В. Львовичкін, Н. Калашник у своїх статтях намічають коло найактуальніших проблем реформування кримінально-виконавчої системи України, які постали перед державою в контексті реалізації

Концепції реформування Державної кримінально-виконавчої служби, затверджених у різні періоди (1991, 2008 рр.):

- устаткування камер відповідно до санітарних норм, скорочення чисельності ув'язнених у камерах, обладнання прогулянкових двориків спортивним інвентарем тощо;
- залучення до соціально-психологічної роботи крім пенітенціарних психологів фахівців територіальних центрів для сім'ї, дітей та молоді;
- створення належних умов для виправлення й ресоціалізації засуджених у колоніях, підтримки здоров'я і відчуття особистої гідності, відповідальності, які допоможуть повернутися в суспільство;
- реалізація програм диференційованого виховного впливу, які сприяють розвитку позитивних схильностей і здібностей, здобуттю повної загальної середньої і професійно-технічної освіти, подоланню алкогольної, наркотичної залежності, заняттям фізкультурою і спортом, корисному використанню вільного часу;
- удосконалення роботи психологічної служби, спрямованої на поглиблене вивчення особистості засуджених, прогнозування їх поведінки, психологічну допомогу, навчання ненасильницьким формам вирішення конфліктів;
- залучення до роботи із засудженими громадськості, а також громадський контроль за дотриманням прав засуджених через спостережні комісії;
- залучення релігійних організацій для духовного відродження засуджених;
- співпраці з міжнародними організаціями та участь у міжнародних проектах;
- співпраця з Міністерством праці та соціальної політики, Міністерством у справах сім'ї, молоді і спорту, Міністерством внутрішніх справ, Міністерством освіти і науки з метою надання соціальної допомоги звільненим громадянам, продовження здобуття вищої та професійно-технічної освіти, працевлаштування;
- створення на базі кримінально-виконавчої інспекції служби пробації, яка б здійснювала соціально-психолого-педагогічний патронаж підоблікових осіб, реалізацію корекційних програм, залучення до роботи із засудженими громадськості і волонтерів тощо.

За думкою авторів, послідовне реформування кримінально-

виконавчої служби спрямоване, перш за все, на соціальну переорієнтацію системи з урахуванням міжнародного досвіду, принципів гуманізму, законності, демократизму, справедливості, диференційованого та індивідуального виховного впливу на засудженого і передбачає докорінні зміни, розраховані на перспективу.

Окремої уваги потребує питання реформування пенітенціарної політики України стосовно неповнолітніх засуджених, що здійснюється в межах загальної політики і також розглядається науковцями у взаємозв'язку трьох складових: кримінально-правова (законодавство стосовно неповнолітніх), кримінально-процесуальна (судочинство у справах неповнолітніх) та кримінально-виконавча (система покарань неповнолітніх) політики.

Щодо першого напрямку, то відповідно до чинного законодавства України щодо кримінального покарання неповнолітніх система покарань для неповнолітніх має певні особливості. Із дванадцяти видів покарань, передбачених у ст. 51 Кримінального кодексу, до неповнолітніх можуть бути застосовані лише такі: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі. Порівняно з попереднім чинним законодавством України зараз передбачено більш м'яке і гуманне покарання для неповнолітніх осіб, які вчинили злочин невеликої або середньої тяжкості вперше, і стало суворішим для тих, хто вчинив особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням волі людини. На думку багатьох дослідників застосування такого виду покарання, як позбавлення волі, не може бути для неповнолітніх „звичайною мірою”, а повинно мати виключний характер, а його максимальний строк не повинен бути однаковим для повнолітніх і неповнолітніх злочинців; при призначенні покарання неповнолітнім суд повинен враховувати більш широке коло обставин, ніж тих, які передбачені у Кримінальному кодексі України, у главі 36 Кримінально-процесуального кодексу України „Проведення в справах про злочини неповнолітніх” і роз'ясненні у Постановах Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2004 р. № 2 „Про застосування судами законодавства про відповідальність за втягнення неповнолітніх у злочинну чи іншу антигромадську діяльність” та від 16 квітня 2004 р. № 5 „Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх”; а наявність у чинному Кримінальному кодексі

самостійного розділу, який передбачає особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, дозволить суду сконцентрувати більше уваги на питаннях диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх з урахуванням їх психофізичного розвитку та інших особливостей.

Велику увагу дослідники приділяють реформуванню судової системи для неповнолітніх (друга складова пенітенціарної політики стосовно неповнолітніх). Так, Т. Гончар наголошує, по-перше, на необхідності створення окремих судів для неповнолітніх або запровадженні посади судді у справах неповнолітніх у складі загальних судів, як це передбачено Законом України „Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” від 24 червня 1995 року; по-друге, на необхідності запровадження при загальних судах посади судових вихователів, як це передбачено зазначеним Законом, але ця посада досі не запроваджена, що значно знижує ефективність роботи судів щодо попередження злочинності неповнолітніх.

Особливої уваги заслуговують праці Є. Павлової, які також присвячені питанням реформування судів для неповнолітніх, дослідженню сутності та змісту ювенальної юстиції та можливості й необхідності впровадження її в Україні.

Ювенальна юстиція – це система правосуддя стосовно неповнолітніх громадян до 18 років, центральним елементом якого є суд у справах неповнолітніх. Вона існує у світі понад 100 років. Піонером у цій справі є США, де у 1899 році було створено перший „дитячий суд” у Чикаго. Сьогодні існує кілька моделей ювенальної юстиції – англо-американська, континентальна, скандинавська.

Є. Павлова наголошує на тому, що крім звичних для нашої судової системи охоронно-каральних функцій, ювенальна юстиція повинна виконувати й *спеціальні функції*:

- *реститутивну* – ювенальна юстиція має розглядатися як *відновне* правосуддя. У цьому її принципова відмінність від сучасного дорослого правосуддя. Правосуддя у справах неповнолітніх має бути не каральним, а передовсім таким, що відновлює порушені права та свободи жертви злочину, потерпілої від правопорушення. Ювенальному суду мають бути підсудними всі справи, де потерпілим є неповнолітній;
- *реабілітаційну* – ця реабілітація стосується дитини, яка

стала жертвою жорстокого поводження або недбалого піклування, і неповнолітнього правопорушника, який має бути ресоціалізований. Для цього ювенальний суд має стати центром низки державних та недержавних інституцій, програм і проєктів, які працюють з дітьми;

- *пацифікаційну* (примирення) – маєтсья на увазі розв'язання конфліктів, які не є правопорушеннями, шляхом порозуміння та взаємних поступок.

Ювенальна юстиція має бути своєрідним полем співпраці держави та інститутів громадянського суспільства з метою забезпечення кращого та безпечного майбутнього українських дітей.

Автор відзначає, що в останній час проблема запровадження елементів ювенальної юстиції в українське судочинство набула значної актуальності, принаймні на рівні широкого розголосу та підготовки кадрів для ювенальної юстиції з-поміж суддів та фахівців пенітенціарної системи. Наявність різних позицій і підходів до правосуддя неповнолітніх призводить до того, що сьогодні основне питання у цій сфері полягає вже не в тому, чи бути в Україні дитячій юстиції, а в тому, якою їй бути. Позитивним зрушенням, на думку дослідниці, є хоч і повільна, але доволі стійка трансформація системи правосуддя від превалювання каральної моделі правосуддя до реституційної та реінтеграційної моделей. Треба відзначити, що Україна вже зробила деякі кроки щодо втілення у життя прогресивних положень міжнародно-правових актів, що дає підстави вести мову про позитивні зміни у національному законодавстві. Так, відповідно до ст. 10 Закону України „Про охорону дитинства” дитина має право особисто звернутись до органу опіки та піклування, службу у справах неповнолітніх, інші уповноважені органи за захистом своїх прав, свобод та законних інтересів, а ст. 3 цього закону встановлює державні гарантії рівного доступу до безплатної юридичної допомоги, необхідної для забезпечення прав дитини. Але, незважаючи на існування правових положень щодо таких органів у національному законодавстві, до цього часу в Україні відсутні спеціалізовані суди у справах неповнолітніх та судді, які спеціалізуються на веденні справ неповнолітніх, а кількість юристів, соціальних працівників, діячів громад та офіційних осіб, які працюють у цій сфері, дуже обмежена.

Одним із найважливіших кроків на шляху впровадження системи ювенальної юстиції в Україні стало створення робочої групи, до якої увійшли, крім представників державних органів

(Верховний Суд України, Міністерство юстиції України, Генеральна прокуратура, Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді та ін.), й представники Всеукраїнської Фундації „Захист прав дітей” та ЮНІСЕФ. Проект *Концепції ювенальної юстиції України*, запропонований Всеукраїнською Фундацією „Захист прав дитини”, взято за основу Національної державної програми, покликаної охопити основні компоненти ювенальної юстиції з метою зміни парадигми правосуддя щодо неповнолітніх. Це означатиме еволюційну зміну системи кримінальних покарань на підставі широкого застосування технологій відновного правосуддя.

Програма передбачає комплексне впровадження основних складових ювенальної юстиції шляхом:

- створення ювенальних судів за вертикальним принципом;
- створення підґрунтя для реформи державної пенітенціарної політики;
- гуманного повороту в ювенальному судочинстві;
- зміни преференцій у судочинстві – поступовий перехід від виконання каральних функцій правосуддя до реституційних (відновних);
- нового погляду на жертву як важливого суб'єкта судового процесу;
- зміни чинного законодавства щодо неповнолітніх (демократизація судочинства, підвищення компетентності та професіоналізму працівників правоохоронних та інших державних органів, що опікуються неповнолітніми, застосування принципу використання неюридичних знань (психологія та педагогіка) в українському ювенальному судочинстві).

Третій напрям реформування пенітенціарної політики стосовно неповнолітніх – зміна парадигми діяльності спеціальних виховних установ, у яких відбувають покарання неповнолітні злочинці. Так, у 2009 році була розроблена і представлена для затвердження *Концепція зміни парадигми діяльності спеціальних виховних установ Державної кримінально-виконавчої служби України*.

У Концепції зазначається, що сьогодні у виховних колоніях для засуджених неповнолітніх створені необхідні, визначені законодавством, умови утримання: вони охоплені загальноосвітнім та професійно-технічним навчанням; в установах створені умови для особистісного розвитку та корисного дозвілля, психологічної та

соціальної підтримки підлітків, їх підготовки до соціально-нормативного життя у суспільстві після звільнення тощо.

Водночас, соціальна переорієнтація системи кримінальних покарань вимагає від Державної пенітенціарної служби України нових кардинальних змін у системі роботи з неповнолітніми правопорушниками у місцях позбавлення волі. Організаційні умови функціонування спеціальних виховних установ Державної кримінально-виконавчої служби не дозволяють забезпечити розвиток та комплексне впровадження нових прогресивних форм підвищення правової захищеності дітей, які перебувають у конфлікті із законом, диференційованих освітніх, виховних та соціальних програм, створенню ефективної системи їх реабілітації. Тому необхідні зміни повинні передбачати не лише перегляд існуючої методики навчально-виховної та соціально-реабілітаційної роботи із ув'язненими і засудженими неповнолітніми, а глибокий аналіз та зміни всього спектру умов (економічних, правових, педагогічних, соціальних, моральних, організаційних тощо) та відносин між суб'єктами цієї сфери суспільного життя.

Для вирішення цих завдань автори пропонують створити принципово нову функціональну *Модель ювенального виправного центру Державної кримінально-виконавчої служби України* як автономної педагогічної одиниці під егідою Академії педагогічних наук України.

Отже, представлений нами матеріал, що розкриває стан і проблеми сучасної пенітенціарної політики України дозволяє сформувати об'єктивне уявлення про цілеспрямовану й наполегливу діяльність нашої держави у справі докорінного реформування пенітенціарної системи на основі прогресивної пенітенціарної доктрини, з урахуванням передового міжнародного й вітчизняного досвіду та специфіки національної правосвідомості.

Ключові поняття: пенітенціарна політика, завдання пенітенціарної політики, напрями та принципи реформування пенітенціарної політики України.

Питання та завдання:

1. Розкрийте сутність і зміст поняття „пенітенціарна політика”.
2. Назвіть завдання та принципи сучасної пенітенціарної

- політики України.
3. Визначте коло проблем реформування пенітенціарної політики України.
 4. Розкрийте напрями реформування пенітенціарної політики України.
 5. Охарактеризуйте нові моделі пенітенціарної служби України „ювенальна юстиція”, „служба пробації”.

Проблемне завдання: Розробити модель *служби пробації* на базі кримінально-виконавчої інспекції або *ювенального виправного центру* для неповнолітніх правопорушників.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ В ЗАКЛАДАХ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ

3.1. Засуджені як об'єкт та суб'єкт процесу виправлення

Пенітенціарна педагогіка, підходячи до засудженого як об'єкту і суб'єктові виховного процесу, у всіх випадках розглядає його як особу, на яку спрямовані дії з метою вивчення і формування її властивостей, якостей, свідомості, відчуттів, волі, розумних потреб, здібностей, знань, навичок, умінь і звичок.

Засуджені є об'єктами виправлення, оскільки вони є суб'єктами антигромадської свідомості і поведінки, та їх дії небезпечні для держави і суспільства. Отже, пенітенціарна педагогіка стосовно засуджених вирішує завдання якісної зміни поведінки, спрямованості особистості і формування їх як суб'єктів суспільних відносин. Засуджений стає суб'єктом і як окрема особа, і як член колективу, самодіяльній організації, які є в умовах пенітенціарного закладу не тільки об'єктами, але і суб'єктами виховного процесу.

Засуджені як особи, члени колективу, носії особливих обов'язків і прав, суб'єкти суспільних відносин займають в процесі виправлення певну соціальну позицію до покарання (позитивну, пасивну, негативну), виправної установи, його керівництва і співробітників, до цілей виховання, виправлення і навчання (придбання спеціальності, навчання в загальноосвітній школі), до засобів і методів виправлення, виховної роботи, праці, учиненого злочину, самовиховання. Отже, у педагогічному процесі об'єкт знаходиться не в пасивному стані, він соціально активний. Будучи включеним в педагогічний процес як об'єкт виховання, засуджений вступає в особистісні взаємини з суб'єктом педагогічної діяльності – адміністрацією. Педагогічний процес не зводиться тільки до дії вихователя на виховуваних, йому властиві різні види взаємодії і спілкування між ними, регулювання взаємин: організаційних, правових, педагогічних, виробничих, побутових та ін.

Засуджений, підлягаючи педагогічним впливам вихователів, реагує на них не механічно. Виховні дії переломлюються через свідомість особистості засудженого, мікрогрупи і колектив, до яких він входить. Засуджений, сприймаючи педагогічні дії, усвідомлює їх

соціальний зміст, оцінює з позиції сформованого світогляду, переконань, установок, ціннісних орієнтацій, інтересів, потреб, звичок, повністю або частково внутрішньо приймає або заперечує їх. Більш того, деякі злочинці, особливо, що скоїли повторно рецидив, прагнуть самі підпорядкувати собі частину засуджених, організовуючи антигромадські „виховні” вогнища. Тому виховний процес у виправній (виховній) колонії особливо складний, важкий, суперечливий, динамічний.

Особа засудженого, будучи об'єктом виховного процесу, одночасно володіє і властивостями суб'єкта. Тому знання особистості засудженого складає неодмінну умову ефективності цього процесу в колонії.

Педагогічний аналіз особистісних чинників засудженого як об'єкту і суб'єкту виправлення ґрунтується на декількох, типових ознаках: моральній відповідальності, суспільно значущих переконаннях, адекватній самооцінці, етичній стійкості, спрямованості та системі відносин.

Усвідомлення відповідальності є одним з найважливіших і вирішальних ознак, що зумовлюють соціальний розвиток особистості відповідно до запитів і норм суспільства. Адже людина стає злочинцем головним чином тому, що через різні причини в нього відсутні або спотворені розуміння й усвідомлення своєї відповідальності перед державою, суспільством і навколишніми людьми.

Моральна відповідальність виступає як узагальнена властивість особистості. Щодо засудженого як об'єкту та суб'єкту виховної дії вона складається з переживання ним покарання, усвідомлення вини у скоєному злочині і справедливості покарання, розкаяння у скоєному злочині.

Переживання покарання характерне не для всіх засуджених. Найбільш значущий цей елемент моральної відповідальності для вперше засуджених. Серед них, у порівнянні з тими, хто повторно засуджений, на 25 % більше тих осіб, які вказують на цю обставину. Тут позначається те, що неодноразово судимі знайомі з обстановкою і життям в колоніях, швидше адаптуються до цих умов, що і приглушає переживання ними втрати свободи і породжує безвідповідальну поведінку.

Зв'язок між рівнем переживання покарання і спрямованістю злочинного посягання характеризується таким чином. У

ранжируваному ряді, що відображає глибину переживання покарання, засуджені, що скоїли насильницькі злочини (згвалтування, хуліганство, розбій), опинилися на першому місці, – 80 %; засуджені за корисливі злочини (крадіжка, шахрайство) – 60 %. Спостерігається також зв'язок між рівнем переживання засудженими покарання і тривалістю терміну покарання, призначеного судом: чим довготриваліший цей термін, тим важче переживається засудженими втрата волі. Проте ця закономірність виявляється тільки серед осіб, засуджених до позбавлення волі строком до 5 років включно. Серед засуджених на термін понад 5 років, а також до 1 року включно спостерігається однакова питома вага осіб, що найважче переживають кримінальне покарання (65 %). Отже, короткі і дуже тривалі терміни покарання декілька приглушають у засуджених відчуття свободи і переживання з приводу її втрати, впливають на формування у них моральної відповідальності в небажаному напрямі.

Усвідомлення вини як елементу моральної відповідальності може бути свідомством позитивного ставлення особи до інших людей, суспільних норм і вимог. Воно припускає розвинену етичну самосвідомість і самооцінку на основі інтеріоризованих норм. Усвідомлення вини розповсюджується і на внутрішні спонуки особи. Діалектичний погляд на категорію провини ставить питання про особисту відповідальність як суспільну вимогу, звернення особи до себе. Таким чином, усвідомлення засудженими колонії провини у скоєному злочині є однією з причин усвідомлення ними моральної відповідальності перед суспільством і державою, а це має першочергове значення для виправлення їх особистості.

Усвідомлення вини у скоєному злочині, як правило, вабить і усвідомлення справедливості призначеного судом покарання. Якщо засуджений переживає відчуття провини за скоєне, то він в цілому визнає і правомірність застосування до нього покарання. Покарання засудженим може бути визнане справедливим тільки на основі визнання скоєння злочину. Тому визнання засудженим справедливості покарання можна розглядати як наслідок визнання ним провини у скоєному злочині, тобто як вищий рівень розвитку його моральної відповідальності.

Усвідомлення засудженими провини у скоєному злочині і справедливості призначеного судом покарання характеризується таким чином:

- а) вважають засудження і покарання справедливим – 10 %;
 - б) вважають засудження справедливим, але міру покарання дуже суворою – 30 %;
 - в) засудження і покарання вважають несправедливими – 60 %.
- Отже, тільки 10 % засуджених вважають покарання і засудження безумовно справедливими. Цей показник свідчить про те, що рівень моральної відповідальності правопорушників низький і проблема її формування в цьому відношенні є дуже серйозною і важливою.

Розкаяння у скоєному злочині є також одним з провідних специфічних елементів моральної відповідальності засуджених, таких, що визначають особливості її формування. Але може виникнути питання: „Чому розкаяння у скоєному злочині розглядається як елемент моральної відповідальності?”. Покарання, як відзначає В. Елеонський, є способом відновлення суб'єктивної сторони кримінальної відповідальності і виховання у засудженого цього відчуття. Якщо під впливом кримінального покарання, засобів і методів виправлення у засудженого наступило розкаяння у скоєному злочині, то це може бути сигналом про серйозну перебудову його свідомості й етичної сфери в потрібному для суспільства напрямі.

Якщо засуджений щиро розкається у скоєному, то він набуває якостей відповідальності за свої вчинки та дії з моральної точки зору. Тому розкаяння цілком обґрунтовано можна розглядати як елемент моральної відповідальності суб'єкта.

За змістом розкаяння є, перш за все, переживанням засудженими відчуття сорому і розкаяння совісті. Таке переживання має виключно важливе значення для етичного вдосконалення людини взагалі, а злочинця особливо. Не випадково ж Ф. Достоєвський називав нерозкаяних злочинців „загиблими людьми”.

Глибокий вплив розкаяння на етичну відповідальність засуджених обумовлений тим, що переживання відчуття сорому і совісті завжди супроводжується самопорицанням, самоосудом ними своєї поведінки. Розкриваючи регулюючу роль сорому як етичній категорії, Гегель писав: „Він є зачатковим, але різко вираженим гнівом людини на самого себе...”.

Якщо у засудженого виявляється такий внутрішній гнів на себе, то процес формування в нього моральної відповідальності

може проходити успішно і якісно. Переживання засудженими відчуття сорому і совісті вельми цінні ще й тому, що вони стають індивідуальними психічними механізмами, через які суспільство впливає на етичну сферу індивіда. Особливістю цього механізму є те, що він неминуче вабить появу у засудженого внутрішньої саморегуляції своєї поведінки і, отже, самовиховання.

Переживання розкаяння, відчуття сорому і розкаянь совісті майже завжди можна розглядати як важливішу ознаку сформованості моральної відповідальності засуджених.

Слід зазначити, що повністю розкаються в досконалому злочині 25 % засуджених, частково – 30 %, і не розкаються – 45 %.

Із зростанням тривалості призначеного за вироком суду терміну позбавлення волі серед засуджених скорочується число осіб, які випробовують розкаяння у скоєному злочині. Так, якщо серед засуджених на строк до одного року включно питома вага тих, що розкаються складає 75 %, то, скорочуючись рівномірно за мірою збільшення терміну, він складає серед засуджених до десяти років позбавлення волі 50 %.

Особи, що вперше відбувають покарання, значно частіше указують на те, що вони переживають відчуття розкаяння (80 %), порівняно з тими, хто відбуває позбавлення волі неодноразово (20 %).

Така система елементів моральної відповідальності засуджених. Внутрішньо вони тісно пов'язані між собою, хоча і наповнюються певним змістом, що додає кожному з них відносну самостійність.

Розташовані в певному порядку, вони характеризують процес розвитку моральної відповідальності особистості засуджених.

Звичайно, не у кожного засудженого необхідно виховувати в однаковій мірі всі перераховані елементи моральної відповідальності, але запропонована їх ієрархія є найбільш типовою програмою етичного оновлення особистості засудженого, позбавленої волі. У даному випадку виявляється діалектичний взаємозв'язок цих компонентів, про який можна сказати, що, формуючи окремо один з елементів системи, ми формуємо моральну відповідальність особистості в цілому, і, навпаки, формуючи моральну відповідальність особистості, ми виховуємо кожен елемент системи.

У цьому виявляється принцип цілісного підходу до процесу виправлення засуджених.

У структурі особистості суспільно значущі переконання займають одне з визначальних місць. У педагогічному плані вони спонукають людину до позитивної активності, виявляються в тих випадках, коли необхідно подолати труднощі на шляху до мети, наприклад, змінити негативні погляди і звички, відмовитися від ситуативних бажань.

У психологічному плані переконання є фіксованою установкою, стійкою системою реагування особи, комплексом емоцій, розумових стереотипів і готовності діяти; у соціологічному плані – це прояв внутрішньої позиції особи, її ціннісних орієнтацій. Узагальненість, доказовість, обґрунтованість переконання виражає його інформаційно-логічну сторону, а не сутність; сутність переконання – вираз стійкого суспільно корисного за своєю внутрішньою природою ставлення до дійсності.

У засуджених виявляється залежність негативної поведінки від слабкого розвитку суспільно значущих переконань. Пояснюється це своєрідністю індивідуального життєвого досвіду осіб, у яких нарівні з позитивними розвивалися негативні знання, погляди, відносини. При цьому у них існує два різних за рівнем і ступенем усвідомленості і міцності виду негативно спрямованих переконань. Одні засуджені не помічають, не усвідомлюють власних негативних переконань, тоді як інші віддають собі звіт в характері їх проявів і прагнуть їх виправдати. Є підстави припускати, що у першій групі осіб зміст негативних переконань сформувався в ранньому періоді онтогенезу, коли самосвідомість не була ще достатньо розвиненою. У другій ж групі засуджених спотворення особових переконань відбулося, ймовірно, у колонії, хоча передумови відповідної деформації вже створювалися на попередніх стадіях. Саме в таких осіб, що прагнуть замаскувати негативні переконання, негативні риси і якості менш укорінялися в структурі особи і, імовірно, легше можуть бути переорієнтовані.

Процес формування суспільно значущих переконань розвивається шляхом зовнішньої суперечності між системою поглядів, що склалася у засуджених, і новими етичними нормами – до їх часткового затвердження або повної перебудови поглядів. У цьому випадку виникає внутрішня суперечність між оновленими поглядами і звичною (старою) мотивацією, звичними (часто

негативними) принципами діяльності. Вирішення цього протиріччя і виступає рушійною силою виправлення особистості засудженого.

Процесом формування суспільно значущих переконань є цикл, тобто сукупність етапів, що відображають перетворення початкового стану в кінцевий суспільно значущий стан особистості. У числі етапів є вирішальний, на якому відбувається прорив поступовості, якісний стрибок, момент виникнення первинної стадії переконаності, яка лежить в основі виправлення засудженого. На інших стадіях (етапах) відбувається її кількісний приріст. Цей приріст необхідно заглиблювати і закріплювати. Інакше вона може розсіятися.

Думка засуджених, що виникла на первинному етапі процесу формування переконань, є початковою передумовою для вироблення на другому етапі (етапі застосування і захисту етичних норм) їх соціально значущої обґрунтованої думки. На третьому етапі (етапі реалізації етичних норм у практичну діяльність) виробляється суспільно значуще переконання. Саме на цьому етапі закладаються основи виправлення особистості засуджених. Тривалість етапів залежить від багатьох чинників: постановки виховної роботи із засудженими, обліку реалій ринкової економіки, рівня розвитку колективу, наявності в ньому позитивної громадської думки, здатної розвінчати кримінальну романтику, несприятливі тенденції соціально-кримінального характеру тощо.

Одне з важливих місць у структурі особистості як об'єкту і суб'єкту виправлення посідає самооцінка. Вона передбачає усвідомлення засудженим себе як особистості, сприяє пізнанню власних можливостей, внутрішнього світу, етичних якостей. Це дозволяє індивідові знайти себе в системі суспільних відносин, у діяльності, спілкуванні з іншими людьми.

Характеризуючи засуджених, багато учених (В. Деєв, Р. Потанін, А. Ушатіков) указують на занижену або завищену самооцінку. Занижена самооцінка породжує поведінковий дуалізм, роздвоєність особистості та робить її зайвою в системі міжособистісних відносин, утруднюючи тим самим існування в колективі засуджених.

При заниженій самооцінці поведінка засуджених регулюється переважно зовнішніми впливами, часто випадковими і небажаними. Цьому сприяє невпевненість у собі, спотворені етичні поняття і уявлення, постійний страх виглядати гірше інших. Така самооцінка

властива 67 % правопорушників колонії. Завищена самооцінка сприяє виникненню гіпертрофованої самолюбності, яка у поєднанні з аморальними способами самовираження приводить особу до відхилення в поведінці.

При завищеній самооцінці стійкість поведінки може бути високою, але її змістовна спрямованість при цьому буває не тільки позитивною, але і негативною. Пояснюється це бажанням засуджених довести свою винятковість, виділитися серед інших, підпорядкувати своєму впливу тих, що оточують. Така самооцінка характерна для 22 % засуджених.

Вивчення особистості засуджених показало, що 64 % з них через неадекватну самооцінку відчують складності у здійсненні своїх планів, пов'язаних з умовно-достроковим звільненням з колонії, не вміють правильно регулювати свої відносини з оточуючими, неправильно розуміють встановлені правила і норми поведінки. Для 62 % засуджених цієї категорії характерні необдуманість, несвідомість, неусвідомленість вчинків, вони не можуть свідомо контролювати і здійснювати етичну саморегуляцію своєї поведінки.

Процес формування адекватної самооцінки засуджених проходить складний шлях. Вироблення уміння проаналізувати свій власний вчинок, певним чином поставитися до своєї поведінки розвиває в них здатність бачити себе як цілісну особистість у системі суспільних відносин, допомагає усвідомити свою корисність суспільству, людям, оцінювати себе за етичними критеріями.

Однією з найважливіших умов ефективності цього процесу є індивідуальний і диференційований підходи до особистості.

Засуджені із заниженою самооцінкою не справляються достатньо швидко з дорученими завданнями. Тому для них доцільне поступове зменшення обсягу і термінів виконання цих завдань з подальшим доведенням до норми.

Засуджені із завищеною самооцінкою бравують своїми неіснуючими здібностями, і тому збільшення обсягу завдань і перевірка якості їх виконання сприяють виробленню у них адекватної самооцінки.

Практика показує, що адекватна самооцінка засуджених, що є стрижнем переходу їх з об'єкту в суб'єкт виховання, сприяє закріпленню суспільно цінних устремлінь особистості.

Для аналізу об'єкту і суб'єкту виправлення важливе значення має етична стійкість засуджених. Етична стійкість, будучи за своєю природою соціально-психологічною освітою, є одним з провідних властивостей особистості, що визначають спосіб її орієнтації в системі моральних норм, життєву позицію, при якій поведінка індивіда детермінується суспільно корисними цілями. Про достатньо високий рівень етичної стійкості свідчить етичний імунітет до негативних впливів, що обумовлює здатність людини навіть в обставинах, що несприятливо склалися, діяти відповідно до прийнятих в суспільстві норм і правил поведінки. У зв'язку з цим завдання етичного виховання полягає в тому, щоб, впливаючи на людину ззовні, сформувати у нього здатність вибірково ставитися до зовнішніх впливів, навчити його критично оцінювати власні вчинки і дії інших людей на основі етичних норм і принципів і виробити у нього прагнення до самовиховання і самовдосконалення. Здатність людини зберігати і реалізовувати свої етичні позиції в різних життєвих ситуаціях, долаючи при цьому як зовнішні труднощі, так і внутрішні суперечності, і складає сутність етичної стійкості.

Педагогічна практика свідчить про те, що засуджені, у яких рівень розвитку етичної стійкості низький, без належної оцінки ставляться до негативних впливів навколишнього мікросередовища, у їх свідомості і поведінці, як правило, відсутні соціально значущі принципи й установки, які сприяли б становленню на шлях чесного трудового життя. Несформованість етичної стійкості породжує у правопорушників пристосовництво, псевдоколективізм, знижує їх самостійність, ініціативність, робить їх безпринципними в досягненні суспільно корисних цілей.

Етично нестійкі правопорушники частіше здійснюють злочини під психологічним тиском групи. Такі особи, потрапляючи в негативну групу, досить швидко знаходять в ній свої ідеали та ціннісні орієнтації. Спочатку вони наслідують стилю поведінки лідерів і ватажків мікрогрупи, а потім під їх впливом починають формувати в собі здібність до корисливих, жорстких злочинів, тобто все те, що визначається ідеалами групи. У ній вони проходять шлях самопізнання в антигромадських ролях і діях, що диктуються рольовими розпорядженнями, нормами і вимогами групи. Психологічний тиск групи є тією основою для етично нестійких засуджених, яка формує байдуже або негуманне ставлення до новоприбулих і в той же час породжує відчуття солідарності з тими

особами, які споріднені за духом, тобто до таких засуджених, які здійснюють провину, аналогічну їх власним. Поведінкові кодекси етично нестійких засуджених характеризуються очевидною примітивністю, імітацією, абсурдністю. Прагнучи самоствердитися, вони готові піти на крайні заходи. Наприклад, потрапляючи в конфліктну ситуацію, без особливих коливань вступають у небезпечне єдиноборство, щоб зберегти позитивне ставлення до себе членів групи і не втратити відчуття пошани до себе її членів. Самоствердження за всяку ціну – найбільш характерна межа таких засуджених. Більшість з них самостверджується серед тих, хто їх оточує, за допомогою негативних засобів і способів: погроз, залякування, бравати, перебільшення своїх заслуг. Саме тому мотивуваннями порушень і різної провини цими засудженими є: боязнь показатися боягузом в очах групи (54 %), бажання „ходити в героях” (26 %), прагнення показати своє заперечення позитивних норм поведінки (20 %).

Основу поведінки засуджених як об'єкту і суб'єкту виховного процесу складає спрямованість їх особистості. Встановлено три види спрямованості особистості правопорушників:

1) аморальна спрямованість, пов'язана з порушенням моральних норм суспільства;

2) антисоціальна спрямованість, якою володіють особи, що здійснюють незначні крадіжки, хуліганські дії, зловживають алкогольними напоями і наркотиками;

3) злочинна спрямованість, загрозна умовам суспільного буття, – вбивства, крадіжки в особливо крупних розмірах, пограбування, розбій.

Дослідження (І. Башкатова, В. Деєва, А. Ушатікова, Р. Потаніна та ін.) показують, що на розвиток цих типів спрямованості впливає не один який-небудь чинник, а ціла група, нерідко комплекс негативних дій. Реакція на ці дії поступово набуває все більш негативно активного характеру. Несприятливі умови розвитку виступають регулятором прояву даної закономірності.

Природно, що негативна спрямованість особистості виражається по різному: її стійкість нерідко пропорційна терміну і активності впливу на засудженого негативних чинників. Найбільш стійка така спрямованість у повторно засуджених (рецидивістів). Саме у цієї категорії засуджених поведінка носить відбиток

кримінального професіоналізму. Так, вивчення кримінальних справ рецидивістів показує, що вони здійснювали правопорушення організовано, на основі змови. Складався план злочинної операції, розподілялися ролі, враховувалися деталі. Мотивом правопорушень було егоїстично-корислива мета задоволення егоїстичних потреб. Їх діяльність визначалася чітким усвідомленням злочинних потреб, ретельним вибором засобів і шляхів досягнення злочинних завдань.

Не можна виключити з системи елементів аналізу поведінки засуджених як об'єкту і суб'єкту виправлення систему їх відносин. У злочинній діяльності виявляються чотири типи відносин особистості.

1. Негативно-зневажливе ставлення до людської особи: її життю, здоров'ю, честі, гідності, спокою тощо. Цей тип ставлення характерний для злочинців, що зробили вбивства, зґвалтування, образи, наклеп, а також більшість хуліганських проявів.

2. Корисливо-приватновласницьке ставлення властиве особам, що скоїли службово-корисливі і корисливо-господарські злочини, крадіжки, пограбування, розбої, шахрайство.

3. Індивідуалістично-анархічне ставлення до різних соціальних установок і обов'язків властиве особам, що скоїли господарські злочини, злочини проти порядку управління, правосуддя, різні військові злочини.

4. Легковажно-безвідповідальне ставлення, що виявляється в необережних злочинах.

У виправних (виховних) установах ставлення засуджених до навколишнього світу є показниками їх виправлення, які враховуються при умовно-достроковому звільненні, переводі в колонію-поселення, з одних умов відбування покарання до інших.

Ключові поняття: засуджені як об'єкт та суб'єкт виправного процесу; соціальні, психологічні, педагогічні, біологічні чинники формування протиправної поведінки; виправлення, виховання, ресоціалізація.

Питання та завдання:

1. Охарактеризуйте особистість засудженого як об'єкта і суб'єкта виховного (виправного) впливу.

2. Розкрийте соціальні, психолого-педагогічні та біологічні чинники формування протиправної поведінки засудженого.
3. Розкрийте роль психолога та вихователя в діагностиці об'єкта і суб'єкта виховного (виправного) впливу та розробці методичних рекомендацій щодо педагогічної роботи з ними.
4. Покажіть, за яких умов засуджений з об'єкту перетворюється на суб'єкт процесу виправлення, перевиховання та ресоціалізації.
5. Розкрийте основні типи взаємовідносин засуджених у колонії.

Проблемне завдання: Проаналізуйте різні точки зору на співвідношення біологічного і соціального в структурі особистості та дайте відповіді на запитання:

1) особистість формується в соціальних умовах, біологічні ж її особливості не мають на цей процес істотного впливу;

2) особистість є феноменом суспільного розвитку людини; складний процес розвитку і формування особистості обумовлений єдністю біологічного і соціального. У цьому процесі біологічні чинники виступають як природні передумови, а соціальні – як рушійна сила психічного розвитку людини і формування його особистості;

3) особистість визначається біологічним, спадковим чинником, змінити природу якого суспільство не в змозі.

Питання: 1. Яку з вказаних точок зору ви вважаєте правильними? 2. Доведіть, чому при діагностиці розвитку особистості засудженого слід враховувати біологічні (природні) і суспільні сторони буття людини. Як це слід враховувати при організації виховного процесу? 3. Які точки зору на природу злочинності особистості ви можете привести у зв'язку з цим?

3.2. Методи та форми педагогічного впливу на засуджених

Під **методом педагогічного впливу** розуміють шлях (спосіб), за допомогою якого реалізуються як загальні цілі виховання, які ставить суспільство, так і конкретні завдання, що вирішуються виховним процесом.

Педагогічні явища дуже складні і суперечливі, тому важко знайти єдину логічну підставу для класифікації методів.

У вітчизняній історії педагогіки можна виділити декілька класифікацій методів педагогічного впливу на особистість виховуваного.

Одна з класифікацій виділяє такі методи виховання, як переконання, вправа, заохочення і покарання (Н. Болдирев, Н. Гончаров, Ф. Корольов та ін.). Інша група методів виховання запропонована Т. Ільїною та І. Огородніковим, яка включає методи переконання, методи організації діяльності, методи стимулювання поведінки. У класифікації І. Мар'єнко названі такі групи методів, як пояснювально-репродуктивні, проблемно-ситуаційні, привчання і вправи, стимулювання та гальмування, керівництво самовихованням. Ю. Бабанський виділяє методи формування свідомості особистості (бесіди, лекції, диспути, метод прикладу); методи організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки (педагогічна вимога, громадська думка, привчання, вправа, створення виховувальних ситуацій); методи стимулювання поведінки та діяльності (змагання, заохочення, покарання).

Методи педагогічного впливу визначають характер діяльності вихователів і виховуваних, залежать від цілей і змісту виховного процесу, правильного розуміння суперечностей цього процесу, його сутності та принципів.

Методи педагогічного впливу мають психологічне обґрунтування. Глибоке розуміння мотивів поведінки і діяльності виховуваних, їх стосунків і властивостей дозволяє знайти ефективніші способи дії на особистість.

Теорія методів педагогіки розрізняє ще і такі поняття, як прийом і засіб. **Прийом** виховання розуміється як певний вираз методу, дія, що актуалізує його, у даних конкретних обставинах. У трудовому процесі, наприклад, часто вдаються до прийому показу трудової дії, що розкриває точність виробничих операцій.

При розмежуванні понять „метод” і „засіб” слід враховувати,

що коли мова йде про *засіб*, то мається на увазі те, що саме використовується для вирішення того або іншого завдання, а коли мовиться про метод, то мається на увазі, як використовується той або інший засіб.

Застосування різних методів педагогічної дії залежить від особливостей особистості людини, майстерності і авторитету вихователя, конкретної педагогічної ситуації, що склалася.

У колонії в процесі реалізації різних методів необхідно враховувати наступні обставини. По-перше, процес виправлення здійснюється в установах закритого типу, з людьми, позбавленими волі, що мають педагогічну занедбаність та кримінальну зараженість. По-друге, діяльність засуджених детально врегульована нормами виправного законодавства. По-третє, мікросередовище засуджених є несприятливим з погляду на виховання: у ньому здійснюють діяльність малі групи негативної спрямованості, існують негативні спілкування і взаємини. І, нарешті, засуджені обмежені у зв'язках з сім'єю, батьками, родичами, громадськими і державними організаціями.

У виховному процесі в колонії застосовуються різні методи. Найважливішими з них є методи *переконання, привчання, примусу, довіри*. Кожен з названих методів має свою педагогічну характеристику, тобто розрахований на певний виховний ефект. Запорукою успіху в педагогічній роботі є гнучке застосування всіх методів виховання в комплексі, у системі. Життя показує, що одним якимось методом не можна вирішити всіх педагогічних завдань.

Метод переконання є основним у вихованні. Провідна роль переконання пояснюється тим, що за допомогою цього методу формується найважливіше – свідомість людини. Відомо два різновиди цього методу: переконання словом і переконання справою.

Переконання словом найчастіше застосовується у виховній роботі у формі доповіді, диспуту, лекцій, занять з правової пропаганди, бесід тощо.

Ефективність таких прийомів словесного переконання, як роз'яснення, пояснення, доказ, спростування залежить від змісту фактичного матеріалу, підготовленості співробітника, його знання методики організації і проведення цих прийомів.

Роз'яснення використовується тоді, коли необхідно довести до свідомості засуджених норми і правила поведінки, їх конкретні

дії в тій або іншій ситуації, режимні вимоги в колонії.

Пояснення застосовується в тому випадку, коли потрібно добитися усвідомленого сприйняття навколишньої дійсності, етично-правових вимог суспільства, правильної поведінки, відносин, спілкування і діяльності.

Доказ необхідний в процесі встановлення істини, винності або невинності особи в скоєнні злочину, ступені відповідальності за ту або іншу поведінку та діяльність засуджених.

Спростування – це ефективна вказівка на те, що дана позиція, система поглядів особи помилкова і не відповідає етично-правовим нормам, що існують в суспільстві.

Застосовуючи прийоми словесного переконання необхідно зберігати почуття міри, щоб вони не перетворювалися на умовляння, повчання, моралізацію.

Переконання словом повинне поєднуватися з переконанням справою, тобто з переконанням на прикладі вихователів, інших людей, особистого досвіду засуджених. Значення цього виду переконання дуже велике. У його основі лежить психологічний механізм наслідування, де велике значення має особистий приклад вихователя, його ставлення до роботи.

Переконання словом і переконання справою повинні застосовуватися в єдності і взаємозв'язку. Важливою умовою ефективності методу переконання є особиста переконаність співробітника колонії. Він повинен бути переконаний у тому, що говорить. Проте мало бути самому переконаним в будь-чому, необхідно ще володіти технікою переконання інших. Для цього співробітнику перш за все потрібно уміти чітко і ясно висловлювати свої думки, вести дискусію, підбирати аргументи, знати погляди і переконання особистості. Слід враховувати також настрій окремих осіб і колективу, а також власний настрій. Людина, що знаходиться в стані роздратування, гніву, печалі, – поганий співрозмовник. Іноді, перш ніж переконувати його в чому-небудь, слід з'ясувати причину його поганого настрою, постаратися змінити його.

Важливе значення має вміння вихователя враховувати особливості різних категорій засуджених. Одна справа, наприклад, переконувати людину, яка сумлінно помиляється в чомусь, і абсолютно інша – злісного порушника, носія злочинських традицій. У першому випадку доречний довірливий тон; у другому –

необхідне доброзичливе наполягання.

Співробітник повинен уміти гнучко застосовувати різні форми, способи і прийоми переконання. Це вимагає від нього глибоких знань в різних областях науки і життя, систематичного накопичення фактів, широкої ерудиції.

Однією з умов ефективності методу переконання є вміння співробітників колонії будувати правильні, професійно грамотні взаємини із засудженими. У цьому випадку переконання здійснюється авторитетною, поважаною людиною, і сила переконання зростає, викликає у засуджених відчуття сорому, розкаяння у своєму злочині, прагнення виконати доручене завдання.

Педагогічна практика підтверджує, що співробітник колонії по-справжньому може володіти методом переконання тільки тоді, коли він в кожному засудженому бачить людину, що оступилася, любить свою професію, творчо здійснює свою справу, не допускає розриву між словом і справою. Про це наочно свідчить педагогічна діяльність А. Макаренка. У результаті своєї багаторічної педагогічної роботи він прийшов до такого висновку: „Ніхто так не шкодив, ніхто так не псував моєї роботи, як поганий вихователь, що не уміє володіти методом переконання”.

Метод привчання полягає в організації правильної поведінки засуджених, у вихованні правильних звичок. Людині мало знати, як треба поступати, необхідно ще й набути досвіду соціально значущої поведінки. Для цього у неї повинні бути виховані морально-вольові якості й вироблені відповідні звички. К. Ушинський називав звички „етичним капіталом, з якого все життя ростуть відсотки”. А. Макаренко підкреслював, що потрібно „не тільки виховувати в собі правильне, розумне ставлення до питань поведінки, але й виховувати правильні звички, тобто такі звички, коли ми поступали б правильно зовсім не тому, що так подумали, а тому, що інакше ми не могли, тому що ми так звикли”. І виховання цих звичок – набагато важча справа, ніж виховання свідомості.

Основними різновидами привчання є: вимога, доручення, вправа.

Вимога переважно виражається в слові. Воно викликає або гальмує цілком певні дії, вчинки. Результати вимоги виявляються в конкретній діяльності людини.

Вимога може бути:

- прямою безпосередньою (наприклад, не спізнюватися на

- розлучення);
- непрямою безпосередньою, коли вона виходить від вихователя, але виступає у вигляді ради, прохання, натяку (було б непогано організувати в загоні змагання);
- непрямою опосередкованою, коли суб'єктом вимоги виступає колектив.

Під **дорученням** розуміється завдання окремому засудженому або групі засуджених, що дається співробітником колонії. Доручення повинні нести суспільне навантаження, бути посильними, різноманітними. Кожне нове доручення повинне бути більш складнішим і відповідальнішим. Виконання доручень повинне ретельно контролюватися.

Вправа – це організація постійно повторювальних дій з метою накопичення ними досвіду правильної поведінки, вироблення морально-вольових якостей. А. Макаренко підкреслював, що без постійної вправи вихованця в етичних вчинках неможливо організувати виховний процес. Він писав, що необхідно створити такий ланцюжок вправ, ланцюжок труднощів, які треба подолати і завдяки яким виходить хороша людина.

Вправи повинні організовуватися з урахуванням індивідуальних особливостей особистості. Вправа повинна бути зрозумілою. Організуючи вправу, необхідно враховувати, що засуджений не повинен знати, що вона носить спеціальний виховний характер. Вона повинна виглядати як природно виникла діяльність в повсякденному колективному житті. Важливу роль у вправі грають режим, чіткий розпорядок дня, які вимагають від засуджених постійно дій, що повторюються. Ці дії, повторюючись день за днем, набувають сили звички.

Важливим методом педагогічної дії є **метод примусу**. Сукупність примусових способів дії і владних повноважень, за допомогою яких співробітники колонії і колектив засуджених спонукають особу до певних дій і конкретних позитивних вчинків, а також присікають прояви негативних дій, якостей особи і звичок, називається методом педагогічного примусу.

Примус застосовується до тих осіб, які не прислухаються до доводів розуму, порушують вимоги режиму. Примус не переслідує мету образи і приниження особистості засудженого. Він покликаний забезпечити виконання вимог режиму і створює умови для застосування методу переконання і привчання.

Різновидом методу примусу є **покарання**. А. Макаренко писав: „Покарання повинне бути проголошене такою ж природною, простою і логічною мірою, як і всяка інша міра. Інакше покарання не досягає своєї мети, тобто, знищуючи один конфлікт, створює інший”.

Покарання вимагає величезного педагогічного такту і майстерності вихователя. Основними вимогами до покарання є наступні.

1. Покарання не повинне переслідувати мету спричинення фізичних страждань. Якщо воно сприймається як кара, то закономірною реакцією на неї буде образа, озлоблення, помста.

2. Покарання повинне сприйматися як особлива форма суспільної вимоги. При цьому покарання буде ефективним, якщо воно виходить від колективу. Важлива роль тут належить громадській думці.

3. Застосовуючи ту або іншу форму покарання, необхідно враховувати індивідуальні особливості засудженого, його ставлення до скоєного злочину.

4. Всяке покарання повинне бути обґрунтованим і відповідати ступеню провини та тяжкості скоєного вчинку.

У першу чергу слід використовувати більш м'які види покарання, залишаючи в резерві більш суворі. Коли вихователі захоплюються без потреби максимальними заходами покарання, засуджені перестають реагувати на м'якші. А. Макаренко застерігав вихователів від надмірного захоплення покаранням: „У такому разі вони не приносять ніякої користі, тільки нервують колектив, а унаслідок своєї великої кількості навіть не можуть бути приведені у виконання”. У той же час він підкреслював, що навіть дрібні вчинки не повинні залишатися без реагування.

Покарання обов'язково повинне супроводжуватися засудженням, навіюванням, осудом, попередженням. Інакше воно втрачає виховне значення.

Одним з методів педагогічної дії є **метод довіри**. Він полягає в дорученні засудженому певної справи з метою активізації позитивних якостей особистості. Довіра повинна поєднуватися з вимогливістю, може супроводжуватися заохоченням.

Умови заохочення: заслужованість, відповідність заохочення вчинку, дотриманість почуттю міри, різноманітність, своєчасність та оперативність.

Слід зазначити, що всі методи педагогічної дії пов'язані між собою. Їх застосування залежить від особливостей особистості, ситуації і поведінки засуджених.

Під **формою педагогічного впливу** розуміється різноманітна діяльність вихователів, колективу вихователів, засуджених, а також система їхньої взаємодії між собою та з навколишніми людьми.

Форми педагогічного впливу різноманітні й численні. Їх вибір і систематизація визначаються перш за все цілями виховання, традиціями; в них відбиваються принципи і методи виховання; вони обумовлені особливостями об'єкту і суб'єкту виховання, а також умовами, у яких протікає педагогічний процес.

Класифікація форм педагогічного впливу визначається вибором підстави для неї. Найбільш поширеною є загальна класифікація за об'єктом впливу: окрема особа – індивідуальні форми; група – групові форми; колектив – колективні форми; маса людей (великі групи) – масові форми. При цьому треба враховувати, що суб'єктом впливу може бути не тільки вихователь, але й колектив співробітників колонії, колектив засуджених і різні групи.

Індивідуальні форми педагогічної дії складають основу індивідуально-виховної роботи, застосовуються на всіх етапах педагогічного процесу. Вони організуються персоналом колонії, представниками громадських організацій.

Найбільш ефективно застосування індивідуальних форм педагогічних дій включає:

- вивчення особистості засудженого, особливостей його розвитку, специфічних особистісних властивостей і якостей;
- складання на основі властивостей особистості перспективної програми виховання (програма максимум) і програми конкретних заходів на найближчий час (програма мінімум);
- реалізацію намічених заходів;
- облік і аналіз досягнутих результатів і висунення основних виховних завдань.

До індивідуальних форм належать: бесіда, доручення, атестація та ін.

У **групових формах** педагогічного впливу об'єктом є група й особа в групі. Вихователь організовує вплив не на особу безпосередньо, а на групу, використовуючи соціально-психологічні

механізми зараження, наслідування, навіювання, які залучають засуджених у групі до процесу спілкування. При організації групових дій усі свої зусилля вихователь спрямовує на те, щоб:

- викликати в групі сприятливий настрій, позитивні взаємини і спілкування; викликати позитивне ставлення до виховних дій;
- залучити особистість в групову суспільно корисну діяльність;
- використовувати відносини лідерства, підпорядкування у виховних цілях.

Найчастіше групові форми педагогічної дії застосовуються в процесі групової психотерапії, у роботі з малими неформальними групами, а також коли колектив засуджених ще не склався і не має можливості використовувати його громадську думку в цілях виховання.

При використанні **колективних форм** впливу об'єктом є колектив і особа в колективі. Використовуючи колективні форми дії, слід мати на увазі, що вони:

- спрямовані на об'єднання колективу, формування в ньому позитивної громадської думки;
- покликані формувати в колективі позитивні взаємини;
- повинні розвивати й укріплювати позитивні традиції в колективі, соціально значущі правила поведінки його членів.

Об'єктом **масових форм впливу** є маса осіб, які можуть бути і не об'єднані безпосередніми формами спілкування. Основу тут складають заходи, що мають яскраво виражений ідейний сенс. До таких форм належать: мітинги, загальні збори, огляди корисних справ засуджених, підведення підсумків трудового змагання; торжества, присвячені знаменним датам, закінчення навчання в загальноосвітній школі, ПТУ тощо. При правильному поєднанні всіх форм, при розвинених колективних відносинах у масових організаційних формах відбиваються перспективи розвитку, цілі і результати діяльності колективів загонів колонії. Вони є тією очікуваною подією, до якої готуються, якого чекають протягом ряду тижнів і місяців. У їх підготовці бере участь більшість засуджених і персоналу.

Застосовуючи масові форми педагогічної дії, слід спиратися на активність об'єкту дії, застосовувати принцип індивідуального і

диференційованого підходу. Це допоможе уникнути формалізму в їх проведенні, зробити їх дієвою, активною формою впливу на особистість.

Ключові поняття: методи, прийоми, засоби, форми педагогічного впливу на засуджених.

Питання та завдання:

1. Дайте визначення методів, прийомів та засобів педагогічного впливу на засуджених.
2. Визначте класифікацію методів пенітенціарної педагогіки.
3. Охарактеризуйте групи методів: переконання, привчання, примусу, довіри.
4. Розкрийте класифікацію форм педагогічної роботи із засудженими.
5. Назвіть та охарактеризуйте індивідуальні, групові, колективні та масові форми педагогічного впливу на засуджених.

Проблемне завдання: Ознайомтеся із ситуацією і дайте відповідь на запитання: Начальник загону проводить бесіду із засудженими „Про правила хорошої поведінки в загоні”. Бесіда пройшла нудно. Засуджені слухали не уважно, займалися сторонніми справами. Психолог порадив змінити методику проведення бесіди.

Питання: 1. За допомогою яких методів краще проводити роз'яснювальну роботу? 2. Як стимулювати інтерес засуджених до обговорюваних питань?

3.3. Колектив засуджених та педагогічне управління ним

Проблема формування особистості в колективі відповідає не тільки принципу історизму, а й сучасним уявленням про людину, соціально-політичну ситуацію в країні.

Об'єднання людей у різноманітні групи для вирішення спільних життєво важливих питань стало відбуватися на основі спільності інтересів (трудових, духовних), поглядів, цілей. У будь-яких соціальних об'єднаннях у прихованому вигляді існують як стадність (психологія натовпу), так і можливість цивілізованої

організації за нормами моральної і правової культури. У першому випадку ми маємо справу з корпоративними, а в другому – з колективними об'єднаннями. Історія людства свідчить про те, що ті члени суспільства, які з певних причин порвали з соціально спрямованими колективними утвореннями, страждають від самотності, психічних захворювань, дичавіють, поступово опускаються і, як правило, стають представниками соціального дна: бомжами, жебраками, повіями. Багато хто з них включаються в різноманітні асоціальні структури: злочинські шайки, мафіозні банди, компанії алкоголіків, наркоманів, картярських шулерів. Ці по-справжньому антигромадські явища виштовхують людину з нормального середовища життя (соціально спрямованого об'єднання-колективу), обривають його моральні зв'язки.

Отже, колектив являє собою явище людської спільноти, а рішення самих різних проблем є соціальним досягненням людської цивілізації.

Питання існування і розвитку людських груп (у тому числі і колективів) здавна привертало увагу вчених і практичних працівників. У вітчизняній науці дослідження колективу та його впливу на особистість починалося зі спроб знайти не просто суму деяких ознак цієї соціальної організації, а відшукати колективотворювальні фактори. Не завжди це призводило до правильних результатів.

Так, В. Бехтерев поширював поняття „колектив” в однаковій мірі на такі спільноти, як натовп, збори, армія, злочинна група. Обґрунтовуючи такий підхід, він відзначав, що „колективи завжди мають на увазі спільність інтересів у тому чи іншому відношенні, передбачувану єдність мети... Загальний інтерес і єдність мети обумовлюють зв'язок окремих членів колективу. Чим більше інтересів, тим очевидніше, більше і згуртованість колективу”. Взаємодія і єдність для В. Бехтерева виступають достатніми показниками колективу, є основними особливостями, що його характеризують.

Змістовну характеристику колективу В. Бехтерев звів до психологічних феноменів: в одному випадку – це настрій (результат – натовп – колектив), в іншому – зосередження і спостереження (результат – театр – колектив), у третьому – потяг (гральні будинки – колективи).

На відміну від В. Бехтерева, інший вітчизняний вчений Є. Аркін вважав за краще виділити колектив з інших форм „людських зчеплень”, вказавши на особливу важливість таких колективотворювальних змінних, як тривалість спільної життєдіяльності людей, ступінь організованості, умови для прояву самодіяльності при існуванні „життєвої єдності членів колективу”. Є. Аркін вважав, що структура колективу визначається в основному кількістю його членів, їх соціальною, віковою, статевію відмінністю, ступенем спаяності, формами зв'язку з іншими групами. А. Макаренко, позитивно оцінюючи цю теорію колективу, писав: „Професор Є. Аркін у визначенні колективу стоїть ближче до дійсності, пропонуючи ознаки: „спільність середовища та організації і самодіяльність”... Ці визначення ближче до людської природи колективу” Однак роботи Є. Аркіна не уникли впливу біологізації соціальних явищ.

Спробу створити теорію колективу зробив А. Залужний. Він разом зі ступенем організованості і часом існування груп закладає в розуміння колективу таку ознаку, як уміння самостійно розподіляти роботу серед членів і підкорятися загальним вимогам. Однак, оскільки у своїй теорії він намагався еkleктично об'єднати ідеї „колективної рефлексології” і педологічні установки, суперечливі за своєю суттю, його спроби створення теорії колективу були в цілому невдалими.

Дослідження В. Бехтерева, А. Залужного для розвитку теорії та практики формування колективу були дуже значущі. Однак у них не було відображено виховного аспекту.

Величезне значення для теоретичної і практичної розробки проблеми колективу мають праці А. Макаренка. Перш за все, він дуже точно розставив соціальні аспекти в розумінні колективу. А. Макаренко виходив з того, що „колектив – це цілеспрямований комплекс організованих особистостей, що володіють органами колективу...”, який „об'єднує людей не тільки в загальній цілі і в загальній праці, але і в загальній організації цієї праці”.

Визначаючи можливості формування колективу, А. Макаренко розглядав його як базу для розвитку особистості кожного члена. Він писав: „Виховуючи окрему особистість, ми повинні думати про виховання всього колективу. На практиці ці два завдання будуть вирішуватися тільки спільно і тільки в одному спільному прийомі. У кожен момент нашого впливу на особистість

ці дії обов'язково повинні бути і впливом на колектив. І навпаки, кожен наш дотик до колективу обов'язково буде і вихованням кожної особистості, що входить до колективу". Цей принцип давав педагогу можливість, змінюючи положення людини в колективі, істотно впливати на особистість, причому таким чином, що сам засуджений і не підозрював, що він є об'єктом виховання.

Усією своєю практичною діяльністю А. Макаренко довів неспроможність побоювань педагогів, які стверджують, що індивідуальність може нівелюватися під впливом колективу. Обґрунтовуючи необхідність колективного виховання, А. Макаренко висловлював думку про захищеність особистості в умовах колективу, що надає їй діяльності більшу свободу, а отже, забезпечує можливість для розкриття індивідуальності.

Критики А. Макаренка виходять з того, що зовнішнє середовище завжди підпорядковує собі все, що знаходиться всередині її, уподібнює собі. Отже, якщо в суспільстві панувала політика диктату, а виховання ґрунтувалося на „сталінській педагогіці", то і система А. Макаренка є відображенням цих процесів, можливо, злегка закамуфльованих, як і сам сталінізм, у демократичну та гуманістичну фразеологію. Але існування макаренківського колективу, заснованого на принципах справжнього гуманізму і демократії, спростовує ці звинувачення. Сотні вихованців А. Макаренка стали справжніми людьми, і жоден з них не зрадив Батьківщину, моральні ідеали і принципи. Таким чином, підпорядкування людини зовнішньому середовищу не абсолютне, а відносне. Історичний досвід підтверджує, що найстрашніша диктатура не може зрівняти всіх без винятку, придушити гуманізм і демократію.

Ідеї, закладені у вченні А. Макаренка, знаходять розвиток у роботах таких вчених, як Л. Новікова, В. Іванов, О. Ковальов, А. Петровський, Л. Уманський, Т. Коннікова, В. Клюкін, М. Сувора та ін.

Дуже близьким до ідеї колективного виховання є вельми поширений у закордонній практиці метод обцинної терапії, застосування якого особливо ефективно в пенітенциарних системах. Зарубіжні вчені Норман Фентон, Ернст Реймер, Гаррі Уільмер, Віктор Шарп, Ганс Тох, Максул Джонсон, розробляючи цей метод, припускали участь у впливі на злочинців як співробітників в'язниці, так і самих ув'язнених.

При цьому відносини між персоналом колонії та ув'язненими як начальника і підлеглого замінюються партнерськими. Доводилося, що не тільки персонал, але й самі ув'язнені повинні нести відповідальність за власне виправлення, інших та ресоціалізацію.

Розвиток ідеї общинної терапії показує велике значення колективних відносин для ефективності виправлення особистості. Влада і авторитет у даному випадку розподілені між багатьма людьми. Право прийняття рішення децентралізовано. Виникає морально-психологічний клімат громади (колективу), який захищає права ув'язнених.

Бар'єри у відносинах між персоналом та ув'язненими легко долаються, панує атмосфера рівності та партнерства. Самоврядування введено не тільки для відпрацювання демократичних принципів у взаєминах, але і як засіб підвищення ефективності виховного процесу. Актуальні проблеми громади вирішуються в присутності та за участю всіх ув'язнених і персоналу. За допомогою таких обговорень долаються різні антисоціальні тенденції. Персонал повинен допомогти ув'язненим навчитися допомагати собі і самостійно визначати завдання та шляхи вирішення проблем.

У відкритій дискусії громада обговорює хід виконання програми виховного процесу і визначає її подальший розвиток. Це дозволяє швидко реагувати на порушення, допущені окремими членами громади і малих груп, і скорегувати їх поведінку. Велика увага приділяється зміцненню солідарності та взаєморозуміння між членами громади. Цій меті служить проведення нарад, зборів, щовечірніх сеансів групової терапії.

Вихователь-терапевт намагається встановити зі своїми підопічними повністю довірчі відносини. Метод впливу довірливості, введений Глассер у виправному закладі для неповнолітніх у Каліфорнії (США), застосовується зараз у соціальній терапії в багатьох місцях позбавлення волі. Він націлений на активізацію у правопорушників почуття відповідальності за своє правильну поведінку в громаді (колективі) і суспільстві.

Будь-який колектив має низку властивостей. Одна з найважливіших властивостей виховання колективу полягає в здатності зберігати і реалізовувати свої моральні позиції в різних життєвих ситуаціях, долаючи при цьому як зовнішні, так і внутрішні

труднощі. Колектив, що володіє такою якістю, набуває відносну незалежність від безпосередніх негативних впливів мікросередовища засуджених, малих груп негативною спрямованості та їх лідерів.

Колектив здатний чинити опір поганому впливу, знаходити правильний вихід з будь-яких несприятливо сформованих ситуацій. Такий колектив позитивно впливає на особистість, сприяє розвитку у неї громадської спрямованості, моральних якостей, правової культури. Колектив має моральним імунітетом від негативних впливів, здатність боротися з їх проявами.

Отже, один із напрямків виховної діяльності в колонії полягає у формуванні колективу, здатного незалежно від впливу навколишнього мікросередовища засвоювати і втілювати в реальне життя ті морально-правові норми, які володіють найвищою соціально корисною цінністю. Тільки в цьому випадку колектив буде володіти виховної результативністю.

Слід зазначити, що формування колективу не тільки може вирішити проблеми переорієнтації малих груп негативною спрямованості, зміни негативної мікросередовища в колонії, особливої субкультури засуджених, але й дозволить його членам слідувати в своїй поведінці моральним принципам, керуватися суспільно цінними мотивами, відстоювати моральні позиції.

Колектив дає можливість особистості виявляти позитивну активність, спрямовану на самовдосконалення і самовиховання. Часто цей аспект у пенітенціарній науці ігнорується, що призводить до небажаних результатів.

Важливою властивістю колективу є його моральна самоорганізація. Вона виникає, коли колектив орієнтується більшою мірою не на „зовнішню опору” (санкції адміністрації, оцінку найближчого оточення), а на вироблені чи засвоєні критерії та моральні норми, які стали його власними. Одним з недоліків діяльності колонії є надмірний акцент на жорстку регламентацію поведінки засуджених ззовні. Регулятором поведінки у цьому випадку виступають не моральні зразки, а контроль з боку членів ради вихователів. Така надмірна орієнтація поведінки на „зовнішню опору” створює труднощі при формуванні колективу.

Колектив володіє й іншими властивостями: цілеспрямованістю; умінням відстоювати моральні норми, принципи

та вимоги; наявністю сформованого соціально цінного стилю і досвіду роботи; критичною оцінкою своєї роботи та ін.

Для аналізу педагогічних цілей колективу засуджених, закономірностей і механізмів його розвитку та формування у зв'язку з детермінуючим впливом негативних явищ представляється принципово важливим чітко розрізняти у змісті цього терміна (визначення), принаймні, п'яти його ознак.

Перша ознака пов'язана з фактором позбавлення осіб волі. У виправній колонії зосереджені злочинці, які відбувають кримінальні покарання в ізоляції від суспільства.

Друга ознака пов'язана з моральною та правовою деформацією особистості засуджених. Моральна та правова регуляція їх поведінки настільки спотворена, що робить перехід від аморальних проступків до злочинних легким та ймовірним.

Третя ознака пов'язана з обмеженістю соціальних зв'язків засуджених і в першу чергу з сім'єю, родичами, близькими. Дане явище можна охарактеризувати як несприятливе, оскільки в замкнутому колективі при відносно подібній долі, минулого злочинної діяльності відбувається утворення певних небажаних відносин і зв'язків, правил і норм асоціальної поведінки.

Четверта ознака характеризує організаційну побудову колективу засуджених, що має певну структуру, органи управління і самоврядування (співуправління), самодіяльні організації.

І, нарешті, п'ята ознака: колектив – це об'єднання людей, що виконують певну діяльність. Але цьому визначенню відповідає й поняття „корпорація”. Тому у визначенні колективу повинна бути відображена мета діяльності, яка корисна для суспільства, тобто винесена за рамки даного об'єднання, тоді як в корпорації вона замикається в групі, що працює тільки на себе. Правильно поставлена мета діяльності є умовою, без якої немає колективу.

Таким чином, **колектив засуджених** – це організована у виховних цілях спільнота людей, що відбувають кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі, яка об'єднана суспільно корисною діяльністю і метою виправлення, володіє моральною самоорганізацією та імунітетом у відношенні до негативних впливів, здатна перетворювати негативне мікросередовище, має виборні органи управління (співуправління), позитивно прийняла морально-правові норми суспільства та засвоює досвід соціально цінних відносин і спілкування.

Аналіз науково-теоретичної літератури та практики свідчить про те, що колектив засуджених не завжди є виховуючим. Для того, щоб він став таким, необхідно проводити постійну виховну роботу з ним. У процесі становлення колективи відрізняються ступенем педагогічної зрілості, рівнем розвитку, здатністю фактично здійснювати виховний вплив на своїх членів.

Виховну роботу в колонії необхідно здійснювати з урахуванням зміни колективу. Одним з підходів до вирішення цієї проблеми є встановлення критеріїв (показників) оцінки рівнів розвитку колективу. Важливим показником сформованості колективу є його вихованість, яку характеризують: вимогливість до своїх членів, вміння відстоювати в простих і особливо в конфліктних ситуаціях моральні норми і цінності, гуманізм і демократизм діяльності, відносин і спілкування, суворе дотримання правових норм.

Виділяються три рівні розвитку колективу засуджених. Перший (низький) рівень розвитку виховуючого колективу характеризується мінімальною готовністю відстоювання моральних норм і вимог суспільства. Члени колективу в конфліктних ситуаціях не підтримують порушників режиму та лідерів малих негативних груп, однак і відкритих дій проти них не виявляють. При вмілому педагогічному управлінні колектив може досягти посередніх результатів в основних видах діяльності – праці, навчанні та громадській роботі, які, як наслідок моральної нестійкості деякої категорії його членів, відрізняються нестабільністю. Для взаємин між членами колективу також характерні відносна нестійкість і нерозвиненість. Тому такий колектив потребує постійного педагогічного контролю з боку членів ради вихователів колонії.

Другий (середній) рівень розвитку колективу засуджених характеризується середньою готовністю відстоювання моральних норм і вимог суспільства. Члени колективу в конфліктній ситуації починають підтримувати певні вимоги членів ради вихователів і активу засуджених, критикуючи порушників і лідерів малих груп негативної спрямованості.

У праці, навчанні та громадській діяльності колектив досягає середніх результатів. Однак на цьому рівні розвитку він ще не здатний в достатній мірі виступати суб'єктом виправлення засуджених, оскільки в ньому не повністю сформувалися гуманні та демократичні взаємини.

Третій (вище середнього) рівень розвитку колективу засуджених характеризується відносно високою готовністю відстоювати моральні норми і вимоги суспільства. Члени колективу в конфліктних ситуаціях відкрито виступають проти порушників дисципліни і лідерів малих груп негативної спрямованості. У навчальній, трудовій та громадській діяльності такий колектив досягає високих результатів. В активі перебуває більшість його членів.

Деякі вчені стверджують, що в активі має бути не більше 25% засуджених, пояснюючи це можливістю появи в ньому пристосуванців. Цей висновок є спірним, оскільки він гальмує розвиток громадської активності засуджених колонії. Крім того, він суперечить вченню А. Макаренка, який писав: „Не потрібно боятися, що в установі багато вихованців отримають звання членів активу. Це звання потрібно давати обачно, з таким розрахунком, щоб потім не доводилося виключати з активу, проте потрібно прагнути до того, щоб більшість вихованців були організаційно оформленими членами активу”.

Встановлено, що колектив, що знаходиться на третьому рівні розвитку, більшою мірою є виховуючим. У ньому відносно глибоко розвинені гуманізм, демократизм і законність діяльності, відносин і спілкування. Ефективність виправлення особистості в такому колективі значно вище, ніж у звичайному.

Провідне значення у формуванні колективу засуджених має педагогічне управління цим процесом.

Педагогічне управління колективом засуджених – це *спільна діяльність персоналу колонії з упорядкування внутрішньо-колективних процесів і організації спільної соціально значущої діяльності.*

Педагогічне управління покликане забезпечити підтримання дисципліни в колективі, підвищення його виховних можливостей, організацію повсякденних спільних дій. Таким чином, керування формуванням колективу засуджених тісно пов'язане з ідеєю педагогізації процесу виправлення засуджених.

Тривалий час проблема управління колективом була предметом досліджень психологів, соціологів, педагогів у зв'язку з вивченням управління групою поведінкою. Більшість експериментальних і теоретичних праць зарубіжних і російських дослідників, пов'язаних з розробкою цієї теми, за справедливим

твердженням Ю. Ханіна, можуть розглядатися в рамках запропонованої М. Мансуровим класифікації способів навмисного управління груповою поведінкою: 1) обмеження діяльності у небажаному напрямку; 2) регулювання поведінки за допомогою розпоряджень, наказів, установок; 3) організація діяльності через масові соціально-психологічні явища, що виникають у спільнотах людей у процесі спілкування; 4) непрямий спосіб.

Прикладом застосування першого способу впливу може служити терапія поведінки в клінічній практиці з її традиційним підходом за схемою „стимул – організм – реакція”, коли основний акцент робиться на корекцію небажаних форм індивідуальної поведінки (Дж. Куін).

Другий спосіб управління поведінкою групи характерний для експериментів, пов'язаних зі зміною напрямку комунікації при вирішенні певних групових завдань (А. Бевелас, Х. Лівітт, Г. Міллер та ін.). Піддослідні або не спілкуються, або використовують спеціальні перегородки, через отвори в яких обмінюються письмовими повідомленнями (А. Коен). У цих експериментах характер або інтенсивність спілкування і взаємодії не змінюються.

Третій спосіб управління поведінкою групи близький до соціологічного методу розгляду внутрішньогрупової та міжгрупової комунікації. Суб'єкт виступає як продукт соціального середовища, а в якості механізму регуляції його поведінки використовується система суспільних норм і контролю (Є. Кузьмін, Б. Паригін, Б. Поршнев, Л. Буєва, А. Леонтєв, М. Бобнева та ін.).

У дослідженнях проблем взаємодії і спілкування в колективах найбільш поширений непрямий спосіб управління груповою поведінкою. Сутність його полягає в тому, що вихователь, не даючи прямих вказівок стосовно бажаної поведінки, так змінює навколишні умови, що кожна особистість вибирає потрібну форму діяльності.

Педагогічне управління колективом засуджених тільки тоді може бути успішним, коли співробітники передбачають мотиви, цілі, засоби, результат діяльності засуджених і домагаються збігів зі своїми.

Якщо мотиви, цілі, засоби і способи їх досягнення, результат діяльності засуджених суперечать суспільно цінним, то колектив співробітників їх корегує. Його роль полягає у вмінні ставити обґрунтовані завдання, доводити їх до особистості, спонукати засуджених до досягнення мети. Колектив співробітників знайомить

засуджених із засобами і способами діяльності, контролює її виконання з метою попередження помилок, своєчасного їх виправлення. Правильна оцінка результатів стимулює активність засуджених, викликає адекватне ставлення.

Діяльність персоналу УВП повинна бути спрямована на те, щоб кожного засудженого з урахуванням його індивідуальних психологічних особливостей та можливостей виправити і підготувати до майбутнього чесного трудового життя. Важливими завданнями є не тільки викорінення у засуджених негативних поглядів, властивостей, звичок, відносин, але і розвиток позитивних рис і якостей, подолання опору виховному впливу, формування соціально значущих мотивів діяльності, поведінки.

Ефективність здійснення педагогічного управління формуванням колективу засуджених залежить від скоординованості стимулів і цілей, правильного вибору оптимальних засобів, методів і форм педагогічного впливу.

Діяльність персоналу повинна починатися з вивчення колективу засуджених і включати повсякденне накопичення інформації про рівні його розвитку, актив, про наявність у ньому малих груп і т. д.

Важлива роль відводиться прогностичному вивченню засуджених. Його мета – передбачити можливі зміни в стані і поведінці членів колективу.

Вивчення колективу часто набуває діагностичного характеру, сутність якого – виявлення причин негативної поведінки, різних подій (досягнень, невдач, дисциплінарних проступків тощо).

На основі початкових даних дослідження особистості і колективу засуджених складається програма виховної роботи, метою якої є об'єднання зусиль усіх суб'єктів виправленням засуджених. Складовими елементами такої програми є:

- 1) визначення основних напрямів виховної роботи, правильна розстановка сил і засобів для виконання поставлених завдань;
- 2) вибір методики виховного впливу на засуджених;
- 3) систематичний облік і аналіз роботи.

Реалізуючи програму, необхідно передбачити рівномірне навантаження на всіх співробітників з урахуванням їх ділових якостей та службових обов'язків, проводити виховні заходи в призначені дні.

Педагогічні завдання вирішуються в ході проведення виховних заходів. Кожен співробітник колонії заздалегідь продумує: по-перше, мету заходу (чого він хоче добитися), по-друге, його зміст і джерела (визначає ідеї, положення, що будуть закладатися у свідомість засудженого, джерела впливу: бесіда, обговорення кінофільму, читацька конференція, вікторина тощо), по-третє, методи здійснення виховного впливу (переконання або примус, заохочення, довіру та ін.).

Встановлено, що кращих результатів в управлінні процесом формування колективу домагаються ті члени ради вихователів, які підтримують з засудженими добрі ділові стосунки, виявляють щире зацікавлення у їхній долі, уміло формують позитивну мотивацію діяльності, створюють у засуджених готовність до її виконання, заохочують корисні справи та починання.

Ефективність педагогічного управління процесом формування колективу засуджених значною мірою залежить від взаємодії всього персоналу УВП. Останнє необхідно розглядати в якості управлінської діяльності, спрямованої на організацію виховної роботи в колективі, узгодження та об'єднання зусиль і можливостей, використання переваг спільної діяльності з метою найбільш успішного вирішення спільних завдань.

Взаємодія персоналу УВП передбачає встановлення між ними правильних відносин, повного розуміння поставлених завдань, що створює необхідну ділову атмосферу і творчий настрій в роботі із засудженими. Взаємодія працівників колонії передбачає створення виховуючої обстановки в колективі засуджених, яка ставить їх перед необхідністю вести себе відповідно до суспільно значущих вимог і норм поведінки.

Взаємодія персоналу сприяє розширенню сфери впливу на колектив засуджених, припиненню діяльності малих груп негативної спрямованості, формуванню позитивних взаємин і спілкування. Усе це в результаті робить процес формування колективу керованим, підвищує ініціативу, суспільно корисну активність органів самоврядування.

При вмілому педагогічному управлінні виборні органи колективу засуджених грають важливу роль у формуванні позитивного спілкування, взаємин засуджених, морально-психологічного клімату. Рада колективу засуджених та секції самодіяльних організацій є організаторами соціально корисних

справ, а начальник відділення СПС вміло і тактовно спрямовує їх роботу.

Колектив засуджених включається в таку систему взаємовпливів, у якій він є керованим об'єктом, а суб'єктом управління виступає актив, що направляється вихователем. Ефективність такого управління зростає.

У добре сформованому колективі значна частина засуджених виконує функції активістів (якщо навіть офіційно не перебуває в активі). У них виникає єдність прагнень до суспільно значущих цілей діяльності, що є найсильнішим джерелом утворення моральних якостей, позитивних взаємовідносин. Засуджені, які виявляються пасивними виконавцями різних видів діяльності, намагаються не підвести своїх товаришів, легко і без конфлікту виконують вимоги членів самодіяльних організацій, приймаючи мотиви і цілі активу колонії. Установка „не підвести товаришів” служить основою, яка укріплює зв'язки між активом і рядовими засудженими.

Таким чином, залучення засуджених в активну діяльність, розвиток їх ініціативи приносять великий педагогічний ефект, сприяє зміцненню позитивних зв'язків, відносин і взаємин між ними.

Така концепція управління процесом формування колективу служить основою для розвитку серед засуджених елементів самоврядування, підвищення ефективності їх виправлення.

Слід зазначити, що введення дня самоврядування можна практикувати лише при наявності сформованого позитивно спрямованого колективу, ядром якого є морально здоровий працездатний актив. День самоврядування – це результат тривалої копійної праці співробітників колонії, вища форма прояву довіри до засуджених.

У день самоврядування відзначається менша кількість порушень дисципліни, підвищується продуктивність праці й успішність у школі. Це пояснюється тим, що відповідальність засуджених за справи значно зростає. День самоврядування – це оптимальна форма педагогічного керівництва виховним процесом. Аналіз передового досвіду виховної роботи приводить до висновку, що в колонії існують резерви для **поліпшення педагогічного управління колективом засуджених**, до яких належать:

1. Регулярна участь правопорушників у всіх заходах, що проводяться в колективі.

Ефективний вплив на виправлення засуджених виявляється тоді, коли вони живуть інтересами колективу, щиро зацікавлені в успіху справи. Між ними встановлюється психологічний контакт, який служить не тільки провідником виховних впливів, а й джерелом їх емоційної врівноваженості, впевненості в собі. У колективі створюється стійкий позитивний клімат, котрий сприяє вихованню засуджених.

2. Заохочення ініціативи засуджених в організації та проведенні суспільно корисних заходів.

Планування будь-якої справи необхідно здійснювати з урахуванням особливостей колективу засуджених, їх побажань. Під час обговорення питань на зборах слід надати можливість виступити всім бажаючим, а найцінніші пропозиції впровадити в практику. Опора на позитивну ініціативність засуджених – один з найважливіших принципів пенітенціарної педагогіки, спрямований на формування позитивних якостей і властивостей правопорушників. Тільки при такому розумінні ініціативності вона стає важливим засобом виправлення засуджених.

3. Забезпечення активності та систематичності в роботі самодіяльних організацій.

Вирішення цієї проблеми залежить від авторитету самодіяльних організацій, який значно зростає, якщо засуджені самі обирають їх членів. У той же час цей процес, безумовно, потребує керівництва. Начальник відділення СПС задовго до виборів рекомендує засудженим продумати кандидатів, які обговорюються і затверджуються на зборах відділень. Правильний вибір активу, вмиле керівництво його роботою набувають в умовах колонії особливого значення. Члени самодіяльних організацій надають персоналу активну допомогу у проведенні виховних заходів, спонукають засуджених до участі в суспільно корисній роботі, здійснюють контроль за їх діяльністю.

Важливо, щоб робота активу відрізнялася систематичністю. Це досягається регулярністю проведення засідань ради колективу відділення та зборів з попереднім визначенням порядку денного. Їх рішення доводяться до всіх засуджених, перевірка виконання здійснюється головою ради колективу засуджених або одним з його членів.

4. Диференційований підхід до здійснення педагогічного управління колективом засуджених.

У процесі управління колективом, що знаходиться на першому (низькому) рівні розвитку, доцільно вирішення наступних завдань:

а) реалізація єдиних режимно-педагогічних вимог, спрямованих на формування основ свідомої дисципліни і суспільно значущих взаємин засуджених у колективі;

б) проведення роботи зі створення в колонії діяльного активу.

На першому рівні розвитку колектив є об'єктом педагогічних впливів. Зусилля персоналу УВП зосереджуються на вирішенні елементарних організаційних завдань, виробленні в колективі стереотипу позитивної поведінки, сумлінного ставлення до праці, навчання, громадської роботи. Важливим моментом є також формування у засуджених позитивних міжособистісних і ділових стосунків.

Для розвитку стосунків у колективі в цей період значущим чинником є ритуал прийому новоприбулих засуджених у колектив. Від того, як засуджений долучиться до незнайомих для нього умов, залежить подальша його поведінка. Тому важливо визначити новачків у колектив так, щоб негативні звички не виявлялися в новій обстановці й не отримували підтримки серед засуджених, налаштованих відповідним чином, і навпаки, позитивні – утвердилися. Вихователі та актив з'ясовують захоплення, інтереси, плани на майбутнє новоприбулих засуджених.

На першому (низькому) рівні розвитку колективу розробляються соціальні цілі, висувуються основні завдання та визначаються заходи для їх реалізації. Для цього необхідно накопичувати й аналізувати інформацію про соціально-психологічний клімат у колективі, поєднуючи ретроспективний спосіб (із сьогодення в минуле) осмислення атмосфери, традицій, стану колективу, а також умов, у яких він функціонує, з проєктивним (із сьогодення в майбутнє). На основі аналізу цієї інформації розробляються квартальні плани роботи відділень та індивідуальні програми соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, організовується проведення відповідних виховних заходів.

Другий (середній) рівень розвитку колективу характеризується ускладненням різних форм різноманітної діяльності. Засуджені з інтересом виконують доручення в гуртках, клубах, спортивних секціях. У лексиці закріплюються

словосполучення „наша команда”, „наше відділення”, „наша колонія”. У засуджених народжується почуття відповідальності і співпереживання за спільні справи, що сприяє розвитку позитивних взаємовідносин у колективі.

Значно зменшується роль прямих вимог і відповідно зростає роль непрямих. Особливо активізується система виховних впливів у громадській діяльності, де значно вище, ніж у навчальній та трудовій, ступінь вибірковості, можливості вибору заходів у відповідності з інтересами і здібностями засуджених.

На другому рівні розвитку колективу педагогічний контроль більшою мірою зосереджується на результатах діяльності засуджених, ніж на її процесі, система оцінок стає більш диференційованою. Облік, контроль, оцінку результатів діяльності проводять не тільки начальники відділень СПС, але й члени ради колективу засуджених. У зв'язку з цим до останніх пред'являються особливі вимоги, їх авторитет залежить від особистого прикладу, відповідності слова справі. Періодично необхідно заслуховувати звіти ради колективу про виконану роботу перед колективом. Це дисциплінує, посилює відповідальність, прагнення усунути недоліки, покращити ставлення до праці, навчання, активізувати свою діяльність.

Своєрідність третього (вище середнього) рівня розвитку колективу засуджених полягає в тому, що зміст його діяльності помітно змінюється. На цьому рівні удосконалюються форми і методи елементів самоврядування.

З числа засобів і методів переконання важливе значення набуває залучення засуджених до широкого обговорення різних морально-етичних проблем. Засуджені вчать активно відстоювати в конфліктних ситуаціях моральну позицію, піддавати критиці негативні погляди та вчинки. У процесі таких дискусій створюються реальні умови для подолання розриву між думками і вчинками, глибокого усвідомлення моральних ідеалів.

Відкрите схвалення всього позитивного, що виражає тенденції до соціального і морального зростання колективу, і засудження того, що заважає руху вперед, – істотна особливість методики виховного процесу на даному рівні.

Важливими формами впливу стають приклад, громадська думка колективу. Вони перебувають у діалектичній єдності, бо сутність виховної роботи в тому і полягає, щоб, спираючись на силу

позитивного прикладу, мобілізувати громадську думку колективу на боротьбу з негативними явищами, існуючими в мікросередовищі колонії.

В умовах третього рівня змінюються, наповнюються новим змістом функції контролю за поведінкою і діяльністю засуджених, їх оцінки. Провідними критеріями стають моральні норми, свідоме дотримання ним у своїй поведінці, рівень розвитку мотивації.

Слід підкреслити, що висунення критерію мотивації в якості одного з провідних в оцінці моральних проявів засуджених стає правомірним лише за умови, коли забезпечено суспільний корисний і правильний зміст діяльності, коли поведінка, що відповідає нормам, стає звичною і необхідною. Дослідники, які намагаються висунути цей критерій в якості провідного, домінуючого і на початковій стадії розвитку колективу, об'єктивно приходять до переоцінки діяльності у формуванні колективу і особистості, відомого протиставлення мотивації вчинків і поведінки.

На третьому рівні розвитку колективу підвищується роль зборів засуджених. На них обговорюються питання стану дисципліни, виявляються недоліки в роботі самодіяльних організацій, звітують про свою поведінку порушники режиму. Важливою формою організації колективу на цьому етапі є відверта розмова-ситуація, у якій члени колективу висловлюють щирі думки один про одного. Основні вимоги до цієї форми зборів полягають в тому, щоб тема навчання була пов'язана з життям колективу, оцінка поведінки засудженого починалася з характеристики достоїнств його особистості, образи та погрози в процесі розмови не допускаються.

Суб'єктом використання заохочень і покарань на третьому рівні розвитку колективу стає в основному сам колектив. Провідну роль набувають опосередковані впливи, основною педагогічної функцією яких стає стимулювання самовиховання.

Цей рівень характеризується соціальною зрілістю, суспільні цілі і принципи життя стають надбанням більшості членів колективу. Нормалізується сфера міжособистісного спілкування і взаємин. Колектив стає суб'єктом перетворення мікросередовища колонії.

На цьому рівні становлення колективу спостерігається всебічний розвиток позитивної активності засуджених, підвищується ефективність процесу виправлення їх особистості.

Особливістю управління процесом формування колективу засуджених в колонії є розвиток і закріплення позитивних традицій. В умовах швидкої зміни складу засуджених позитивні традиції набувають особливого значення. Впливаючи з перших днів на новоприбулих, вони забезпечують безперервність виховного процесу.

Позитивні традиції – це спосіб зберігання, передачі та відтворення позитивного досвіду. Накопичення в колективі позитивних традицій збільшує ефективність виховного впливу на засуджених, оскільки підкорятися їм психологічно простіше, ніж прямій вимозі окремої особи. А. Макаренко писав: „Ніщо так не скріплює колектив, як традиція”.

У традиціях закріплюються моральний досвід колективу і звички правильної поведінки. Контингент засуджених у колоніях змінюється, а традиції залишаються. Саме традиціям в таких умовах відводиться важлива роль у вихованні колективу, зміцненні в ньому дисципліни, створення позитивної громадської думки.

Традиції акумулюють позитивний досвід колективу, створюють умови для подальшого розвитку, незважаючи на постійне оновлення й зміну.

Традиції створюються, зміцнюються, живуть лише за певних умов: чітко вираженої суспільної спрямованості, усвідомленості їх необхідності засудженими, емоційного задоволення від них.

Таким чином, управління процесом формування колективу засуджених здійснюється за всіма напрямками діяльності колонії та при правильній організації дає позитивні результати у виправленні засуджених.

Ключові поняття: колектив засуджених, педагогічне управління колективом засуджених, рівень розвитку колективу засуджених.

Питання та завдання:

1. Розкрийте різні наукові погляди на проблему формування особистості в колективі.
2. Розкрийте сутність і зміст поняття «колектив засуджених».
3. Обґрунтуйте різні рівні розвитку колективів засуджених.
4. Розкрийте сутність і значення педагогічного управління колективом засуджених.

5. Назвіть шляхи поліпшення педагогічного управління колективом засуджених.

Проблемне завдання: Розробити технологію ефективного розвитку колективу засуджених виправної (виховної) колонії.

3.4. Самовиховання засуджених

Перехід засудженого з об'єкту в суб'єкт виховного процесу – одне із завдань психолого-педагогічної корекції поведінки, діяльності, відносин засуджених, їх виправлення і ресоціалізації. Важливе значення в цьому процесі посідає самовиховання.

Самовиховання обумовлене розвитком суспільства, його вимогами до особистості та служить суспільним інтересам. Його зміст залежить перш за все від суспільно-історичних умов, у яких живе і розвивається людина.

Діяльність людини в суспільстві – найважливіша передумова для самовиховання. Характер діяльності визначає формування особистості, розвиток психіки, саморозвиток. У процесі розумового, правового, трудового, етично-естетичного виховання, розширення соціальних контактів і сфер діяльності у людини, з одного боку, закономірно виникають нові запити і інтереси, які необхідно задовольнити, і, з іншого – потреба усунення недоліків, що заважають досягненню нових великих цілей.

З точки зору діалектики причини розвитку будь-якого явища містяться в його внутрішніх суперечностях, „саморусі”, саморозвитку, який виявляється в психіці людини і в зростанні, і в дозріванні, і в динамічному стереотипі. Внутрішній світ людини – результат взаємодії його психіки з навколишнім світом. Тому зміна цього внутрішнього світу породжується двома чинниками: характером і змістом зовнішніх умов і рівнем розвитку і стану психіки.

Самовиховання, будучи важливою рушійною силою психіки, відкриває новий етап взаємодії між особою і зовнішнім світом, новий етап в її розвитку.

Самовиховання може мати не тільки позитивну, але й негативну спрямованість, сприяти формуванню негативних якостей. Це особливо виявляється у виправних (виховних) установах. Самовиховання може бути систематичним і планомірним, проте

воно не обмежується лише таким характером діяльності. Тому самовиховання – це діяльність людини з метою вдосконалення своїх позитивних якостей і подолання негативних.

Самовиховання у виправній (виховній) колонії, як правило, представляє процес роботи засуджених над собою щодо корінної перебудови всієї психології, світогляду, мотивів поведінки, ідеалів, звичок, спрямованості особистості.

Мета самовиховання – стати зрештою свідомим членом суспільства, що чесно ставиться до праці, поважає закони і етичні норми суспільства, здатний виконувати свій громадянський обов'язок.

Самовиховання особистості нерозривно пов'язане з вихованням, між ними існують тісний зв'язок і взаємозв'язок. Під впливом виховання готуються умови й етично-психологічні передумови для самовиховання:

- 1) формуються світогляд та ідеал;
- 2) дозріває потреба самовиховання;
- 3) намічаються методи і засоби самовиховання.

У свою чергу самовиховання забезпечує успіх виховання.

Будучи тісно пов'язаними, виховання і самовиховання істотно відрізняються один від одного:

а) якщо в процесі виховання особа є об'єктом зовнішніх дій, то при самовихованні об'єктом дії стає суб'єкт, тобто об'єкт і суб'єкт збігаються;

б) якщо вихованню людина піддається з дня народження, то самовихованням вона починає займатися тільки досягнувши певного рівня етичної зрілості, коли в наявності високорозвинена самосвідомість, здібність до самоаналізу й самооцінки;

в) якщо в процесі виховання враховуються вікові й індивідуальні особливості особистості виховуваного, то самовиховання безпосередньо визначається віковими й індивідуальними особливостями, які не завжди створюються особою.

Самовиховання – закономірне явище розвитку особистості. Як правило, самовихованням людина починає займатися в підлітковому віці, коли в неї закладаються основи світогляду. При цьому джерелом самовиховання є схильність підлітка до наслідування, а найважливішими мотивами самовиховання – бажання бути схожим на дорослих, прагнення до самостійності. Проте, не уміючи ще

правильно співвідносити поставлені цілі та власні можливості, підлітки нерідко неправильно обирають засоби і методи самовиховання. Самовихованням підліток займається епізодично, часто стихійно, зосереджуючи власну свідомість, у першу чергу, на розвитку вольових і фізичних якостей.

У юнацькому віці у зв'язку з перетворенням світогляду у стійку систему поглядів і переконань, набуттям життєвого досвіду, підвищенням інтересу до своєї особистості самовиховання стає більш постійним, систематичним, цілеспрямованим. На перший план висувається етичне самовдосконалення особистості.

Ще більш зрілим самовиховання стає у дорослої людини. Воно характеризується стійкою системою поглядів і переконань та спирається на здатність людини ретельно аналізувати власні якості й враховувати їх, виходячи з вимог, що пред'являються до нього суспільством і діяльністю, якою він займається.

Самовихованням людина може займатися все життя, бо немає межі самовдосконаленню.

Усе більшого значення в даний час набуває самовиховання засуджених. У процесі виправлення найважливіше місце належить колективу співробітників. Але це не означає, що виправлення не повинне спиратися на суспільно значущу активність засуджених. Вони самі повинні брати активну участь у формуванні в себе позитивних якостей та подоланні негативних рис характеру, мотивів поведінки і діяльності. Іншими словами, виправлення повинне поєднуватися з самовихованням засуджених.

Практика свідчить про те, що значних результатів досягають ті виправні (виховні) установи, у яких на достатньому рівні організовано самовиховання серед засуджених.

Звичайно, не всі засуджені в рівній мірі займаються самовихованням.

Засуджені, що усвідомлюють свою вину й мають на меті позитивно змінитися, займаються самовихованням із старанністю і добиваються в цьому позитивних результатів. Виправлення і самовиховання у таких засуджених збігаються. Обстеження таких засуджених показує, що найважливішими мотивами самовдосконалення є: бажання повернутися до чесного трудового життя; прагнення викупити свою провину перед суспільством; бажання придбати спеціальність, яка стане в нагоді для життя на

волі; прагнення повернути втрачену довіру і пошану рідних та близьких тощо.

У засуджених, що не в повній мірі усвідомлюють свою вину і не прагнуть якісних змін в особистості, існує явна суперечність між їх виправленням і самовихованням. Багато хто з них абсолютно не займається самовихованням, інші розвивають такі якості, які, навпаки, необхідно викорінювати як не відповідні нормам і вимогам нашого суспільства, треті розвивають волю, фізичні якості з метою підпорядкувати собі нестійких засуджених, розправитися з кривдниками тощо. У таких засуджених самовиховання носить яскраво виражену негативну спрямованість. Практика свідчить про те, що саме таких засуджених важче виправити.

Для того, щоб самовиховання проходило ефективніше, слід орієнтувати засуджених на етичні зразки та ідеали. Етичний ідеал виступає як мета самовиховання і як критерій правильності вчинків і дій особистості. Вивчення засуджених показує, що у деяких з них є позитивний ідеал, у багатьох – негативний, а велика кількість засуджених зовсім не мають ідеалу. Щоб стимулювати процес самовиховання засуджених в потрібному напрямі, необхідний індивідуальний підхід.

Одних треба спонукати керуватися своїм позитивним ідеалом, інших – допомогти зруйнувати негативний і сформувати позитивний ідеал, третім – надати допомогу у виборі етичного ідеалу.

Для організації самовиховання засуджених важливо знати вимоги держави і суспільства до особистості і власні можливості, власні негативні й позитивні якості, самокритично до них ставитися. Важко займатися самовихованням тим засудженим, які вважають себе досить вихованими і не знаходять в собі негативних якостей. Самокритичність – умова успіху самовиховання. Вона дозволяє засудженому об'єктивно оцінити свої достоїнства і недоліки та на основі цього визначити завдання, методи і засоби самовиховання.

У самовихованні засуджених велике значення має вміння управляти собою, своєю поведінкою і діяльністю, не сумувати і не падати духом при тимчасових невдачах, досягати здійснення поставлених цілей.

Необхідною передумовою самовиховання засуджених є самопізнання і самооцінка.

Самопізнання і самооцінка засуджених приводять до усвідомлення життєво необхідних перспектив власного розвитку і

буття, приводять у дію процес їх самовиховання, створюють готовність особистості до роботи над собою. Пізнаючи себе, засуджений тим самим визначає свої слабкі і сильні сторони. Виявлення недоліків викликає стан незадоволеності собою, прагнення викоренити дані недоліки. Незадоволеність виявляється в словах, настрої, самокритиці.

Важливим компонентом роботи, спрямованої на розвиток самопізнання і самооцінки, виступають знання деяких аспектів психології самовиховання. Тому в процесі організації самовиховання необхідно озброїти засуджених поняттями про джерела етично-вольової активності особистості, закономірності її розвитку та способи прояву, методи вивчення і виховання своєї особи.

Самовиховання засуджених здійснюється на основі використання різноманітних методів самовиховання.

Під **методами самовиховання** розуміються способи і прийоми впливу людини на свою особистість з метою формування необхідних суспільно значущих якостей. Основними методами самовиховання є *самопереконавання, самонавіювання, самонаказ, самохвалення, самозобов'язання, самоосуд, самоперевірка, самозвіт.*

До **самопереконавання** засуджений вдається тоді, коли йому доводиться самостійно ухвалювати рішення, а у нього немає впевненості у правильності своїх дій. Сутність самопереконавання полягає в тому, що шляхом міркувань, нібито розмовляючи з собою, засуджений зважає всі „за і проти”, доводить собі правильність одних думок та дій і спростовує помилковість інших. Самопереконавання нерідко протікає у формі складної боротьби мотивів, супроводжується наполегливим пошуком істини, напруженим роздумом, гострими переживаннями, етичними колізіями.

Самонавіювання є необхідним в особливо важких ситуаціях життя або при особливих внутрішніх станах (нерішучість, страх, невпевненість), коли потрібно не тільки переконатися в правильності своїх думок, але і спонукати себе подолати певні зовнішні або внутрішні перешкоди на шляху до досягнення поставлених цілей.

Самонавіювання спрямоване на самосвідомість засудженого, його вищу нервову діяльність, яка включає і розум, і вчинки.

Завдяки самонавіюванню досягається гальмування – породження вчинків, дій або зміна стереотипу поведінки. Самонавіювання (словесне) завжди досягається шляхом безпосередньої дії мови, що має певне смислове значення і імперативність.

Оволодіння методом самонавіювання вимагає спеціального психічного тренування. Наприклад, засуджений, що зловживає спиртними напоями, щодня вранці, удень й увечері повторює двадцять і більше разів: „Я більше ніколи, ні за яких обставин не вживатиму спиртних напоїв”, „Я завжди зберігатиму спокій, ніколи не хвилюватимуся, не прийматиму все близько до серця”, „Я обов’язково доб’юся того-то і подолаю те-то” тощо. Повторюючи, потрібно наполегливо думати про зміст фрази.

Самонаказ використовується з метою виправлення конкретних недоліків і виховання позитивних якостей. Самонаказ вимагає розвинутої волі. Відомий радянський письменник Н. Островський в романі „Як загартовувалася сталь” добре показує психологію самонаказу. У критичний період життя Павло Корчагин зрозумів, що через хворобу немає надії на повернення в лад. Тоді його рука сама потягнулася до револьвера. Але Павло наказав собі: „Захочай револьвер і нікому ніколи про це не розповідай! Уміє жити і тоді, коли життя стає нестерпним, зроби її корисною”. Самонаказ особливо дієвий, якщо він заснований на глибокій переконаності в правоті своїх життєвих цілей, планів, вчинків і дій.

Самосхвалення засноване на критичному сприйнятті себе і результатів своєї діяльності і застосовується в тих випадках, коли втрачена віра в себе або коли виникає страх перед труднощами. Як засоби самосхвалення використовуються приклади інших людей, які досягають в тих же умовах великих результатів. Самосхвалення виражається в формулі: „Правильно, так тримати”.

До **самозобов’язання** як методу самовиховання засуджений вдається для того, щоб поводитися належним чином і доводити почату справу до кінця. Беручи самозобов’язання перед колективом у присутності вихователя, засуджений нібито відрізає собі шлях до відступу.

Самоосуд застосовується в тих випадках, коли неправильно була поставлена мета або вибрані помилкові прийоми самовиховання. Самоосуд не повинен носити характеру самоприниження, апатії, відходу в себе, навпаки, він застосовується

для стимулювання роботи над собою. Самоосуд іноді виступає у вигляді самозаперечення.

Самоперевірка – це спроба своїх сил і можливостей на різних стадіях самовиховання, особливо в початковий період. В умовах колонії вона може прийняти помилкові форми. Засуджений, наприклад, перевіряє силу своєї волі, твердість характеру не в зразковій праці, а в грубих порушеннях правил поведінки, дисципліни, відточує свою мову не на уроках російської мови, а шляхом вивчення жаргону і тому подібне. Розвитку уміння перевіряти себе сприяє трудове змагання, політико-виховні заходи, навчання в загальноосвітній школі і ПТУ.

Самозвіт, як правило, підводить підсумки роботи над собою за певний період. Формами самозвіту можуть бути добровільні звіти про виконання прийнятих індивідуальних трудових зобов'язань (самозобов'язань) на зборах ради колективу засуджених, педагогічній раді, а також „огляди корисних справ”. Самозвіт завершується переглядом і корегуванням програми самовиховання.

Формами контролю за виконанням засудженими програм самовиховання є: бесіди; звіти на раді колективу і педагогічній раді, перед піклувальною радою; перевірка вихователем щоденника (за умови, якщо засуджений веде його).

Успіхи або невдачі в самовихованні повинні бути оцінені засудженим і в деяких випадках супроводжуватися самопокаранням (наприклад, позбавлення себе відвідати кіно) або самозаохоченням (додатковий відпочинок у вільний час).

Діяльність засуджених по самовиховання необхідно стимулювати, створювати такі умови виправлення, які б спонукали правопорушників до управління своєю поведінкою. Усвідомленню засудженим своїх достоїнств і недоліків, стимулюванню зусиль по самовихованню сприяють здорова громадська думка в колективі, колективна оцінка ступеня виправлення, рівня роботи над собою.

Самовиховання засуджених – це не випадковий, стихійно виникаючий і протікаючий процес. Процес самовиховання потрібно спеціально організувати, здійснювати педагогічне керівництво на основі значущих принципів, основними з яких є:

- підтримка активності і формування свідомого ставлення засудженого до самовиховання;
- послідовність і систематичність занять самовихованням;

- індивідуальний і диференційований підхід у процесі організації самовиховання засуджених;
- організація самовиховання засуджених в колективі і через колектив;
- діяльнісний підхід до організації самовиховання засуджених.

Організація процесу самовиховання засуджених починається з серйозної теоретичної і практичної підготовки всього персоналу колонії до цього процесу. Цій меті служать семінари, практичні заняття, вправи, ділові ігри, науково-практичні конференції. На цих заходах персонал оволодіває методикою організації самовиховання засуджених, відпрацьовують прийоми керівництва цим процесом.

Надалі персонал колонії організовує процес самопізнання засудженими властивостей і якостей, виявлення своїх позитивних і негативних властивостей і якостей. У цей період засуджені складають самохарактеристики, проводять їх обговорення на загальних зборах загону, атестують засуджених на засіданнях ради колективу відділення.

Важливе значення в організації і керівництві процесом самовиховання засуджених займає роз'яснювальна робота серед засуджених. Метою такої роз'яснювальної роботи є спонукання засуджених займатися самовихованням своєї особистості, розвиток у них свідомого ставлення до роботи над собою. Співробітники колонії повинні досягти того, щоб засуджені задумалися про скоєний злочин, свою подальшу долю, щоб вони самі дійшли до усвідомлення необхідності виробити в собі нові позитивні суспільно корисні морально-вольові якості, погляди, звички, здобути загальну освіту і трудову кваліфікацію.

Істотне значення в цьому відношенні мають індивідуальні і групові бесіди із засудженими, у яких вихователь ставить собі за мету привести засуджених до думки займатися самовихованням. Треба використовувати художню і мемуарну літературу, що показує людей, які за найсприятливіших умов і обставин шляхом наполегливої роботи над собою ставали видатними особистостями, чудовими ученими, письменниками.

Масове бажання зайнятися самовихованням можна збудити тільки при постановці цього питання перед колективом засуджених.

Важливо при цьому спонукати займатися самовихованням перш за все найбільш авторитетних в колективі засуджених. Їх

приклад через закон психологічної індукції може сприяти залученню до самовиховання відсталих засуджених.

Виключно велике значення має роз'яснення засудженим сутності самовиховання, шляхів і методів роботи над собою.

Для спеціальної інформації про самовиховання використовуються: лекції, доповіді, бесіди, усні журнали, вечори питань і відповідей, тематичні вечори; багатотиражні газети, стінний друк колонії і загонів, радіомовлення, наочна агітація. Етична освіта засуджених в галузі самовиховання повинна передбачити розкриття таких питань, як „особистість і суспільство”, „самовиховання і його роль в розвитку етичної особистості”, „засоби самопізнання”, „роль самооцінки в самовихованні”, „самоосвіта і розумове виховання”, „естетичне самовиховання”, „методи самовиховання”. До читання лекцій, проведенню бесід про самовиховання доцільно залучати вчителів загальноосвітніх шкіл, викладачів професійно-технічних училищ, представників різних підприємств, громадськості.

На цьому етапі важливо озброїти засуджених етично-правовими знаннями, запропонувавши їм цикл бесід, який передбачає ознайомлення з правами і обов'язками особистості в державі, з основами законності, засобами забезпечення порядку в нашому суспільстві. Тут стимулюється загальнопрофілактична функція попередження девіантної поведінки особистості. При проведенні бесід необхідно звертатися до аналізу форм недисциплінованої поведінки, розбору конкретного порушення етичного або правового порядку і добиватися того, щоб зміст бесід набував для засуджених особистого сенсу, стимулював їх адекватну самосвідомість. Інформація, що доходить до засуджених повинна зіграти роль приводного механізму до правильного пізнання власного „Я” і формуванню на цій основі етично цінної орієнтації. Цим приводним механізмом вона стає в тому випадку, якщо вихователь, добре знаючи психологію і поведінку засуджених, аналізує такі факти поведінки, дії, які для них злочинні, добре відомі, зрозумілі, можливо, навіть колись здійснювалися, тобто факти, які здатні викликати справжню зацікавленість засуджених.

Для успішної організації самовиховання необхідне отримання даних про підготовленість засуджених до роботи над собою, можливого змісту їх самовиховання. Такі дані можуть фіксуватися спочатку за допомогою анкет, творів, індивідуальних бесід, а потім шляхом написання засудженими характеристик і самохарактеристик,

методом спостереження за їх поведінкою в різних сферах діяльності (режим, праця, соціально-виховна робота, навчання в школі і ПТУ, суспільна робота).

На всіх етапах вивчення підготовленості засудженого до роботи над собою важливо з'ясувати: чи усвідомлює він свою провину і чи розкаюється у скоєному злочині, чи визнає справедливість покарання, а також його переживання. Для цього ставляться питання:

1. Чи вважаєте ви себе винним у злочині?
2. Якщо не вважаєте себе винним у злочині (повністю або частково), то чому?
3. Якщо вам соромно за вчинений злочин, то перед ким в першу чергу?

Широкі перспективи самовиховання відкриває перед особистістю наявність ідеалу. Ідеал як уявлення про етичну досконалість найчастіше виражається в образі особистості, що втілює такі якості, які можуть служити вищим моральним зразком.

Ідеал усвідомлюється й переживається людиною.

Для збільшення правового й етично-психологічного навантаження процесу підготовки засуджених до самовиховання необхідно:

- а) відповідність інформативного матеріалу віковим можливостям сприйняття засуджених;
- б) активна участь останніх в обговоренні етично-правових і соціально-психологічних проблем поведінки особистості в сучасних умовах життєдіяльності нашого суспільства;
- в) проведення занять в період тих, що повертають свою значущість подій для життя колективу, суспільства, держави;
- г) включення до змісту бесід вражаючих прикладів, здатних викликати емоційно-позитивні переживання особистості;
- д) поєднання наукових, емпіричних і логічних типів морально-правової доказовості при розкритті ідей і положень самовиховання;
- е) застосування не тільки словесних, але й технічних засобів діяльності.

Найважливіший етап роботи над собою – складання програми самовиховання. У цей період засуджений повинен порівнювати своє „Я” сьогодні з тим, яким він бачить себе в майбутньому. У результаті порівняння визначається, які якості потрібно в собі розвивати і закріплювати, а які – зживати, долати.

У програмі, як правило, засуджений указує: у яких видах самовиховання належить працювати над собою (розумовому, трудовому, етичному, естетичному, фізичному, вольовому); які методи самопізнання і самооцінки будуть використані ним в процесі вивчення свого „Я”; які сфери діяльності принесуть засудженому найбільший успіх у виробленні тих або інших позитивних якостей.

Виходячи з програми самовиховання, засуджений складає план роботи над собою, у якому вказуються порядок дій і терміни виконання різних заходів щодо самовиховання. Наприклад, засуджений А. на основі самопізнання шляхом самопостереження, а також самооцінки своїх дій, вчинків, характеру прийшов до висновку про необхідність розвивати розумові сили і здібності (пам'ять, мислення), виробити працьовитість, розвивати художній смак, загартовувати організм фізично. З цією метою в плані самовиховання А. обирає сфери діяльності, у яких найінтенсивніше можуть розвиватися позитивні якості і одночасно долатися негативні: закінчити на „добре” і „відмінно” загальноосвітню школу; постійно брати участь в індивідуальному і колективному трудовому змаганні; систематично відвідувати один з гуртків художньої самодіяльності; щодня гартувати організм за певною системою. Програма і план самовиховання апробуються в особистому досвіді і поступово вдосконалюються.

На основі програми і плану самовиховання намічаються загальні правила поведінки.

Найбільш відповідальним етапом під час переходу виховання в самовиховання є правильна організація різних видів діяльності.

У трудовій діяльності засуджених створюються можливості підвищення їх професійної майстерності, формування трудових навичок, відповідальності за доручену справу, самоконтролю при виконанні виробничих операцій.

Навчальна діяльність розвиває не тільки розумові здібності засуджених, але й формує адекватну самооцінку своїх знань і рівень домагань.

Участь засуджених у громадській роботі значно оптимізує процес формування адекватної самооцінки, сприяє усвідомленню соціальної цінності своєї діяльності та її особистий сенс. Знання засудженим особистого значення участі в різноманітних видах громадської діяльності емоційно їм переживається і нерідко приймає характер власного переконання.

Діяльність засуджених у сфері режиму відбування покарання багато в чому сприяє виробленню в них свідомої дисципліни, самоконтролю за своїми вчинками і діями, зібраності, акуратності.

Активізація самопізнання і самовиховання засуджених вимагає необхідних умов в суто зовнішньому плані. Вони повинні наочно стимулювати самовиховання особистості.

В інформаційних повідомленнях, бюлетенях, розташованих на стендах, на конкретних прикладах розкривається логіка роботи по самовихованню, даються поради і рекомендації. Природно, що куточки самовиховання – це тільки одне з умов організації самовдосконалення особистості. Вони допомагають створити психологічний клімат самовиховання, його психологічне поле. І чим цікавіший та злободенніший у них матеріал, тим вони є дієвішими. Правильно поступають ті співробітники, які прагнуть до створення лабораторій по самовихованню й аутотренінгу.

Настав час, коли слід переходити від словесних методів самовдосконалення особистості до дієвих, створюючи для цього необхідні умови. Лабораторії по самовихованню можуть успішно виконувати свою роботу в кабінетах трудового навчання, естетичного або спортивно-масового виховання. Самовиховання може здійснюватися в кабінетах соціально-виховної та психологічної роботи. У цих кімнатах проводяться літературні вечори, диспути, зустрічі з трудовою інтелігенцією, ветеранами праці і іншими цікавими людьми.

Тут персонал колонії цілеспрямовано формує етичну свідомість засуджених, їх естетичне ставлення до дійсності, створює умови для вироблення умінь правильно користуватися вільним часом, сприяє розвитку правомірної поведінки.

Ключові поняття: самовиховання, самопереконавання, самонавіювання, самонаказ, самосхвалення, самозобов'язання, самоосуд, самоперевірка, самозвіт.

Питання та завдання:

1. Розкрийте сутність процесу самовиховання засуджених.
2. Охарактеризуйте основні методи самовиховання засуджених: самопереконавання, самонавіювання, самонаказ, самосхвалення, самозобов'язання, самоосуд, самоперевірка, самозвіт.

3. Розкрийте принципи самовиховання засуджених у місцях позбавлення волі.
4. Назвіть й охарактеризуйте етапи розвитку самовиховання засуджених у колонії.
5. Назвіть основні напрями самовиховання засуджених у колонії.

Проблемне завдання: Розробити програму самовиховання засудженого.

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНА РОБОТА В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ ЗАКЛАДАХ

4.1. Колектив співробітників пенітенціарного закладу

Ефективність процесу виправлення засуджених багато в чому залежить від організації колективу співробітників пенітенціарного закладу. Колектив співробітників виправної установи – об'єднання всього персоналу, що здійснює спільну трудову діяльність в державній установі згідно з їх функціональними обов'язками.

Загальний колектив співробітників колонії має певну структуру.

Структурними ланками такого колективу є персонал відділів і служб, основними з яких є *відділ соціально-виховної та психологічної роботи, відділ нагляду та безпеки, оперативний відділ, відділ охорони, виробничі відділи, бухгалтерія, колектив учителів загальноосвітньої школи, колектив співробітників професійно-технічного навчального центру* та ін. Кожен з цих підрозділів вирішує групу питань, які органічно входять в загальний комплекс роботи із засудженими. Отже, загальний успіх залежить як від кожної з цих структурних ланок, так і від взаємодії між ними.

Відділ соціально-виховної та психологічної роботи, що складається з **відділень соціально-психологічної служби (СПС)** – основної ланки соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, організовує етичне, естетичне, правове виховання; веде культурно-масову і фізкультурно-спортивну роботу; організовує вільний від роботи і навчання час засуджених; здійснює забезпечення пріоритету загальнолюдських цінностей у всіх аспектах виховної роботи, що проводиться із засудженими, гуманізацію і демократизацію умов відбування покарання.

Здійснює психологічну роботу за напрямками: діагностика психологічних особливостей засуджених, розробка рекомендацій по індивідуалізації процесу їх виправлення; прогнозування і попередження деструктивної поведінки засуджених; надання консультативної та психокорекційної допомоги засудженим та персоналу; вивчення соціально-психологічних явищ в середовищі колонії, виявлення лідерів засуджених, конфліктних ситуацій; розробка та реалізація індивідуальних планів соціально-виховної

роботи із засудженими та підготовки їх до звільнення.

Залучає до соціально-виховної роботи із засудженими громадськість, органи місцевої законодавчої та виконавчої влади, районні та міські центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, територіальні органи внутрішніх справ, органи праці та соціального захисту населення, центри зайнятості; підприємства, установи, громадські та релігійні організації, окремих осіб, волонтерів, соціальних працівників та ін.

Відділи нагляду та безпеки, оперативної роботи забезпечують безпеку і соціально-правову захищеність засуджених, встановлений в установі порядок, здійснюють профілактичну роботу з попередження правопорушень з боку засуджених, ведуть нагляд за ними, попереджають недозволені зв'язки і злочини, забезпечують дотримання правил поведінки в колонії; здійснюють оперативну роботу, боротьбу з корупцією та незаконним обігом наркотиків.

Відділ охорони забезпечує охорону периметру колонії, недопущення втечі засуджених, а також здійснення ними інших протиправних дій; здійснює переміщення (етапування) засуджених; відповідає за технічні та інженерні засоби охорони колонії та спеціальний транспорт.

Виробничі підрозділи промислових підприємств виправних установ організують виробництво і трудове виховання в умовах ринкової економіки, виробничо-масову роботу засуджених, формують у них позитивне ставлення до праці, людей праці, трудові навички і уміння. Від того, як буде організована праця у пенітенціарному закладі, якими будуть відносини і дисципліна в процесі цієї праці, чи буде скорочено безробіття, значною мірою залежить ефективність всього виховного процесу.

Обліково-фінансовий сектор (бухгалтерія) впливає на процес виховання через сферу економіки, економічного обліку і контролю, матеріальної зацікавленості; забезпечує отримання кожним засудженим такого заробітку, який би точно відповідав його виробленню; контролює, щоб всі утримання проводилися законно і своєчасно, а грошові суми переводилися лише тим, кому належить. Вся ця робота повинна проводитися в умовах гласності й сприяти розвитку у засуджених зацікавленості в результатах своєї праці.

Колектив учителів загальноосвітньої школи здійснює педагогізацію виховного процесу, навчання засуджених і їх виправлення в процесі викладання, проводить позакласні заходи.

Володіючи спеціальними педагогічними знаннями, надає істотну допомогу співробітникам інших служб в їх роботі із засудженими, веде пропаганду педагогічних знань в колективі співробітників.

Колектив співробітників професійно-технічного навчального центру організовує професійну підготовку засуджених з урахуванням потреб ринкової економіки.

Колектив співробітників пенітенціарного закладу має ряд *особливостей*. Виділяють наступні особливості колективу співробітників виправного закладу.

1. Яскраво виражена виховна мета діяльності, коли один і той же колектив покликаний забезпечувати виконання кримінального покарання з тим, щоб воно не тільки було карою за здійснений злочин, але й виправляло засуджених. Досягнення такої мети вимагає від співробітників, що не є вихователями, участі в педагогічному процесі („кожен співробітник – вихователь”), але разом з тим має небезпеку перетворення вихователів у адміністраторів.

2. Різноманітність його складу, оскільки у пенітенціарному закладі працюють багато людей, зайнятих в різних службах, на виробництві колонії, у школі і профтехучилищі, які розрізняються за віком, спеціальністю, рівнем підготовленості тощо. Для об'єднання їх в колектив вихователів необхідна велика робота, навчання основам психології й педагогіки, кримінально-виконавчого права, методики роботи із засудженими. Потрібна і морально-психологічна підготовка співробітників пенітенціарного закладу до виконання виховних функцій.

3. Організація колективу співробітників пенітенціарного закладу працює на основі принципу єдності та субординації. Організатором і керівником цього колективу є начальник колонії – єдиноначальник. Найбільш підготовлений у теоретичному відношенні, такий, що глибоко знає цілі кримінально-виконавчої політики і завдання даної установи, він покликаний формувати громадську думку в колективі, спиратися на нього. У його роботі єдиноначальність повинна поєднуватися з колегіальністю. Усі співробітники колонії займають різне службове положення: одні є начальниками, інші – підлеглими. Це вимагає дотримання строгої субординації в їх взаєминах, беззаперечного виконання наказів і розпоряджень начальника. Проте це не виключає живого, близького спілкування начальника з підлеглими.

4. Колектив співробітників пенітенціарного закладу наділений владними повноваженнями по відношенню до засуджених. Представникам колективу співробітників законом надані великі права по регламентації життя, праці, навчання і спілкування засуджених, якими вони повинні уміти користуватися. Разом з тим співробітники повинні враховувати, що ізоляція засуджених від суспільства, недолік контактів підсилюють потребу останніх в спілкуванні з ними.

Практична діяльність виправних установ свідчить про те, що колектив співробітників не завжди є колективом вихователів, хоча його основною функцією є виховна. Пов'язано це з тим, що оцінка діяльності відділів і служб, що склалася, різна і важко співвідноситься: на виробництві – виконання плану, в ПТУ – навчання спеціальності, у відділенні – порядок і дисципліна, у школі – успішність тощо. Така оцінка їх діяльності приводить до нівелювання основної мети діяльності колонії – виправлення засуджених. Досягнення цієї мети посильне тільки колективу односторонців, що спрямовує свої зусилля на виховання кожного засудженого.

Щоб колектив співробітників став колективом вихователів, необхідна систематична, постійна, копітка робота адміністрації по його формуванню й об'єднанню, яка припускає: формування морально-психологічного клімату в колективі співробітників; вироблення єдиної для всіх співробітників ціннісної орієнтації з приводу основних питань діяльності установи, що витікає з принципів виправної політики; формування у співробітників професійної спрямованості; вироблення і введення в дію чітко продуманої системи виховної роботи із засудженими.

Морально-психологічний клімат у колективі виражається у вигляді групових відчуттів, переживань, взаємин між людьми. У виправних установах, у яких стабільно зберігаються високі результати у виховній роботі із засудженими, як правило, створений колектив співробітників із здоровим морально-психологічним кліматом. У ньому переважає атмосфера взаємного розуміння, товариського відношення один до одного, що поєднується з дисципліною, принциповістю і відповідальністю за результати діяльності.

Вироблення єдиної системи ціннісних орієнтацій здійснює адміністрація. У даному випадку основна увага приділяється

науковому розумінню характеру і значенню боротьби із злочинністю, ясній оцінці ролі виправних установ в системі правоохоронних органів. Ці уявлення, відносини і оцінки перетворюються на ціннісну орієнтацію співробітників, якщо будуть спиратися на знання особи, правового положення засудженого і дійсних причин злочинів, на етичні норми суспільства.

Одним з аспектів, що впливають на організацію колективу вихователів, є формування професійної спрямованості персоналу. Вона представляє сукупність властивостей особистості працівника, що визначають стійку і сильну прихильність людини до обраної діяльності. Оскільки в установі ця діяльність пов'язана з виправленням засуджених, то можна говорити про професійно-педагогічну спрямованість.

Професійно-педагогічна спрямованість виражається:

- в усвідомленні персоналом соціальної значущості своєї праці, глибокому переконанні у необхідності виконуваної роботи;
- чуйному, щирому, справедливому і вимогливому ставленні до засуджених, що виключає формалізм, а проявляє оптимістичний підхід до особи засудженого;
- прагненні персоналу до вдосконалення педагогічної, професійної майстерності.

Вироблення і введення в дію чітко продуманої системи виховної роботи із засудженими припускає вірну організацію їх життєдіяльності, індивідуальної виховної роботи, самодіяльних організацій тощо.

У передових установах країни особлива увага приділяється службовій адаптації молодих співробітників, що прийшли на роботу до установи з навчальних закладів, їх професійному становленню як вихователів. Дієвим засобом вирішення цієї проблеми є наставництво.

Підвищення узгодженості виховної діяльності всього персоналу колонії багато в чому залежить від постійного вдосконалення його професійної майстерності, розширення сфери знань з педагогіки, психології, права, від оволодіння передовим досвідом. Тільки в результаті цілеспрямованої систематичної роботи колектив співробітників може перетворитися на колектив вихователів. Це по суті справи – колектив однодумців. Основна мета його діяльності – виправлення засуджених. Такий колектив в достатній мірі володіє професійною майстерністю, єдиною

методикою виховної роботи, реалізує практично єдині режимно-педагогічні вимоги. Для такого колективу властиве зацікавлене відношення до загальних результатів роботи.

Спільна діяльність є передумовою об'єднання співробітників в колектив вихователів. Єдність в досягненні поставленої мети – необхідний компонент виховної діяльності. Єдність поглядів, єдина педагогічна позиція членів колективу є найважливішим показником того, наскільки останній є колективом одностайних. Це виражається у відборі засобів, форм і методів виховної роботи, в стилі взаємин із засудженими, в мірі довіри до них.

Таким чином, колектив вихователів УВП – це об'єднання людей, що володіють достатньою професійною майстерністю, згуртованих загальною виховною метою, таких, що проявляють єдність дій у виховній роботі, прагнучих до максимального результату у виправленні засуджених.

Діяльність колективу вихователів багато в чому залежить від успішної взаємодії між відділами і службами при вирішенні будь-яких питань, особливо організації виховного процесу із засудженими. На жаль, у багатьох підрозділах рівень такої взаємодії низький, відсутня належна узгодженість між співробітниками при організації виховних дій, не дотримується єдність режимно-педагогічних вимог до засуджених. Так, при здійсненні дисциплінарної практики співробітники оперативного і режимного відділів часто не враховують думку начальників відділень СПС як безпосередніх організаторів виховного процесу, спостерігається захоплення крайніми заходами накладення стягнень. Начальник УВП, його заступники, керівники відділів і служб погано інформовані про дійсне положення справ у відділень.

Подібний підхід порушує одну з основних вимог формування колективу співробітників як колективу виховного, а саме: націленість його на виконання головного завдання – виправлення засуджених.

Взаємодія, як правило, здійснюється в масових та індивідуальних формах. До масових форм відносяться: загальні збори співробітників, на яких вирішуються проблеми підвищення ефективності діяльності колонії; робота в педагогічних, методичних та піклувальних радах; оперативні наради при начальнику колонії, виробничі наради; науково-практичні семінари і конференції та ін. До індивідуальних форм належать: бесіди керівників установ із

персоналом різних відділів і служб, у яких розглядаються питання взаємодії; бесіди співробітників між собою з метою обміну інформацією про поведінку і діяльність засуджених; вирішення питань відвідуваності та успішності засуджених в загальноосвітній школі й ПТУ та ін.

Указані форми взаємодії однакові для працівників всіх підрозділів установи. У той же час особлива роль в цьому процесі належить відділу соціально-виховної та психологічної роботи, який, по суті, є суб'єктом організації такої взаємодії.

Успішне вирішення завдань з підтримки порядку і зміцненню змісту режиму засуджених у виправних установах багато в чому визначається діяльністю оперативного і режимного відділів, співробітники яких зобов'язані виступати перед засудженими з доповідями по питаннях зміцнення режиму і дисципліни, роз'яснення законодавства, обов'язків засуджених, правил їх поведінки, а також знайомити їх з умовами відбування покарання, традиціями установи, особливостями режиму.

Спільно з начальниками відділень СПС співробітники оперативного відділу, відділу нагляду та безпеки проводять лекції й доповіді з юридичних питань, індивідуальні бесіди; беруть участь у випуску стіннівок і передачах місцевого радіомовлення, що мають на меті розвиток правової свідомості засуджених, виховання відчуття відповідальності за досконалу провину, вироблення дисциплінованості, дотримання вимог адміністрації установи; стежать за постійним оновленням стендів, присвячених правовій пропаганді. Текстові написи, фотографії, таблиці та діаграми на цих стендах розповідають про основні обов'язки засуджених, про гуманність законів по відношенню до правопорушників, що твердо встали на шлях виправлення, про законодавчі акти в цій області та про тих, хто заслужив помилування, умовне або умовно-дострокове звільнення; розповідають про осіб, що повинилися і достроково погасили позови, присвячують їм випуски стінних газет, „блискавки”, радіогазети, оформляють стенди під рубрикою „На свободу з чистою совістю”.

Співробітники відділу соціально-виховної та психологічної роботи, взаємодіючи з працівниками оперативного відділу, відділу нагляду та безпеки, активно використовують виховні можливості колективу засуджених, проявляють постійну турботу про його згуртованість і авторитет, про забезпечення гласності роботи, що

проводиться, по зміцненню режиму і її результатів. У цих умовах в установах і загонах широко використовуються такі форми, як загальні збори засуджених, на котрих обговорюються стан дисципліни і завдання по її зміцненню; заслуховуються звіти засуджених на засіданнях наглядової комісії, рад вихователів, атестаційної комісії, рад колонії й колективів засуджених. Взаємодія співробітників відділу соціально-виховної та психологічної роботи, викладачів загальноосвітніх шкіл і професійно-технічного училища здійснюється у декількох напрямках:

- взаємна інформація: викладачі шкіл постійно інформують вихователів про відношення того або іншого засудженого до навчання, про його дисципліну, здібності, риси вдачі, схильності, гідність і недоліки; начальники загонів регулярно повідомляють викладачам ПТУ і вчителям школи про виробничу діяльність, про особливості особи засудженого, його поведінки в побуті й на виробництві, участі в суспільному житті загону і колонії;

- спільна підготовка і проведення заходів в масштабі колонії, класу, школи. Сюди ж можна віднести і участь вихователів засуджених в діяльності педагогічних рад шкіл і ПТУ, де вони спільно обговорюють заходи заохочення і покарання тих або що інших вчать, методи спільної дії на них, визначають відношення окремих осіб до навчання, виявляють особливості їх поведінки;

- проведення спільної індивідуальної роботи, спільне вивчення особистості засудженого-учня;

- залучення співробітників виробничої служби до виховної роботи. У тісному контакті з вихователями працюють начальники цехів, майстри та інші інженерно-технічні працівники, які повинні: роз'яснювати значущість ринкової економіки в сучасних умовах, забезпечувати участь засуджених в суспільно корисній праці, у трудовому змаганні; брати участь в організації рейдів за якість продукції, що випускається, економії сировини; випускати радіогазету, присвячену пропаганді передового досвіду виробництва, проведенню занять в школі передового досвіду; розвивати раціоналізаторську роботу серед засуджених, створювати в загонах групи з раціоналізації й винахідництва, обладнати стенди з цієї тематики тощо.

Величезну роль в формуванні у засуджених правильного ставлення до праці грають такі форми, як заняття в школі з вивчення основ ринкової економіки, у школі передового досвіду, лекції,

доповіді, бесіди на виробничо-технічні та економічні теми. Начальники відділень СПС і співробітники виробничої служби, розкриваючи перед засудженими антигромадську сутність злочинів, виховують у них нетерпимість до дармоїдства, показують на конкретних прикладах необхідність чесного трудового життя.

Важливе значення у виправленні засуджених має участь в цій справі громадськість. Представники трудових колективів і організацій надають допомогу в проведенні конкурсів професійної майстерності, оглядів за економію і ощадливість. Нерідко спільно з шефами розробляються умови підведення підсумків трудового змагання. У багатьох пенітенціарних закладах спільно з шефами організовується культурно-масова робота.

Позитивний досвід виправних установ доводить, що участь шефів, представників інтелігенції, релігійних конфесій в роботі вихователів, організації самовиховання, у проведенні загальних зборів засуджених, їх виступи з доповідями, лекціями, бесідами дають позитивні результати у виховній роботі.

Практика переконує, що взаємодія відділів і служб в процесі виправлення засуджених значно підвищує результативність виховної роботи, сприяє об'єднанню колективів відділів і служб в єдиний колектив підрозділу. Таким чином, створюється новий якісний стан – колектив вихователів засуджених.

Виховна дія у виправній колонії визнається засобом духовного впливу на засудженого, спробою поліпшити його особу за період відбування позбавлення волі шляхом цілеспрямованої виправної дії, відновлення або надання засудженому навичок вірної орієнтації в системі духовно-етичних цінностей, психологічній чи іншій підготовці до ведення соціально корисного способу життя після звільнення з місць позбавлення волі.

Абсолютно очевидно, що ув'язнені виправних установ є специфічною категорією громадян – це перш за все злочинці, покарані судом за протиправні дії.

Багаторічні спостереження за засудженими показали, що зміна соціального статусу, соціальних ролей засуджених, як правило, відбивається на стані їх психічних та етичних властивостей і якостей.

Поведінка ув'язнених, в основному, відрізняється низькими етично-моральними якостями, егоїстичністю, слабо розвиненими духовними потребам і нездатністю до співпереживання. Багато

категорій засуджених, особливо рецидивісти, характеризуються такими рисами, як злісність, мстивість, брехливість, нездатність чинити опір антигромадським і аморальним потягам, порочні пристрасті, що розвинулися в результаті тривалого злочинного способу життя.

Для злочинця характерна завищена самооцінка своєї особи і неповага до прав і гідності інших людей; гіпертрофоване захоплення матеріальними благами в збиток духовності; нерозвиненість духовної сфери і уклін перед культом насильства і жорстокості. В той же час окремі якості особи злочинця знаходяться на цілком задовільному рівні. Це патріотизм, особиста хоробрість, пошана до старших, любов до дітей, споріднені відчуття, узи товариства тощо.

Злочинність – це негативне соціально-правове явище, що існує в людському суспільстві, має свої закономірності, кількісні і якісні характеристики, негативні для суспільства, людей наслідки і що вимагають ухвалення до неї специфічних суспільних заходів.

Кримінологія розглядає особу злочинця як сукупність інтегрованих в ній соціально значущих негативних властивостей, що утворюються в процесі багатообразних і систематичних взаємодій з іншими людьми, в той же час враховується соціальний характер особи злочинця і розглядається як член суспільства, соціальних груп або інших спільнот, як носій соціально типових рис, однак, включення злочинця в активне і корисне групове спілкування виступає як важлива умова виправлення. Особа злочинця є індивідуальною формою буття несприятливих суспільних явищ і процесів. Як початкове положення визнається, що людина не народжується, а стає злочинцем за несприятливих умов формування її особи. Злочинець – це особа із значно вищим рівнем тривожності і невпевненості в собі, імпульсній і агресивності, відчуженості від суспільних цінностей і корисного спілкування.

Для вірного розуміння становлення особи злочинця необхідно враховувати, що несприятливі умови її формування не безпосередньо породжують злочинну поведінку, вони обумовлюють внутрішній духовний світ, психологію особи, які, у свою чергу, стають самостійним і активним чинником, опосередковуючим подальший вплив соціального середовища. Кожен індивід як особа – це продукт не тільки існуючих відносин, але й свого власного розвитку і самосвідомості.

Основним призначенням пенітенціарної системи є

виправлення злочинців і запобігання здійсненню ними нових злочинів після звільнення з місць позбавлення волі. При цьому виправлення засуджених у закладах пенітенціарної системи розуміється як їх етична переорієнтація і розглядається не тільки як мета, але і як процес і результат соціально-виховної дії на засуджених.

Виховання як функція властиво самій природі людського суспільства. Завдяки вихованню, а не генетичній програмі передаються з покоління в покоління досвід життя і діяльності, правила і норми гуртожитку, уявлення про навколишній світ і місце людини в ньому. Виховання є явище соціальне; воно існуватиме, поки існує людство.

До недавнього часу виховання розглядалося як дія, вплив, в кращому разі як керівництво розвитком виховуваного. При цьому в розрахунок не приймалася активність, саморух об'єкту виховання. В даний час активно розробляється ідея співпраці, заснована на довірчих відносинах між педагогом і вихованцями. Під вихованням розуміється спільна діяльність, взаємодія вихователів і вихованців, результатом якої повинні бути зміна, формування і розвиток в заданому напрямі вихованця, з урахуванням його здібностей, інтересів, спрямованості. Виховання – двосторонній процес, що складається з педагогічної діяльності суб'єкта і діяльності об'єкту виховання. Останнє включає переробку і засвоєння знань, соціального досвіду, традицій, способів її здійснення, задоволення фізичних і духовних потреб, формування відчуттів, емоцій, волі і навичок етичної поведінки. Ці елементи і є основою самозміни особи, її розвитку, тобто зміни людини від нижчих до вищих рівнів життєдіяльності. Друга складова процесу виховання – це педагогічна діяльність суб'єкта, під якою слід розуміти як передачу вихованцям знань, умінь і навичок, так і організацію їх життя і діяльності, етичної поведінки. Вона, у свою чергу, складається з двох складових: перша включає підготовку суб'єкта до процесу дії, власну і професійну підготовку; переробку наукових і практичних знань, трудових та інтелектуальних умінь і навичок; побудова моделі організаційної дії з об'єктом. Друга є організацією самого виховного процесу, включення вихованців в такі види діяльності і системи відносин, за допомогою яких і повинні бути реалізовані цілі виховання.

Залежно від рівня педагогічної системи виділяють п'ять рівнів

виховання: суспільство в цілому – перший рівень; виховні системи і установи – другий рівень; окремі виховні групи і колективи – третій рівень; вихователь-вихованець – четвертий рівень; і сам вихованець, коли він з об'єкту дії перетворюється на суб'єкт власного виховання (самовиховання), – п'ятий рівень.

Формування особи відбувається під впливом соціального середовища, обставин, спеціально організованого педагогічного процесу, окремих груп, колективів і осіб. Це і є виховний процес, а його результат – соціалізація особи, яка розуміється як процес засвоєння людиною суспільних відносин і соціального досвіду.

Процес виправлення засуджених здійснюється в жорстких правових рамках, що обумовлене як специфікою самого об'єкту дії (засуджені), так і їх правовим статусом. Строгі правові рамки несуть в собі позитивний виховний потенціал, вони сприяють виробленню відповідного відношення до закону, до вимог і традицій суспільства, формують дисциплінованість і відповідальність, уміння співвідносити свої потреби і можливості з потребами інших людей, груп, колективів.

Залежність виправлення засудженого від характеру і спрямованості його діяльності виражає об'єктивно існуючі зв'язки і відносини та виступає як закономірність процесу виправлення. Коли говориться про працю як засіб виховання, то перш за все мається на увазі суспільна сторона трудової діяльності, бо вирішальне значення праці на формування особи людини визначається не кількістю витраченої енергії, а характером зв'язків людини в процесі праці і через працю з іншими людьми, з суспільством в цілому. Виховання засудженого – це перш за все етичне виховання. У процесі суспільної корисної праці формуються основні етичні якості особи: працьовитість, сумлінне ставлення до праці, потреба вести чесний спосіб життя, турбота про збереження суспільного надбання і пошани до особистої власності, колективізм, товариська взаємодопомога, розуміння цінності особи і пошана до неї, дисциплінованість і самодисципліна. Праця володіє такими якостями, як постійність, систематичність. Ні кіно, ні радіо, ні організаційно-пропагандистські заходи не можуть дорівнювати впливові дії на людину, оскільки вона покликана забезпечити матеріальні і духовні потреби суспільства, що постійно зростають, в цілому і складових його індивідів, оскільки праця є та сфера життєдіяльності індивіда, в якій він не тільки витрачає енергію і

сили, але і черпає джерела задоволення потреб; не тільки віддає, але і набуває, бо саме в праці він здатний найповніше розкрити свою творчу індивідуальність, забезпечити зростання своїх творчих сил і здібностей, виразити себе через суспільне покликання. Праця може бути використана як засіб вивчення особи і як перевірка ефективності виховного процесу. Саме у конкретних трудових ситуаціях розкривається внутрішній зміст людини, його дійсні моральні і вольові якості, що не завжди можна розпізнати в звичайній обстановці.

У практиці пенітенціарних установ однієї з провідних форм виховної дії на засуджених завжди була трудова діяльність. Проте останнім часом відбувся зсув акцентів у виховній роботі із засудженими, що підкреслюється і зміною назви пенітенціарних установ – замість „виправно-трудова”, колонії називаються „виправними”, тим самим визначається роль підвищення загальноосвітнього і культурного рівня в реабілітації засуджених.

Для виправлення засуджених в процесі соціально-реабілітаційної роботи з ними слід виділити наступні напрями виховної дії: *етичне, правове, трудове, фізичне, духовне, етичне, освітнє.*

У процесі підвищення *освітнього рівня* зростає загальна культура засуджених, отже, даний напрям виховної дії зачіпає практично всі аспекти особи засудженого: етичний, правовий, трудовий, етичний та ін.

Етичне виховання засуджених повинно включати не тільки *етичну* і *моральну* дію, але і навчання елементарним правилам *етикету*, прийнятим в цивілізованому суспільстві. Одним з перших найбільш видних критеріїв результатів виховної дії можна рахувати зовнішні прояви ввічливості, пошану до іншої людини.

У виправних установах, враховуючи запущений в педагогічному відношенні контингент, дуже важливо починати виховну роботу з елементарної ввічливості. Організацію виховної роботи із засудженими необхідно починати з етикету, при цьому враховувати, що вимоги ввічливого звернення повинні бути однакові як для засуджених, так і для співробітників виправної установи. Тільки на цій основі можна здійснювати весь комплекс виховних заходів і створювати сприятливі соціально-педагогічні умови для виправлення.

Духовне виховання у виправних установах, повинне займати

особливе місце, оскільки воно орієнтоване на загальнолюдські етичні цінності. До цих цінностей є й інші шляхи (правові, виховні, етичні та ін.), але духовне виховання, – самий близький шлях, воно може дати процесу виправлення особи дуже багато що. Вірне відношення до духовного виховання адміністрації виправних установ, сприяння цьому напрямку може підняти рівень виховної роботи на якісно новий ступінь.

У соціально-педагогічній роботі із засудженими не можна не враховувати каральний елемент покарання. Проте в діяльності пенітенціарної установи необхідно розглядати кару не як мету покарання, а як один із засобів, сприяючих виправленню і перевихованню засуджених. Якщо кара не підпорядкована цілям виховання, вона втрачає своє головне призначення. В умовах кримінально-виконавчої системи кара повинна бути повністю позбавлена елементів жорстокості, мстивості і приниження людської гідності. До того ж каральну дію яка дасть потрібний результат, буде правильно сприйнято засудженими тільки в тому випадку, якщо вона має законний характер, справедливо та педагогічно доцільна. Інше розуміння кари приводить до необґрунтованого посилювання режиму виконання покарання, зловживання заходами дисциплінарної дії. Це обумовлює необхідність зваженого рішення про застосування тих або інших покарань засуджених як заходу виховної дії.

Для ефективності виховної роботи необхідно враховувати неоднорідність осіб, що відбувають покарання. Індивідуальний підхід до засудженого – це підхід до людини з урахуванням конкретних індивідуальних особливостей і індивідуальності в цілому. Облік особових особливостей піднімає індивідуальний підхід до рівня особового підходу. Індивідуальна робота з особами, позбавленими свободи, повинна бути стрижнем всієї виховної роботи через декілька обставин, зокрема, це негативне, педагогічно несприятливе середовище засуджених в пенітенціарній установі; система правових обмежень; підвищена роль примушення тощо.

Що стосується самих методів соціально-педагогічної дії, то, наприклад, до осіб, чиї девіації обумовлені підвищеним рівнем конформізму, застосовні методики, пов'язані з усвідомленням свого „Я”, формуванням „Я-концепції” і формуванням на цій основі уміння брати на себе відповідальність за свої вчинки. Якщо ж девіації пов'язані з нарцистичними установками особи, то тут

ефективнішу дію можуть надати методики, засновані на вихованні через адаптацію життя в колективі. Таким чином, тип девіантної поведінки (адиктивне, антисоціальне, конформістське, нарцистичне, фанатичне, суїцидальне, аутистичне), що впливає на характер протиправних дій, обумовлює і методики виховної дії на засудженого.

Таблиця 1

**Залежність методів виховної дії від типу девіації
і характеристики засудженого**

Тип девіантної поведінки	Характеристика	Тип засудженого	Методи соціально-педагогічної дії
Адиктивне	Відхід від реальності свого стану за допомогою прийому психоактивних речовин	Особи, що застосовували до скоєння злочину алкоголь, токсини, наркотики	Консультації у наркологів, заняття в групі АА (анонімних алкоголіків), в самодіяльних організаціях, де необхідно навчити отримувати задоволення не під дією психоактивних речовин
Анτισоціальне	Тенденція до здійснення дій, що суперечать моралі, етичним законам і правам інших людей	Особи, раніше неодноразово судимі або такі, що перебувають на обліку в органах МВС	Адаптація до соціуму
Конформістське	Відсутність самобутності, оригінальності в звичках, принципах, прихильність до офіційної точки зору, пристосовництво, некритичне відношення до вказівок осіб, що володіють владою	Особи без власної відповідальності, прихильні до соціального дрейфу; найчастіше це колишні вихованці дитячих будинків	Заняття з психологом і педагогом із застосуванням методик, пов'язаних з усвідомленням „свого Я”, уміння брати відповідальність на себе
Нарцистичне	Концепція власної грандіозності, що виявляється у фантазіях і діях, підвищена чутливість до оцінок інших людей, відсутність достатнього відчуття переживання	Особи, в більшості своїй з сімей, що педагогічно не відбулися, з проблемами „егоїстичного виховання”	Виховання в колективі, через адаптацію до життя в колективі

Фанатичне	Сліпа прихильність до якої-небудь ідеї, доктрини, нетерпимість до будь-яких інших поглядів, що може супроводжуватися діями насильницького або брутального (могутнього, всепоглинаючого, всеосяжного) характеру; нейтральні або дружні вчинки людей оцінюються як ворожі, заслуговуючи презирства	Особи, схильні до впливу субкультури пенітенціарної установи, що підтримує злочинські традиції; що полягали в різного роду організованих злочинних угрупованнях, співтовариствах	Зміна орієнтації цінностей, розширення кругозору, розвінчування помилкових цінностей
Суїцидальне	Підвищений ризик в здійсненні суїциду	Особи з психічними деформаціями, що перебувають на психіатричному обліку, пережили глибокі стресові ситуації	Навчання спілкуванню, розвиток комунікабельності, залучення до роботи в громадських організаціях
Аутичне	Утруднення у встановленні соціальних контактів, відірваність від дійсності, занурена в сферу мрій і фантазій	Особи, знедолені люди в кримінальному середовищі, а також що втратили частково або повністю адекватну оцінку реальності	Навчання боротьбі із стресом залучення до роботи самодіяльних організацій

Діагностика форм девіантної поведінки повинна бути проведена в перші ж дні після надходження засудженого у виправній установі; залежно від результатів діагностики вони диференціюються ще в час перебування в карантині, соціально-педагогічна і психологічна корекція особистісних порушень починається безпосередньо після встановлення „діагнозу”.

Особлива увага приділяється розробці техніки індивідуальної роботи, необхідна велика різноманітність і гнучкість її форм, висока майстерність їх застосування вихователями з урахуванням розвитку колективу, особливостей особи виховуваного і особи вихователя, організуючого ці дії, і конкретної ситуації, в якій воно здійснюється. Для цього необхідно мати певний багаж знань в області психології, педагогіки та інших наук. Сенс індивідуальної виховної роботи із

засудженими полягає в тому, щоб спробувати вивести оцінку ними своїх дій за межі тієї „внутрішньої” позиції, з якою вони дивляться на своє життя взагалі і злочинну діяльність зокрема. Тому реабілітація засудженого є частиною виховної роботи. Проте вирішити її сьогодні традиційними методами складно.

Головне значення загальноосвітнього процесу полягає у формуванні позитивних інтересів і потреб засудженого. Загальноосвітня і професійна підготовка засуджених може розглядатися в різних аспектах – як засіб виховання, як умова застосування інших засобів виправлення і перевиховання, як спосіб успішної адаптації засуджених після звільнення, як чинник забезпечення нейтралізації негативних наслідків відбування покарання у вигляді позбавлення волі.

Підвищення загальноосвітнього рівня впливає на формування дисциплінованості, уміння долати труднощі, наполегливості, цілеспрямованості, здібності до самоствердження, до усвідомлення власної цінності. Все це сприяє виправленню і перевихованню засуджених, формуванню у них позитивних мотивів соціально корисної діяльності.

Підвищення освітнього рівня має велике значення для регуляції і саморегуляції поведінки засуджених, що також важливе для їх виправлення і подальшої соціалізації.

У процесі підвищення загальноосвітнього і професійного рівня зростає загальна культура засуджених. Разом з тим підвищення освітнього і культурного рівня перебудовує до певної міри внутрішній світ особи, створює у засуджених готовність до позитивного сприйняття засобів виправлення і перевиховання, то вони (засоби), у свою чергу, сприяють дієвості загальноосвітньої і культурної підготовки. Усе це повною мірою відповідає завданням соціально-педагогічної дії на засуджених, розвитку їх культури, підвищенню рівня освіти, отриманню трудових і професійних навичок, розвитку естетичних якостей.

Стимулювання засуджених до підвищення освіти здійснюється наступними способами:

- покращення умов життя засуджених, тих, що навчаються в коледжі або університеті;
- проведення конкурсу засуджених, тих, що навчаються за рахунок коштів піклувальної ради;

- клопотання перед адміністрацією установи про заохочення засудженого, про його умовно-дострокове звільнення.

Показником вірної політики в освітній програмі може бути самодіяльна організація з самоосвіти засуджених. У її реалізації можуть брати участь засуджені, які мають вищу або середню спеціальну освіту, студенти груп заочного навчання та ін. Основні види діяльності самодіяльної організації – лекційна робота у відділеннях СПС, консультації для учнів школи, ПТУ, допомога начальникам відділень СПС у проведенні бесід, диспутів, відео-уроків.

Таким чином, основне завдання освітньої програми полягає у формуванні стійкого бажання засуджених здобути освіту, яка є одним із засобів реабілітації, що може бути досягнуто тільки при створенні замкнутого освітнього процесу в колонії.

Культурна програма. Зміст роботи із засудженими повинен забезпечувати гнучке реагування на змінні потреби суспільства, на вироблення здатності вирішувати завдання в нестандартних ситуаціях, вирішувати конфлікти ненасильницьким шляхом (в протилежність тому, до чого звикли більшість тих, що відбувають покарання) і спілкуватися з представниками різних соціальних, культурних, етнічних груп. При цьому особлива увага повинна бути приділена формуванню культури, моральності, гуманізму, умінню враховувати думку інших, а також вихованню відчуття власної гідності, здібності до саморозвитку і самовдосконалення.

Для вирішення цього завдання необхідно розуміти, що засуджений в реальному житті ухвалює свої рішення не у вакуумі. На здійснювані ним вчинки впливають чинники культурного, соціального, особового і психологічного порядку.

Культура – основна причина, що визначає потреби і поведінку людини. Будь-яка культура включає дрібні складові, або субкультуру, яка представляє своїм членам можливість конкретного ототожнення і спілкування з собі подібними, тому треба як найраціональніше використовувати вільний час засуджених. Раціональність його використання визначається з урахуванням частки витрат на ті або інші види корисної діяльності; ефективності дії на засуджених основних засобів виправлення; диференційованого підходу до різних груп засуджених; можливостей організації заходів в умовах установи. Побудова культурної програми базується на

необхідності формування духовно багатой особи, що має на увазі також високий рівень її естетичного розвитку.

Модель культурної програми передбачає розвиток естетичного смаку (залучення до концертної діяльності в колонії професійних творчих колективів і художньої самодіяльності, артистів, мистецтвознавців тощо); формування стійкого смаку, що досягається плановим проведенням культурних заходів; потреба в створенні прекрасного, що реалізовується участю засуджених в творчих колективах: театрі, хорі, самодіяльних гуртках тощо, причому консультування створених формувань повинно проводитися фахівцями. Участь в самодіяльних творчих колективах розглядається адміністрацією колонії як така що позитивно характеризує засудженого і враховується при його заохоченнях.

Програма засобів масової комунікації. Уміння розібратися в різнопланових інформаційних потоках і грамотне використання засобів масової інформації є істотними чинниками досягнення позитивних результатів у виховній роботі. У зв'язку з цим не менш важливим представляється формування у всіх суб'єктів виховної роботи прийомів цілеспрямованої дії не тільки на особу засудженого, але і на глядацьку і читацьку аудиторії з урахуванням її пізнавальних, емоційних і побутових інтересів. Ці завдання вирішуються за допомогою власних засобів масової інформації установи – газети, радіо, кабельного телебачення. Планування використання засобів масової інформації передбачає наступні види діяльності:

- інформаційну (оперативна інформація про життя колонії і навколо неї);
- трансляцію (для телебачення);
- освітню;
- навчальну (можливість отримання навичок роботи телеоператора, журналіста, редактора, фотографа, працівника студії);
- творчу (створення програм, публікація віршів, розповідей).

З іншого боку, роботу засобів масової інформації можна представити як один із засобів педагогічного процесу – самодіяльну організацію засуджених (з елементами самоврядування, самовиховання). Добре організоване самовиховання формує особу, розвиває її активну життєву позицію. У цьому складному і

динамічному процесі взаємозв'язані спрямованість і сутність особи з її соціально-етичною готовністю до життя на волі.

Таким чином, засоби масової інформації вирішують два взаємозв'язані завдання – виховання засуджених, таких, що є „споживачами”, і виховання засуджених, таких, що є „джерелами”, оскільки її засуджені, що беруть участь в діяльності як суб'єкти, випробовують реальну потребу в систематичній і плановій роботі над собою по розвитку і вдосконаленню позитивних особових властивостей і якостей, по підвищенню рівня культури і освіти, духовності і моральності, тобто якостей, необхідних для досягнення конкретних життєвих цілей.

Основна ідея роботи колективу працівників пенітенціарного закладу із засобами масової інформації, як, втім, і з іншими самодіяльними організаціями засуджених, полягає в необхідності пробудження у засуджених потреби в самовихованні, самовдосконаленні і саморозвитку, в підказці мети і спрямованості цього процесу, в розкритті методів роботи над собою, шляхів досягнення поставленої мети з урахуванням вимог, що пред'являються суспільством до кожної людини. Вирішення викладених завдань повинно здійснюватися планомірно, з обов'язковим коректуванням поведінки засуджених і розвитком у них відчуття самооцінки, яка може трактуватися як відношення людини до своїх можливостей і здібностей, до своїх особистих якостей.

Засоби масової інформації сприяють підвищенню рівня етичного розвитку особи в процесі її самореалізації. При цьому можна виділити три види самореалізації особи:

1. Самореалізація, при якій відбувається концентрація людини на власних вузькоособистісних інтересах і потребах. Такий вид самореалізації зазвичай веде до втрати влади над обставинами і до нестійкості особи.

2. Самореалізація, при якій не відбувається відносної емансипації від зовнішніх обставин, і де думка інших людей є абсолютним орієнтиром поведінки людини. Така самореалізація веде до нестійкості особи, конформізму.

3. Самореалізація, в якій переважає прагнення людини знайти своє місце в колективному житті, реалізувати себе, віддаючи сили і здібності на благо інших людей.

Процес становлення особи засуджених, таких, що беруть участь в створенні і роботі засобів масової інформації, може проходити у такій послідовності: спочатку вони залучаються до роботи в ЗМІ для отримання різних пільг і відносної свободи переміщення по колонії; наступний етап – вибір кумирів і необмірковане наслідування ним; завершальний етап – високий ступінь самокритики до всього, що робить він сам, бажання передати свій накопичений позитивний досвід іншим. Дане положення дозволяє постійно підтримувати професійний рівень засобів масової інформації колонії, не дивлячись на велику змінність контингенту засуджених.

Програма соціальної допомоги. Створення програми соціальної допомоги продиктоване необхідністю матеріальної підтримки будь-яких програм в колонії. Оскільки адміністрація пенітенціарної установи в економічній ситуації, що склалася, не в змозі надавати фінансову підтримку громадськості, що працює в установі.

Діяльність в рамках програми соціальної допомоги надає велику виховну дію на засуджених. З одного боку, вона вчить піклуватися про тих, що мають більшу (принцип гуманізму) потребу, з іншої – дає засудженим надію на підтримку інших людей, особливо на допомогу при звільненні, але для цього необхідно позитивно себе зарекомендувати в колонії за час відбування покарання (принцип майбуття).

Програма соціальної допомоги прямо і побічно здійснює етичне виховання засуджених – викорінювання негативних етичних відчуттів (жити тільки ради задоволення своїх щохвилинних потреб) і формування позитивних (турбота про тих, хто більш має потребу, про сім'ю). Одночасно щепляться соціально-цінні звички і навички поведінки і викорінюються негативні. Проте на шляху вирішення цієї проблеми виникає ряд труднощів, обумовлених особливими особливостями засуджених – відносною слабкістю спонук, яскраво вираженою егоцентричною спрямованістю, схильністю негативним впливам. Необхідно постійне коректування різних форм асоціальної поведінки засуджених з боку колективу працівників пенітенціарних закладів, а також привчання засуджених до соціально прийнятних норм поведінки. Поступово вони оволодівають умінням поводитися відповідно до прийнятих в суспільстві етичних принципів.

Ключові поняття: колектив співробітників пенітенціарного закладу.

Питання і завдання:

1. Яка структура колективу співробітників колонії?
2. Які педагогічні функції колективу співробітників?
3. За яких умов колектив співробітників може перетворитися на колектив вихователів?
4. Охарактеризуйте місце психологічної служби і колективу співробітників в структурі виховного процесу колонії.
5. Назвіть основні напрями і форми взаємодії соціально-психологічної служби з іншими відділами колективу співробітників.

Проблемне завдання: Скласти професійний портрет вихователя УВП не залежно від займаної посади.

4.2. Сутність методичної роботи та інформаційно-аналітичне забезпечення виховного процесу

Безпосередньо соціально-виховною роботою в УВП займаються: заступник начальника з соціально-виховної та психологічної роботи, начальники відділень соціально-психологічної служби, психологи, учителі загальноосвітньої школи, соціальні педагоги, працівники професійно-технічних навчальних центрів, старші вихователі, вихователі, методисти, інспектори з фізкультурно-спортивної роботи, завідувачі клубами, керівники гуртків; педагогічні ради, піклувальні ради та спостережні комісії, батьківські комітети при виховних колоніях.

Соціально-виховна робота з ув'язненими здійснюється в кілька етапів.

На першому етапі при надходженні засудженого в колонію психолог (педагог) вивчає його документи, матеріали суду, його особистість і причини відхилення в поведінці. На підставі цього планується виховна робота із засудженим, визначаються форми і методи цієї роботи. Розробляється Індивідуальна програма соціально-виховної та психологічної роботи із засудженим.

На другому, основному етапі реалізується розроблена програма. Перш за все підопічному надається допомога в адаптації до групи, передбачається можливість виникнення конфлікту з іншими вихованцями. Поступово він включається в ритм колонії, навчання й роботу.

Педагогічний колектив колонії аналізує процес виправлення. Умовно він розподіляє вихованців по групах:

- перша група – усвідомлюють свою вину та необхідність виправлення і перевиховання, навчаються, здобувають професію, виконують усі вимоги;
- друга група – розкаюються у скоєному, усвідомлюють необхідність виправлення, ініціативні у праці та виконання режиму, впливають на інших, беруть участь у самодіяльності;
- третя група – засуджують свій злочин, доводять своє виправлення, займаються самовихованням і самоосвітою;
- четверта група – „болото”, за визначенням А. Макаренка, поведінка не визначена;
- п’ята група – порушники порядку, що не підкоряються вимогам адміністратора;
- шоста група – злісні порушники, лідери злочинних угруповань.

Відповідно до цієї класифікації персонал колонії здійснює індивідуальний та диференційований підхід до вихованців. Групи рухливі й вихователь регулярно фіксує перехід підопічних з групи в групу, тим самим відстежуючи процес перевиховання засуджених.

Ефективність виконання індивідуальної програми залежить від ряду причин:

- особливостей засудженого;
- терміну перебування в колонії;
- колективу, у який він потрапив;
- досвіду вихователів;
- виховних можливостей установ.

На третьому, заключному, етапі, наприкінці відбування строку покарання, оцінюються результати всієї роботи колективу колонії з перевиховання. Ця оцінка залежить від багатьох чинників: від дотримання правових норм по відношенню до звільненого, від наявності у нього житла, від середовища, у якому він має жити, його морального клімату і ставлення до нього оточуючих. Тут величезну

роль може грати піклувальна рада колонії, яка допоможе тому, хто звільнився у влаштуванні на роботу, у придбанні житла.

Вихователь у своїй діяльності в закладах пенітенціарної системи використовує наступні методи:

- методи переконання;
- організація діяльності;
- режим;
- метод корекції;
- метод „перспективних ліній” (А. Макаренко);
- гальмування негативної активності;
- метод критики.

Виправлення в колонії – це система соціально-педагогічних впливів. Виправлення залежить від статусу колонії: виховна (для неповнолітніх) або виправна (мінімального, середнього або максимального рівнів безпеки).

Виправні методи використовуються з урахуванням особливостей соціально-педагогічного процесу: трудова, навчально-виховна та інше.

У процесі перевиховання переважають усталені методи впливу:

- спільна діяльність;
- співробітництво;
- поради;
- обговорення.

Усі вони пов’язані між собою.

Процес перевиховання в колонії характеризується низкою особливостей. Це ізоляція людини від суспільства, коли тривалий час чоловіки та жінки утримуються окремо; жорсткі режимні рамки – життя проходить в умовах кримінального покарання, що регламентується правами й обов’язками; специфічний статус засудженого.

У процесі перевиховання ув’язнені поступово готуються до життя на волі за допомогою загальноосвітньої підготовки, отримання професії, виявлення можливих варіантів життєустрою.

Важливим у процесі перевиховання є залучення засудженого до громадської діяльності колонії, життя колективу. Важливо, щоб це був колектив без „паханів”, „ватажків” і „авторитетів”. Тут слід спиратися на досвід роботи А. Макаренка за створення колективу, його теорію малого колективу, через який вихователь проводить свої

ідеї та успішно впливає на особистість.

Його принцип виховання особистості „як можна більше вимог до вихованця, якомога більше поваги до нього”, як не можна більш актуальний у виправній установі.

У роботі зі злочинцями вихователю слід взяти на озброєння і теорію А. Макаренка про перспективні лінії. Поставлена перед вихованцем близька, середня і далека перспектива – це своєрідний психологічний вплив на нього для зміни ним свого статусу і підготовки до виходу з колонії.

Найважливіший принцип перевиховання – опора на позитивні якості особистості засудженого.

Диференційований підхід здійснюється з урахуванням групової приналежності тих, хто відбуває термін. Групи розрізняються:

- за характером злочинів;
- за кількістю судимостей;
- за ступенем кримінальної зараженості;
- за ступенем суспільної небезпеки;
- за віком, статтю, освітою.

Зміст роботи в колонії визначається наступними напрямками: правове, моральне, трудове, фізичне та санітарно-гігієнічне виховання.

У числі засобів виховного процесу в якості першорядної виділяється праця. Усі ув'язнені зобов'язані працювати. Причому, щоб праця сприяла їхньому фізичному і моральному вихованню, необхідно забезпечити культуру праці, організувати змагання.

Важливим засобом перевиховання засуджених є режим – рамки поведінки засуджених у колонії. Це заборони, правила, вимоги, які обмежують їх побут, зв'язок із зовнішнім світом, з родичами, свободу пересувань. Виховне значення режиму – зміна інтересів засудженого, руйнування старого стереотипу поведінки, формування моральних звичок і навичок соціально прийнятної поведінки. Слід пам'ятати, що надмірно суворий режим веде до утримання, пристосовництва, безініціативності.

Навчання ув'язнених – теж засіб їх виховання. Воно здійснюється за двома напрямками: загальноосвітня підготовка (відвідування загальноосвітньої школи) і професійне навчання (у процесі професійно-технічного навчання і праці), яке спрямоване на отримання професії, необхідної укладеним після звільнення.

Особливого підходу потребує процес перевиховання дівчат, жінок, у яких, в силу їх психофізіологічних особливостей, швидше відбувається процес деградації особистості. Слід враховувати, що серед дівчат збільшилася злочинність (від 19 – до 30 років). Деякі були одружені, мали дітей, сім'ї розпалися. Більшість з них не мають постійного місця проживання, ніде не працювали, брали участь у шахрайстві, здрістві, вбивстві.

Слід враховувати весь комплекс своєрідності жінок: фізіологічних, кримінально-правових, соціально-демографічних, вік, ставлення до покарання, відносини з родичами, процес деградації.

Особливої уваги потребують особи з аномаліями психіки. Це засуджені, які перенесли травми головного мозку, з відхиленнями у психічному розвитку, вони осудні, працездатні, але в умовах ізоляції можуть бути агресивні. Для них обмежується трудова діяльність, деякі з них потребують ізоляції, так як піддаються глузуванням, а часом знущанням з боку інших засуджених.

У роботі із засудженими, які мають психічні відхилення, потрібно знати характер аномалії, рекомендації медиків і захистити їх від негативного впливу сусідів по камері; важливо регулярно проводити медичні огляди.

Ряд виправних колоній враховують, що серед засуджених зустрічаються віруючі і ті, які долучаються до віри, тому підтримуються зв'язки з релігійними конфесіями, організуються відвідування священнослужителів, ведуться бесіди з засудженими, проводяться релігійні служби. Вихователь повинен пам'ятати про свободу віросповідання та надавати засудженим можливість виконувати релігійні обряди.

Бесіди віруючого зі священником тільки допомагають у перевихованні. Часто після звільнення віруючі знаходять допомогу, роботу і притулок в церкві.

Підвищення ефективності виховної роботи із засудженими нерозривно пов'язане з вдосконаленням методичної роботи у виправних колоніях.

Методична робота покликана сприяти підвищенню професійної майстерності працівників пенітенціарного закладу, розповсюдженню позитивного досвіду виправлення засуджених, впровадженню в практику наукових досягнень.

Мета методичної роботи полягає в освоєнні найбільш раціональних методів, форм і прийомів виправлення засуджених.

Методична робота орієнтована на досягнення і підтримку високої якості виховного процесу в колонії. Вона здійснюється повсякденно та органічно пов'язана з практикою діяльності співробітників.

Як правило, безпосереднім керівником методичної роботи є заступник начальника колонії з соціально-виховної та психологічної роботи. З досвідчених співробітників колонії формується рада.

Методично-виховна рада виправної колонії є дорадчим органом, що постійно діє. У своїй практичній роботі він керується директивами, наказами й інструкціями Міністру України, УВП регіону, у якому функціонує колонія.

Методично-виховна рада створюється наказом начальника установи виконання покарання (УВП). У її склад можуть бути рекомендовані заступники начальника, начальники відділів, частин і служб, найбільш досвідчені співробітники пенітенціарного закладу, представники громадськості, викладачі школи і профтехучилища. Діловодство ради покладається на секретаря ради, вибраного з складу його членів.

При методично-виховній раді можуть бути створені секції: дисципліни, законності та правопорядку, трудового виховання, режиму відбування покарання, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, по роботі з самодіяльними організаціями засуджених. Залежно від особливостей роботи пенітенціарного закладу утворюються та інші секції, які працюють під керівництвом одного з членів методично-виховної ради. Порядок роботи секцій визначається методично-виховною радою виправної колонії.

Методично-виховна рада:

- заслуховує доповіді членів ради, працівників колонії, персоналу відділень СПС з питань вдосконалення діяльності установи;
- узагальнює і поширює передовий досвід роботи з виправлення засуджених, розробляє методичні рекомендації та приймає заходи до підвищення ефективності виховних заходів;
- розглядає плани впровадження в практику процесу виправлення засуджених конкретних наукових і методичних рекомендацій;
- надає практичну допомогу в роботі методичного кабінету виправного закладу, відділенням СПС;

- вносить пропозиції по вдосконаленню форм і методів педагогічної дії на засуджених.

Робота методично-виховної ради планується щокварталу. План затверджується на засіданні ради. Засідання проводяться в міру необхідності, але не рідше одного разу на квартал.

Методично-виховна рада шляхом вивчення і узагальнення різних напрямів діяльності пенітенціарного закладу, вироблення єдиних режимно-педагогічних вимог, розробки конкретних методичних рекомендацій надає практичну допомогу адміністрації виправної установи в питаннях:

- підвищення професійної майстерності співробітників, організації навчання з основ психології й педагогіки;
- зміцнення дисципліни і законності;
- зміцнення режиму відбування покарання засуджених, здійснення єдиних режимно-педагогічних вимог;
- вдосконалення форм і методів, підвищення ефективності виховної роботи;
- трудового виховання засуджених, організації трудового змагання між загонами, бригадами і окремими засудженими;
- формування позитивно спрямованого колективу засуджених і використання його впливу в роботі з важковиховуваними;
- вдосконалення форм і методів індивідуально-виховної роботи із засудженими;
- підвищення ефективності методів заохочення і стягнення, виховання у засуджених дисциплінованості;
- вдосконалення форм і методів пропаганди правових знань серед засуджених, їх правового виховання;
- підвищення ролі загальноосвітнього і професійно-технічного навчання засуджених;
- застосування технічних засобів і наочної агітації у виховній роботі із засудженими;
- раціонального розподілу і доцільного використання вільного часу засуджених в процесі організації виховної роботи;
- підвищення ролі самодіяльних організацій, поліпшення підбору, виховання і навчання активу засуджених;

- взаємодії частин і служб в роботі по виправленню засуджених;
- залучення організацій шефів по виправленню засуджених;
- підготовки засуджених до звільнення з місць позбавлення волі, їх трудовому і побутовому пристрою.

Вирішення методично-виховної ради носять рекомендаційний характер. Після їх затвердження начальником колонії вони обов'язкові для виконання співробітниками відповідної виправної установи.

Однією з важливих ланок в методичній роботі є діяльність методичних кабінетів. Методичний кабінет узагальнює і поширює передовий досвід кращих вихователів по виправленню засуджених; розробляє тематику доповідей, лекцій, бесід, наочних посібників і інших методичних матеріалів з питань виправлення засуджених; організовує консультації працівникам виправної установи з питань виправлення засуджених, здійснює підбір літератури до занять з правового виховання, організовує виставки, стенди про позитивний досвід роботи; організовує серед працівників колонії пропаганду досягнень педагогіки, психології, юриспруденції та інших наук, розробляє рекомендації по впровадженню їх в практику роботи; веде бібліографічну роботу з питань виховання і навчання засуджених. Методичний кабінет підбирає і створює фонд методичної допомоги, учбову і методичну документацію: програми, плани, інструкції, методичні вказівки тощо.

Таким чином, методична робота сприяє пропаганді досягнень науки, впровадженню наукових розробок в практику виправлення засуджених, розповсюдженню позитивного досвіду.

Ефективність методичної роботи є обов'язковою умовою, що припускає пошук, узагальнення, відбір, розповсюдження й впровадження в практику позитивного досвіду.

У будь-якій сфері людської діяльності позитивний досвід завжди є необхідною умовою прогресу і подальшого розвитку суспільства. І зараз цьому питанню приділяється найпильніша увага.

Державний стандарт визначає поняття – „**позитивний досвід**” як комплекс засобів, прийомів і методів праці, що дають найбільший ефект при високій якості праці і найменших витратах.

Позитивний досвід по виправленню засуджених – це сукупність практичних знань, умінь і навичок, що набувають співробітники колонії в ході повсякденної виховної роботи; основа

професійної майстерності, одне з джерел розвитку юридичної і психолого-педагогічної науки.

Накопичення позитивного досвіду виправлення засуджених може йти двома шляхами:

1) емпіричне накопичення знань, умінь, навичок, фактів, аналіз зв'язків між суттю і шляхом дій, що багато разів повторюються, проб і помилок;

2) активне творче перетворення педагогічної дійсності.

Другий шлях припускає осмислення великої кількості фактів про сучасний стан педагогіки, психології, соціології і права.

Основною ознакою при віднесенні досвіду до передового є його **науковість**. Становлення позитивного досвіду є процес свідомий, цілеспрямований, а не стихійний. Тому **свідомість, цілеспрямованість** є наступними ознаками позитивного досвіду виправлення засуджених. До решти ознак позитивного досвіду виправлення засуджених можна віднести: **актуальність**, тобто співвідношення позитивного досвіду даному моменту, потребам сьогодення; **перспективність** – спрямованість в майбутнє; **тривалість** можливого застосування; **неможливість настання негативних наслідків, отримання вищих результатів, ніж масова практика**.

При оцінці того або іншого досвіду необхідно з'ясувати, як виявляються в ньому вказані ознаки в сукупності.

У позитивному досвіді слід розрізняти репродуктивний і конструктивний досвід. **Репродуктивний досвід** припускає отримання високих результатів в рамках відомих форм і методів роботи. Проте це не означає відсутність у ньому теоретичної обґрунтованості та наукової бази. Навпаки, він є основним шляхом перетворення теорії в практику, впровадження наукових і методичних рекомендацій.

Конструктивний досвід припускає отримання вищих результатів за рахунок відкриття нових фактів, ідей, форм, методів, засобів виховання, їх нової інтерпретації. Він відповідає таким вимогам, як новизна, оригінальність, наявність нової педагогічної ідеї. Даний досвід по своїй суті понад усе наближається до поняття „експеримент”. Можна сказати, що конструктивний позитивний досвід – це своєрідний експеримент, в результаті якого отримані стійкі позитивні результати і рекомендації з успіхом використовуються в масовій практиці.

Виділяють чотири *умови*, які дозволяють говорити про те, що практика має справу з позитивним досвідом. Такими умовами є:

- 1) відповідність досвіду нормам існуючого законодавства;
- 2) практична ефективність;
- 3) наукова обґрунтованість;
- 4) повторюваність (відтворюваність).

При вивченні, узагальненні і розповсюдженні досвіду надзвичайно важливо аналізувати досвід в його *розвитку*. Як правило, кожен досвід ефективної роботи проходить ряд етапів: аналіз практики і визначення найбільш актуальних проблем; постановка завдань; підготовка до роботи, створення необхідних умов і передумов; відробка методик; перетворення практичної діяльності на цілісну систему роботи; аналіз попередніх результатів і коректування досвіду; первинне узагальнення та ін.

Вивчення позитивного досвіду належить до дослідницьких робіт, тому висновки, результати і рекомендації багато в чому визначаються позицією і кваліфікацією дослідника. Звідси виходить одна з основних вимог: при вивченні позитивного досвіду його необхідно теоретично осмислити. В даному випадку слід в першу чергу визначити ідею, раціональне зерно такого досвіду.

Досвід виховної роботи необхідно вивчати з урахуванням властивостей педагогічної системи, щоб вдосконалення або зміна одних елементів не призвело до руйнування інших. При описі досвіду слід розкривати умови його виникнення і протікання, труднощі, що виникають при його формуванні.

Узагальнюючи досвід, потрібно визначити: у чому полягає новизна, скільки часу він функціонує, в якому вигляді і масштабі набув поширення, що нового дало його впровадження в практику, в якому напрямі йтиме вдосконалення і що для цього необхідне.

Результатом узагальнення можуть служити методичні рекомендації, в яких відбивається суть досвіду. У них доцільно пропонувати різні варіанти і форми його застосування.

Розповсюдження досвіду пов'язано з його пропагандою. Найбільш масовою формою пропаганди досвіду є видання брошур, монографій, статей з описом нововведень та їх результатів, проведення науково-практичних конференцій.

До інших форм пропаганди досвіду слід віднести виступи з лекціями, доповідями, що відображають досягнення передової

практики; організацію виставок, експозицій, як тимчасових, так і постійних.

Найдієвішою і переконаною формою пропаганди досвіду є вивчення його практичними працівниками безпосередньо у підрозділах.

Впровадження в масову практику передового досвіду, прогресивних форм і методів, наукових і теоретичних досягнень є завершальним етапом в цій діяльності.

Тут слід застосувати ряд організаційних заходів, що включають визначення конкретних форм і методів, прийнятних для даної установи, кількості сил і засобів, їх розстановку; необхідно також розробити план заходів щодо впровадження позитивного досвіду, визначити конкретних виконавців і чітко поставити перед ними завдання.

Все це вимагає навчання колективу працівників формам і методам роботи в нових умовах з урахуванням додаткових обов'язків, контролю за результатами впровадження.

Разом з організаційними заходами дану роботу слід забезпечити правовими і методичними заходами, що включають: нормативне закріплення функціональних обов'язків безпосередніх виконавців, розробку наказів, інструкцій, вказівок з питань впровадження позитивного досвіду, методичних рекомендацій, повчань, пам'яток по питаннях тактики і методики виконання конкретних заходів.

Названі заходи потрібно доповнювати роз'яснювальною роботою і психологічною підготовкою особового складу і засуджених. Керівникові установи слід підійти до виконання наказу про впровадження досвіду не формально, а творчо, вимагаючи цього ж і від виконавців.

Досвід можна вважати упровадженим, коли всі його елементи діють, внаслідок чого стабільно підвищується ефективність виховної роботи.

Інформаційне забезпечення процесу виправлення засуджених проводиться таким чином.

Інформація (від лат. *information* – роз'яснення) – відомості, які передаються однією людиною іншій усним, письмовим або яким-небудь іншим способом, а також сам процес передачі або отримання цих відомостей. Інформація грає велику роль в різних галузях науки

та практики. Важливе значення має інформація і в пенітенціарній педагогіці.

Ефективність виховного процесу у виправних установах значною мірою залежить від його інформаційного забезпечення.

Під **інформаційним забезпеченням виховного процесу** слід розуміти сукупність відомостей про події, ситуацію і факти, що характеризують як виховний процес в цілому, так і відомості про групи, колективи і особистість, зокрема, засуджених.

При цьому інформаційне забезпечення розуміється не як проста сума відомостей, а цілком визначений, приведений у порядок об'єм необхідних знань, пропущений через відповідні аналітичні центри, очищений від другорядного, наносного і випадкового, осмислений і усвідомлений, такий, що характеризує тенденції й шляхи розвитку кримінально-виконавчої системи.

Інформація повинна не тільки збиратися тими або іншими способами, але і відповідним чином накопичуватися, оброблятися і в потрібний момент видаватися співробітникам виправної установи.

При організації виховного процесу необхідно мати інформацію про суб'єкт цього процесу, його об'єкт, умови, в яких він протікає, і про його результати.

Відповідно цьому інформацію умовно можна розділити на п'ять блоків.

I. Інформація про суб'єкта виховного процесу включає:

1) зведення про штатну чисельність безпосередніх вихователів (начальників загону), а також дані про додаткові сили вихователів (резерві) з числа співробітників установи і громадськості;

2) дані про структуру колективу співробітників і його якісний стан, як в цілому, так і на рівні окремих його підструктур (колективу відділу соціально-виховної та психологічної роботи, виробничих відділів тощо);

3) відомості про саму діяльність вихователів і осіб, що привертаються до виховної роботи з числа співробітників даної установи, а також представників шефських організацій громадськості, священнослужителів тощо;

4) відомості про взаємодію всіх співробітників колонії з питань виправлення засуджених.

Джерелами інформації тут виступають відомості про штатний розклад співробітників підрозділу, списки членів ради вихователів, методичної ради колонії, особисті плани самоосвіти співробітників.

II. Інформація про об'єкт виховного процесу повинна містити: відомості про особу і групи засуджених (соціально-демографічні, кримінально-правові, кримінологічні, психолого-педагогічні характеристики). Це необхідно для організації індивідуальних, групових і масових виховних заходів.

Вся ця інформація поступає з самих різних джерел: особистих справ засуджених, спостережень за їх поведінкою і діяльністю, відомостей, що отримуються в результаті індивідуальних, групових і колективних бесід з ними тощо.

III. Інформація про організацію процесу виправлення засуджених містить в собі:

1) відомості про проведення масових, групових, індивідуальних виховних заходів щодо основних напрямів виховання: трудового, етичного, естетичного, правового, фізичного;

2) дані по реалізації виховного потенціалу основних засобів виправлення засуджених;

3) відомості про керівництво суспільними формуваннями засуджених і їх функціонування.

IV. Інформація про умови організації процесу виправлення засуджених включає:

1) відомості про місце і район дислокації установи, його найближче соціальне оточення;

2) зведення про матеріально-технічне забезпечення процесу виправлення засуджених;

3) відомості про морально-психологічний клімат у пенітенціарному закладі, про соціально-педагогічне середовище в колонії тощо.

Джерелами інформації даного блоку є: акти інспекторських перевірок і пропозицій, протоколи нарад керівництва, протоколи засідань методично-виховної ради та ін.

V. Інформація про результати процесу виправлення засуджених включає відомості про рецидивну злочинність, про поведінку і діяльність засуджених після звільнення.

Джерелами інформації в даному випадку є: відомості (довідки) про досвід і стан масової виховної роботи, акти інспекторських перевірок, книги обліку виховних заходів, матеріали стінного друку, розклади занять із засудженими, щоденники самовиховання.

Інформацію можна також класифікувати на зовнішню інформаційну, внутрішню управлінську, внутрішню поінформовану, що управляє, зовнішню.

Зовнішня інформація, що управляє (командна), – це норми кримінально-виконавчого законодавства, законодавчі акти, що регламентують виконання покарання і процес виправлення засуджених; ухвали та вирішення органів суду і прокуратури; накази, розпорядження, інструкції вищестоящих відомчих органів. Ними регулюється і конкретизується виконання покарання, виправлення засуджених, а також практична діяльність співробітників.

Зовнішня інформаційна інформація є відомостями, використовуваними вихователями при здійсненні процесу виправлення засуджених. До неї відносяться всі види зв'язку з громадськістю, родичами засуджених, повідомлення співробітників інших відділів і служб.

До **внутрішньої інформації, що управляє**, відносять розпорядження, вказівки і вимоги співробітників, які звернені безпосередньо до засуджених по дотриманню ними розпорядку дня, режиму, дисципліни, викорінюванню шкідливих звичок тощо.

Внутрішня поінформована інформація – це особисті спостереження співробітників за поведінкою того або іншого засудженого, матеріали індивідуальних бесід, матеріали засідань ради вихователів загону, виступи засуджених на загальних зборах, інформація про характер взаємин і спілкування між засудженими та змістом їх діяльності.

Особливий вид інформації представляють різні норми, розпорядження, рекомендації, які доводяться до суб'єкта виховання з метою встановлення певних меж, рамок, в яких повинен організуватися і здійснюватися процес виправлення. Тобто мова йде про певний алгоритм цього процесу. Ця інформація ретельно збирається, узагальнюється і доводиться до кожного суб'єкта даного процесу, оскільки вона складає його основу – саме відповідно до неї визначаються види виховання: трудове, етичне, правове, естетичне та інші.

Інформація повинна бути чітко засвоєна адміністрацією і співробітниками установи, вона виступає у вигляді єдиних режимно-педагогічних вимог, що пред'являються до засуджених.

Кожна режимно-педагогічна вимога, окремий алгоритм дій повинні бути в повному об'ємі забезпечені інформацією, для чого необхідні накопичувачі, банки такої інформації. Ці банки інформації необхідно створювати, класифікуючи їх відповідно до цільового призначення, піклуючись про постійне поповнення і оновлення даних, про швидке відтворення і готовність до використання. Тут необхідну допомогу можуть надати комп'ютери, в пам'ять яких можна закласти необмежену кількість інформації пошуково-інформаційного характеру, алгоритми дій при тій або іншій події (як що носить надзвичайний характер, так і ті, що щоденно повторюється в буденному житті), варіантність дій у нештатних ситуаціях (особливо в поведінці засуджених). Створення подібної системи інформації є перспективним напрямом. Накопичення, зберігання і керівництво інформаційними потоками повинні бути у веденні адміністрації і соціально-психологічної служби пенітенціарного закладу.

Інформація повинна відповідати **ряду встановлених вимог**.

Інформація повинна бути **об'єктивною** і **достовірною**, факти, які в ній повідомляються, повинні бути типовими для даного явища, точними і безперечними. Недостовірні інформація призводить до конфліктів, негативних взаємин і навіть масових безладів.

Кожному співробітникові дуже важливо уміти відрізнити правду від явної брехні, щоб не допустити помилок в аналізі інформації. При оцінці об'єктивності і достовірності інформації важливими є суб'єктивні якості вихователя: рівень його загального розвитку й освіти, професіоналізм, досвід роботи, вміння бути об'єктивним і справедливим.

Оптимальність інформації означає, що за своїм обсягом вона повинна бути не зайвою, але і не малою. Якщо інформація надмірна, то це ускладнює процес її збору, обробки і аналізу. У цих випадках витрачається багато сил і зайвого часу.

Одна з вимог до інформації – це **своєчасність** і **оперативність**. В умовах роботи із засудженими оперативна обстановка в загоні і колонії може змінюватися щогодини. Кожному співробітникові заздалегідь потрібно розробити надійну систему отримання своєчасної інформації про полягання режиму і дисципліни в загоні і колонії, настроях окремих засуджених, особливо схильних до втечі, хуліганських проявів, вживання спиртних напоїв і наркотиків, гра в карти. У цих цілях слід

використовувати допомогу членів самодіяльних організацій засуджених, які встали на шлях виправлення, начальників відділень СПС, оперативних працівників.

Безперервність і **системність** інформації повинні забезпечити вивчення об'єкт в динаміці. У зв'язку з цим особливого значення набувають питання вірної організації взаємодії співробітників всіх відділів, частин і служб колонії.

Необхідна вимога, що пред'являється до інформації, – її **корисність** і **цінність**.

Всяке повідомлення, що містить в собі зведення про об'єкт виховання, є тим цінніше, чим більше воно зменшує ступінь невизначеності знань про нього і чим швидше ці відомості можуть бути отримані.

Під корисністю інформації розуміється змістовність того або іншого повідомлення, документа. Важливо уміти відбирати з великого потоку інформації найбільш важливі, цінні відомості, які призведуть до найбільш ефективного процесу виправлення засуджених.

Інформація виявиться корисною в тому випадку, якщо співробітники колонії вірно здійснюватимуть аналітичне забезпечення виховного процесу.

Аналіз (від греч. *analysis* – розкладання, розчленовування) – процедура уявного, а часто і реального розчленовування предмету (предметів) або відношення між предметами на частини (ознаки, властивості).

Аналіз фактично неможливий без синтезу і навпаки, тому про аналіз говорять як про синонім дослідження, пізнання. **Педагогічний аналіз** при науковому дослідженні строго орієнтований на методологію, принципи і методи пенітенціарної педагогіки. Педагогічний аналіз будується як коректно здійснюваний процес пізнання якого-небудь педагогічного об'єкту, явища, аспекту на основі наявних педагогічних знань, досвіду і освоєних педагогічних прийомів.

Предметами педагогічного аналізу можуть бути педагогічна система, педагогічний процес, педагогічні закономірності, педагогічна ситуація, педагогічна проблема, педагогічні умови і причини, педагогічні характеристики професійної майстерності, рівень професійно-педагогічної підготовленості, педагогічна технологія, правова і етична вихованість та ін.

Існує декілька прийомів педагогічного аналізу. **Прийом структурного аналізу** педагогічної реальності рекомендує співробітникові, поєднуючи аналіз з синтезом і виявляючи елементи педагогічної реальності, постійно в думках бачити, як вони складаються в ціле, чи немає порожнеч (пропусків), чи не „притягають” до неї ті елементи, які не належать явищу, що вивчається, і не характеризують саме його якісну своєрідність. Наприклад, якщо аналізується правова культура засудженого, то в її цілісній структурі слід виділити, як основні елементи аналізу, правове утворення, правову вихованість, правову освіту і правову розвиненість.

У значному числі випадків структурний аналіз будується досить стандартно, наприклад, як аналіз педагогічних систем освітнього процесу, правового виховання, професійної підготовки, виправлення і перевиховання та ін. Його структуру утворюють елементи: цілі, завдання, об’єкт, суб’єкт (співробітник, колектив співробітників та ін.), зміст, умови, педагогічні технології, форми організації, контроль, оцінка результатів.

Відносно стандартний і аналіз педагогічних ситуацій, в структурі яких виділяються педагогічні особливості об’єкту і суб’єкту педагогічної роботи, педагогічна взаємодія, педагогічні умови.

Прийом змістовного аналізу припускає ретельний розгляд кожного з елементів для його розуміння, з’ясування місця, ролі і його взаємозв’язків з іншими. Наприклад, при аналізі правової освіти засудженого слід піддати вивченню і оцінці знання ним основних правових встановлень, необхідних йому, їх розуміння, навички практичного використання, знання своїх прав, способів їх захисту тощо. Слід перебрати в аналізі все, що відноситься до поняття „Правова освіта”, і розібратися в „наповненні”, змісті, якісній вираженості кожного елементу і аналізованого явища в цілому: що засуджений знає, а що не знає, в якому ступені і як розуміє, що уміє добре, а що – недостатньо та ін.

Конструктивно при аналізі якісних особливостей об’єкту, що вивчається, слід аналітично розділяти рівні його розвитку, наприклад, низький, середній, високий.

Прийом аналізу педагогічних умов. Спочатку, як це витікає з описаних вище прийомів, педагогічне явище, що вивчається, розглядається окремо, як деяка цілісність, що має свою внутрішню

структуру і змістовні особливості. Але воно завжди „занурене” в середу, має оточення, що впливає на нього, і знаходиться з ним у взаємодії. Це і є умови, які можуть бути позитивними і негативними для явища, що вивчається. Треба завжди виявляти і аналізувати умови, виділяти в них окремі чинники, головні і другорядні, розглядати їх в комплексі причин і наслідків. При аналізі, наприклад, індивідуальної виховної бесіди співробітника із засудженим в числі оцінюваних умов, що визначають її педагогічну ефективність, виступає привід бесіди, факт переслідуваних співробітником цілей, значущість бесіди для засудженого, обставини (місце, час), в яких вона проходить, авторитет співробітника, який проводить бесіду.

Прийом причинно-наслідкового аналізу орієнтований на виявлення причин, наслідком яких виступають особливості (структурні і особливо змістовні) аналізованого явища. Для розробки критеріїв по вдосконаленню виховної роботи, виявлення причин – найважливіше завдання.

Аналітична робота співробітника пенітенціарного закладу даватиме позитивні результати, якщо співробітники колонії оволоділи її прийомами.

При цьому аналітична робота класифікується за масштабом, об’ємом, відрізком часу і основним напрямом.

За масштабом аналіз проводиться як в цілому по колонії, так і по загонах, відділеннях і бригадах.

За об’ємом аналіз охоплює: всі основні напрями діяльності співробітників; окремі напрями цієї діяльності (стан режиму, трудової і учбової діяльності тощо); приватні питання цієї діяльності (наприклад, аналіз роботи самодіяльних організацій, гласність заохочень і покарань).

За відрізком часу аналіз проводиться на місяць, квартал, півріччя, рік або декілька років. В деяких випадках, наприклад при аналізі дисципліни, доцільне проведення оперативного аналізу по декадах.

У кожному конкретному випадку при проведенні аналітичної роботи слід зважати на специфіку аналізованого явища.

Особливе значення для успішного проведення аналітичної роботи має визначення її **основних напрямів**. Систематизація збираної інформації, придбання навичок в застосуванні прийомів її збору, обробки і аналізу, перспективне і комплексне планування,

ухвалення оптимальних психолого-педагогічних рішень – все це далеко не повний перелік питань, який цілком залежить від вірного визначення основних напрямів аналітичної роботи. Розглянемо докладніше ці напрями.

1. Аналіз стану виховної роботи:

а) аналізуються дані про склад засуджених, характер і небезпеку скоюваних ними злочинів, їх вік, наявність колишніх судимостей, терміни покарання, рівень загальноосвітньої і професійно-технічної підготовки, психолого-педагогічні особливості;

б) вивчається особистість засуджених, їх мотивація, відношення до вчиненого злочину, поведінка, характер, схильності, інтереси та інші їх особливості;

в) аналізується ефективність виховних заходів, що проводяться в загоні;

г) вивчається результативність етичного, трудового, правового, естетичного виховання;

д) аналізуються дані про склад членів самодіяльних організацій і ефективність їх роботи;

е) аналізуються результати планування для чіткішої координації зусиль співробітників інших частин і служб.

2. Аналіз стану режиму відбування покарання:

а) систематично аналізуються дані про число порушень, причини їх здійснення, вивчається ефективність вживаних заходів дисциплінарної дії;

б) вивчається виконання засудженими розпорядку дня, досліджуються причини, що заважають його дотриманню;

в) у разі вчиненого злочину вивчаються його причини.

3. Аналіз трудової діяльності:

а) аналізуються стан виробництва, причини безробіття, показники виробництва, трудового використання;

б) вивчаються дані про результати трудової діяльності;

в) вивчається відношення засуджених до людей праці, різних професій, результатам праці тощо.

4. Аналіз стану навчальної діяльності:

а) аналізуються дані про наявність у засуджених того або іншого рівня освіти і спеціальності;

б) вивчаються відомості про відвідуваність і успішність як в школі, так і в профучилищі;

в) аналізується ефективність впливу школи і ПТУ на виховну роботу серед засуджених.

5. Аналіз роботи по залученню громадськості до виправлення засуджених:

а) аналізуються дані про число членів ради вихователів, число представників шефських організацій, що беруть участь у виховній роботі;

б) вивчається і аналізується ефективність всіх заходів, проведених за участю представників громадськості;

в) аналізується вплив, що надається на того або іншого конкретного засудженого представником громадськості в процесі індивідуального шефства;

г) вивчається вплив родичів на виправлення засуджених.

6. Аналіз роботи засуджених, таких, що підлягають звільненню, і їх ресоціалізації:

а) аналізуються дані про число засуджених, таких, що підлягають звільненню;

б) вивчаються питання і можливості засуджених з їх трудового і побутового пристрою після звільнення;

в) вивчаються матеріали листування з колективами підприємств і установ, де працюватимуть звільнені.

7. Аналіз результатів рецидивної злочинності:

а) аналізуються дані про число осіб, що скоїли злочин після відбування покарання;

б) вивчаються причини рецидиву, поведінка і діяльність рецидивістів на волі;

в) вивчаються упущення і недоліки в роботі з конкретними засудженими, такими, що відбувають покарання у пенітенціарному закладі.

Проведення аналітичної роботи по вказаних та іншим напрямкам дозволить систематизувати всю інформацію, що поступає, постійно удосконалювати прийоми її збору і обробки, що позитивно позначиться на ефективності виховного процесу.

На підставі отриманої інформації і аналітичної роботи співробітники пенітенціарного закладу ухвалюють педагогічні рішення з питань виправлення засуджених. Рішенням є варіант пошуку і вибору шляхів для досягнення позитивного педагогічного результату. У виховному процесі такі рішення в більшій частині виступають у вигляді знайденого варіанту виховної дії на особу,

групу або середовище засуджених. Рішення є вірним, якщо воно обґрунтоване, детально і різнобічно продумано.

Існує декілька прийомів ухвалення педагогічного рішення.

Прийом з'ясування педагогічної проблеми і мети її рішення полягає у відповіді на питання: у чому ж проблема, що треба вирішити, який кінцевий результат повинен бути досягнутий. З'ясується (по ходу педагогічного аналізу) стан (рівень розвитку) педагогічного явища, що вивчається, з його плюсами і мінусами, а також те, яким воно повинно стати. Якщо є розбіжність між першим і другим, причому таке, яке бажано усунути, то це свідчить про існування проблеми, що підлягає рішенню. Педагогічна проблема може бути широкою (наприклад, вираженою у вигляді проблеми поліпшення правового виховання, підвищення педагогічної культури), вузькою, локальною (у вигляді, наприклад, досягнення знання етичних і правових норм засудженими, повчального розбору дій співробітника, досягнення розуміння своєї провини засудженими тощо). Уявлення про мету – кінцевий результат вирішення проблеми, того, що повинно бути досягнуто у результаті виконання саме даного рішення, опрацьовується в деталях, до виразного уявного представлення кінцевого педагогічного результату.

Прийом педагогічного аналізу проблеми – це дія з педагогічного аналізу, описана вище, але виступає тут як прийом, що реалізується на другому етапі підготовки рішення.

Прийом розробки варіантів педагогічного рішення і вибору кращого з них. Як при розкритті і розслідуванні злочинів хороше рішення, як правило, не то, яке першим приходить на думку. Воно повинно бути продуктом педагогічно обґрунтованих зіставлень декількох можливих варіантів педагогічних версій і вибору кращою з них. Вибір будується по аналогії з раніше ухваленими схожими рішеннями, по критеріях здійсності, педагогічної результативності, наявності-відсутності побічних педагогічних (найчастіше виховних) наслідків. Наприклад, співробітник, що постійно карає засуджених, можливо, і викличе відчуття страху у них, навіть доб'ється підвищення дисципліни, старанності, зовнішнього порядку, але виправити засуджених, таких, що побоюються всього і що страхуються від неприємностей всіма відомими способами, навряд чи вдасться.

Прийом опрацювання організації виконання ухваленого педагогічного рішення. Педагогічними елементами організації виконання рішення, проведення його в життя виступають:

- підбір відповідним чином підготовлених співробітників;
- підбір співробітників, підготовку яких можна і потрібно підвищити в ході роботи по виконанню рішення і конкретного завдання;
- обмірковування питання про зміст педагогічної роботи із співробітниками: кого і чому навчити, в чому полягатиме повчальність участі співробітника, чиї взаємини поліпшити, які якості розвинути, які уміння удосконалити, в чому надати допомогу та ін.;
- визначення форми педагогічної роботи перед початком дій: інструктаж, проведення додаткового заняття, роз'яснення, прикріплення досвідченого співробітника до малодосвідченого, перевірки підготовленості визначених співробітників до майбутніх дій тощо;
- обмірковування умов і методів педагогічної роботи в ході дій співробітників з виконання отриманих завдань: показ, пояснень, тренаж, контроль, супровід, підтримка, допомога, консультування, співучасть в роботі, особистий приклад, додаткове роз'яснення, навіювання, вимога, аналіз промахів тощо;
- педагогічної роботи після закінчення дій: повчальний розбір, роз'яснення і показ шляхів не повторення прорахунків в майбутньому, постановка в приклад тих, що успішно виконали завдання з поясненням причин їх успіху, засудження халатності, обґрунтування і оголошення заохочення.

Співробітники колонії ухвалюватимуть вірні педагогічні рішення з питань виправлення засуджених, якщо оволоділи прийомами ухвалення таких рішень.

У виправних установах педагогічні рішення можуть бути класифіковані на наступних підставах:

- 1) рівню педагогічної дії – масові, групові та індивідуальні;
- 2) організації розробки – одиничні, колегіальні та колективні;
- 3) організації оформлення – імперативні, рекомендаційні;
- 4) за ієрархією супідрядності – основні, похідні;
- 5) за тривалістю здійснення – перспективні, поточні;
- 6) причинах виникнення – програмні, ситуативні;
- 7) участі суб'єктів – комплексні, обмежені;

8) за формою вираженості – письмові, усні.

Рішення на рівні масових і групових форм дії припускають дію на засуджених як в цілому масштабі пенітенціарного закладу, так і в рамках загону.

Основними формами таких рішень є: вирішення про проведення бесід, диспутів, питань і відповідей тощо.

Усі ці рішення в основному плануються. Це найбільш комплексні рішення, які спрямовані на формування свідомості, позитивної мотивації, взаємин і спілкування засуджених. Такі рішення ухвалюються з урахуванням об'єкту виховання, а також наявності і якісного стану виховної інформації.

Рішення на рівні індивідуальної виховної дії застосовуються по відношенню до кожного засудженого диференційовано, з урахуванням різних відхилень в його свідомості, поведінці і діяльності.

Такі рішення здійснюються в основному у вигляді атестування засуджених, проведення з ними різних бесід, індивідуальної виховної роботи.

Одноосібні рішення ухвалюються перш за все особами, які організують даний процес. Переважаюча більшість таких рішень містяться в наказах начальника підрозділу, а також розпорядженнях, що надаються в усній формі. Одноосібні рішення найчастіше зустрічаються на рівні індивідуальної виховної роботи.

Колегіальні й колективні рішення відбиваються у вирішеннях методичної ради колонії, ради вихователів загону. Вони приймаються на нарадах при начальнику колонії. Ці рішення ухвалюються з питань, що відносяться до діяльності колонії або загону.

Імперативні рішення (категорична форма) в основному виражені у формі наказів і не підлягають змінам з боку виконавців після їх ухвалення. З погляду обов'язковості виконання, до них відносяться також плани виховної роботи.

Рекомендаційні рішення є переважачими у виховному процесі із засудженими. Такі рішення більшою мірою, чим інші, потребують психолого-педагогічної корекції.

Основні рішення ухвалюються по головних питаннях виховання, а похідні – деталізують їх. Проте кожне похідне рішення, прийняте на своєму рівні, є основним і вимагає при виконанні похідних вирішень нижчого порядку.

Перспективні рішення розраховані на тривалість і планомірність їх виконання і передбачають певні результати в майбутньому. До таких рішень відносяться тематичні плани з правового, етичного, естетичного виховання, які розраховані на здійснення в певний термін. У даному випадку рішення вважатиметься виконаним якщо прочитано розроблений цикл лекцій і бесід.

Поточні рішення ухвалюються в повсякденній практичній діяльності на базі оперативної інформації, на рівні масової виховної дії на засуджених. До них відносяться вирішення з організації бесід, диспутів, вечорів питань і відповідей, занять в школі активу та ін. На рівні індивідуальної роботи вони включають рішення по заявах, скаргах, пропозиціям засуджених тощо.

Програмне рішення передбачає основні напрями виховання засуджених. До програмних рішень відносяться плани соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими на рік, квартал, плани індивідуальної виховної роботи.

Ситуаційні рішення застосовуються в різних виховних ситуаціях. Підготовка їх обмежена часом протікання. Це рішення, що приймаються в екстрених ситуаціях. Наприклад, рішення про посилення виховної роботи в загоні, установі у зв'язку з оголошеним указом про амністію певної категорії засуджених та ін. Такі рішення є як би додатковими до заздалегідь запланованих заходів.

Комплексні рішення. Це сумісні плани виховної роботи пенітенціарного закладу та інститутів громади – ЦСССДМ, центрами зайнятості, вищими навчальними закладами, підприємствами, організаціями тощо.

Обмежені рішення ухвалюються на базі інформації, що епізодично поступає, і мають в основному разове значення. Наприклад, оголошення рішення про зарахування отриманих виписок з вироків, листів від осіб, що звільнилися з виправного закладу, родичів засуджених на місцевому радіо.

Письмові рішення оформляються у пенітенціарному закладі наказами начальника колонії, протоколами зборів, засідань співробітників.

Усні рішення виражаються в усних наказах, розпорядженнях, вказівках.

Розглянута класифікація рішень різносторонньо характеризує особливості виховного процесу у пенітенціарному закладі,

відображає його специфіку в процесі виправлення засуджених. При вірному ухваленні педагогічних рішень всіма співробітниками виправного закладу ефективність такого процесу значно підвищується.

Ключові поняття: методична робота у пенітенціарному закладі; інформаційно-аналітичне забезпечення виховного процесу.

Питання і завдання:

1. Які завдання методичної роботи в колонії?
2. Розкрийте призначення методичних кабінетів.
3. Охарактеризуйте напрями методичної роботи в колонії.
4. Які завдання інформаційно-аналітичного забезпечення виховної роботи із засудженими?
5. Визначте шляхи подальшого вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення процесу виховання засуджених.
6. Яка роль і зміст діяльності всіх відділів і служб колонії в інформаційно-аналітичному забезпеченні виховного процесу?

Проблемне завдання: Розкрити сутність і зміст методичної роботи на досвіді будь-якого пенітенціарного закладу.

РОЗДІЛ 5. ОРГАНІЗАЦІЯ ВИХОВНОЇ РОБОТИ З РІЗНИМИ КАТЕГОРІЯМИ ЗАСУДЖЕНИХ

5.1. Особливості процесу виховання неповнолітніх засуджених

Особливості процесу виховання неповнолітніх засуджених визначається низкою вітчизняних нормативно-правових документів, прийнятих в Україні, починаючи з 2000 року, основними з яких є: Кримінальний кодекс України (2001 р.), Кримінально-виконавчий кодекс України (2003 р., набув чинності з 2004 р.), Кримінально-процесуальний кодекс України (1960 р., із змінами), Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань (2003 р.), Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціальних виховних установах (2004 р.), Положення про психологічну службу установи виконання покарань (2000 р.), Положення про умови навчання та отримання базової та повної загальної середньої освіти особами, засудженими до позбавлення волі, у загальноосвітніх навчальних закладах при установах кримінально-виконавчої системи (2002 р.), Про створення навчальних центрів при установах виконання покарань (2005 р.), Про порядок взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах (2006 р.), Про порядок взаємодії центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді і установ виконання покарань у проведенні соціальної роботи з неповнолітніми та молоддю, які відбувають покарання в цих установах і звільняються з них (2005 р.), Положення про педагогічну раду виховної колонії (2004 р.), Типове положення про батьківський комітет при виховній колонії (2004 р.), Про порядок взаємодії органів і установ виконання покарань, територіальних органів внутрішніх справ та центрів зайнятості населення щодо надання особам, які звільнені від відбування покарання, допомоги в трудовому і побутовому влаштуванні, соціальній адаптації (2003 р.), Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний термін (2003 р.), Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх (1995 р.) та інші.

Основними ж нормативно-правовими документами, що лежать в основі визначення й класифікації виду злочину,

призначення покарання, порядку і умов відбування покарання неповнолітніми засудженими, проведення з ними соціально-виховної роботи є тріада – Кримінальний, Кримінально-процесуальний та Кримінально-виконавчий кодекси України.

Відповідно до чинного Кримінального кодексу України до *неповнолітніх засуджених* (об'єкту виховного процесу) належать *особи віком від 14 до 18 років, які засуджені до покарання у виді позбавлення волі*. Серед них: усі особи, яким до здійснення злочинів виповнилося 16 років, та окремі особи, що досягли 14 років і підлягають відповідальності за тільки за певні види злочинів: умисне вбивство, посягання на життя державного або громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною із здійсненням правосуддя, захисника чи представника у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави, умисне тяжке тілесне ушкодження, умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, диверсія, бандитизм, терористичний акт, захоплення заручників, зґвалтування, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом, крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, умисне знищення або пошкодження майна, пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів, угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна, незаконне заволодіння транспортними засобами і хуліганство. Іншим особам до 16 років у якості покарання передбачено заходи виховного характеру.

Відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу України неповнолітні, що скоїли злочини, відбувають покарання у *виховних колоніях* Державної пенітенціарної служби України. Сама назва колоній свідчить про основну, *виховну*, спрямованість їхньої діяльності. Кожна колонія поділяється на дільниці: карантину, діагностики і розподілу, ресоціалізації та соціальної адаптації. Як і для повнолітніх злочинців *метою* виконання і відбування покарання неповнолітніх засудженим є виправлення і ресоціалізація.

Виправлення – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правислухняної поведінки. *Ресоціалізація* – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена

суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. Основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання і відбування покарання (*режим*), *суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив* (ст. 6 КВК України). Усі вони є також засобами виховання (перевиховання) неповнолітніх засуджених.

Соціально-виховна робота – цілеспрямована діяльність персоналу органів і установ виконання покарань та інших соціальних інституцій для досягнення мети виправлення і ресоціалізації засуджених. У колоніях проводиться моральне, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне виховання засуджених, а також інші його види, що сприяють становленню їх на життєву позицію, яка відповідає правовим нормам і вимогам суспільно корисної діяльності. Соціально-виховна робота із засудженими організовується в індивідуальних, групових і масових формах на основі психолого-педагогічних принципів і методів.

У виховних колоніях відповідно до законів України „Про освіту”, „Про загальну середню освіту”, „Про професійно-технічну освіту” для засуджених забезпечується доступність і безоплатність здобуття *повної загальної та професійно-технічної освіти*. Педагогічні працівники загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів надають допомогу адміністрації колонії в соціально-виховній роботі із засудженими.

У колоніях створюються також *самодіяльні організації* засуджених з метою розвитку у засуджених корисної ініціативи, соціальної активності, здорових між особових взаємовідносин, участі у вирішенні питань організації праці, навчання, відпочинку, побуту, впливу на виправлення засуджених, розвитку корисних соціальних зв'язків. Із числа засуджених, які зарекомендували себе позитивно, створюються ради колективів колоній і відділень соціально-психологічної служби.

За проханням засуджених або зверненням релігійної організації в колоніях проводяться *богослужіння та релігійні обряди*. Засуджені мають право на придбання і користування релігійною літературою (ст.ст. 123 – 128 КВК України).

Для надання допомоги адміністрації виховної колонії в організації навчально-виховного процесу, вирішення питань

соціального захисту неповнолітніх засуджених, трудового і побутового влаштування осіб, які звільняються, при виховних колоніях створюється *підкувальна рада* з представників органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій. З метою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених при відділеннях соціально-психологічної служби можуть створюватися *батьківські комітети* (ст. 149 КВК України).

Отже, *суб'єктами* соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими в колоніях виступають: Державна пенітенціарна служба України та її територіальні органи управління; спеціальні виховні установи (виховні колонії); органи державної влади, місцевого самоврядування, громадські та релігійні організації, окремі особи, об'єднані у підкувальні ради при виховних колоніях, що надають соціально-педагогічну, матеріально-технічну та соціальну допомогу, та спостережні комісії, які здійснюють громадський контроль за дотриманням прав засуджених; батьківські комітети при колоніях.

Безпосередніми *суб'єктами*, що здійснюють виховну роботу з неповнолітніми засудженими, є: персонал виховної колонії, що безпосередньо не пов'язаний з соціально-виховною роботою, та персонал, який безпосередньо виконує соціально-виховні функції – *заступник начальника колонії з соціально-виховної та психологічної роботи, старший інспектор відділу (групи) соціально-виховної та психологічної роботи, інспектор відділу (групи) соціально-виховної та психологічної роботи, начальник відділення соціально-психологічної служби, психологи, старші вихователі, вихователі; учителі загальноосвітньої школи, соціальні педагоги, працівники професійно-технічних навчальних центрів, методисти, інспектори з фізкультурно-спортивної роботи, завідувачі клубами, керівники гуртків; підкувальні ради та спостережні комісії, батьківські комітети при виховних колоніях; органи місцевої законодавчої та виконавчої влади, територіальне управління Державної пенітенціарної служби України, районні та міські центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, кримінальна міліція у справах дітей, служба у справах неповнолітніх, кримінально-виконавча інспекція, територіальні органи внутрішніх справ, органи праці та соціального захисту населення, центри зайнятості; підприємства, установи, громадські та релігійні організації, окремі особи, волонтери, соціальні працівники та ін. Усі перераховані вище*

суб'єкти соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими здійснюють свою діяльність на підставі нормативно-правових документів, затверджених урядом, окремими міністерствами, Державним департаментом України з питань виконання покарань та Державною пенітенціарною службою України (наступницею Департаменту з 2010 року).

Розглянемо, як відбувається соціально-виховний процес у виховних колоніях відповідно до наведених вище положень кримінально-виконавчого законодавства України.

Соціально-виховна робота із засудженими в колоніях спрямована на виконання таких *завдань*:

- формування та закріплення у засуджених прагнення до заняття суспільно-корисною працею;
- формування у засуджених сумлінного ставлення до праці;
- дотримання засудженими вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки;
- підвищення засудженими загальноосвітнього і культурного рівнів.

Соціально-виховна робота складається з таких *компонентів*:

- *виховна робота* – система педагогічно обґрунтованих заходів, спрямованих на корекцію поведінки засуджених з метою досягнення позитивних інтелектуальних, духовних і фізичних змін в їх особистості та усунення особистісних деформацій;

- *соціальна робота* – специфічний вид комплексної діяльності по наданню соціальної допомоги, спрямований на забезпечення всебічної життєдіяльності людини в умовах позбавлення волі, відтворення повноцінної людської особистості, формування та збереження корисних навичок та відновлення й розвиток соціальних зв'язків;

- *психологічна робота* – професійна діяльність психологів щодо надання засудженим психологічної допомоги у попередженні психотравмуючого впливу умов позбавлення волі на особистість, розробки і реалізації спільно з персоналом установи з виконання покарань індивідуальних програм психокорекційного і педагогічного впливу на засуджених.

Для безпосередньої організації соціально-виховної роботи із особами позбавленими волі, в установах виконання покарань функціонують соціально-психологічні служби. Основною структурною ланкою у системі соціально-психологічної служби є

відділення соціально-психологічної служби установи виконання покарань, що існують у кожній установі виконання покарань і діяльність яких регламентується Положенням, затвердженим Державним департаментом України з питань виконання покарань (нині Державна пенітенціарна служба України).

Діяльність виховних колоній має специфічні властивості, що зумовлені особливостями контингенту, який перебуває у цих установах.

Педагогічний процес у виховних колоніях складається з таких основних елементів:

- загальноосвітнє та професійно-технічне навчання,
- організація праці неповнолітніх;
- організація соціально-психологічної роботи;
- залучення неповнолітніх до культурно-масової та фізкультурно-спортивної роботи,
- формування колективу неповнолітніх засуджених.

Характерною особливістю організації педагогічного процесу є обов'язкова активна участь самих засуджених у цьому процесі.

У виховних колоніях для неповнолітніх *режим* відбування покарання більш м'який, має менше обмежень, ніж в установах виконання покарань (УВП) для повнолітніх засуджених. Він забезпечує надання вихователям більше можливостей для максимального використання педагогічних прийомів та методів впливу на неповнолітніх засуджених.

Режим у виховній колонії будується так, щоб створювались всі умови для організації навчання вихованців у школі, ПТУ, підтримки зв'язків з батьками та рідними. Вихованцям надається більше пілг, вони мають менше обмежень у зв'язках із зовнішнім світом, що створює умови для більш повної їх ресоціалізації.

Одним із елементів режиму є чіткий розпорядок дня. Його дотримання сприяє формуванню динамічного стереотипу поведінки, дисципліни, організованості та зібраності неповнолітніх. Ураховуючи такі якості особистості неповнолітніх, як активність, ініціативність, які при несприятливих умовах можуть бути спрямовані на скоєння негативних дій та вчинків, розпорядок дня забезпечує постійну зайнятість вихованців, спрямування їх активності на корисні справи.

Основною діяльністю вихованців у виховній колонії є не трудова, а навчальна. А відтак, ставлення вихованців до навчання є

головним критерієм оцінки ступеню їх виправлення і перевиховання. Навчання неповнолітніх у загальноосвітніх школах здійснюється за навчальним планом вечірніх шкіл, оскільки їм доводиться поєднувати навчання з працею. Слід відмітити, що крім психологів, які працюють у відділенні соціально-психологічної служби установи, у школі також є психолог.

Організація загальноосвітнього навчання, професійно-технічної освіти і професійного навчання на виробництві здійснюється у відповідності із Законами України „Про освіту”, „Про загальну середню освіту”, „Про професійно-технічну освіту” та в порядку, установленому Кабінетом Міністрів України.

Для складання іспитів учні-засуджені звільняються від роботи на термін, передбачений трудовим законодавством і Законом України „Про оплату праці”. Заробітна плата їм за цей час не нараховується, харчування надається безкоштовно.

Адміністрація установ виконання покарань всебічно сприяє загальноосвітньому та професійно-технічному навчанням засуджених, у разі потреби надає їм допомогу в отриманні консультацій, придбанні підручників та посібників.

Особливістю організації навчання вихованців є те, що більшість з них мають негативне ставлення до навчання, до школи, до вчителів, не мають навичок самостійної систематичної навчальної роботи, в силу того, що до засудження були відраховані зі школи, або відвідували її не регулярно, не виконували домашні завдання тощо. Тому, одним із головних завдань загальноосвітньої школи є формування у вихованців інтересу до навчання, позитивного ставлення до школи та вчителів, навичок самостійної розумової діяльності, залучення до активної позакласної діяльності.

Це досягається:

- авторитетом учителів та вихователів;
- впровадженням нових методів навчання, ділових ігор, використанням технічних засобів навчання та елементів проблемного навчання;
- організацією позашкільної роботи вихованців шляхом залучення їх до гуртків за інтересами, культурно-масових та фізкультурно-оздоровчих секцій;
- за допомогою наочної інформації;
- розумового, морального, естетичного виховання неповнолітніх засуджених, сприянням формуванню у них

правильного світогляду, формуванню та корекції їх правослухняної поведінки.

До професійно-технічного навчання залучаються всі неповнолітні, які не мають необхідної професії для роботи на виробництві.

З цією метою у виховній колонії розроблена система професійної орієнтації неповнолітніх у виборі професії. Вона враховує:

- бажання вихованця займатись певною роботою;
- потреби виробництва колонії;
- здібності, нахили та загальноосвітній рівень вихованця;
- фізичний стан та здоров'я неповнолітнього тощо.

За час перебування засудженого в карантині, кваліфіковані співробітники колонії (психологи, лікарі, вихователі), проводять з ним бесіди, медичне обстеження, психологічне тестування на предмет визначення можливості даного засудженого займатись тим чи тим видом діяльності.

На професійно-технічне навчання відведено до 37 годин на тиждень. Основними видами виробництва, за напрямками якого здійснюється навчання, є:

- метало та деревообробка для неповнолітніх чоловічої статі;
- підприємства легкої галузі промисловості.

Останнім часом відбувається переорієнтація неповнолітніх на професії, які на сьогодні користуються попитом (будівельники, радіо механіки, оператори комп'ютерної техніки).

Скорочена тривалість робочого часу передбачена для неповнолітніх працівників з метою охорони їх здоров'я. Так, для працівників віком від 16 до 18 років встановлений 36-годинний робочий тиждень, віком від 15 до 16 років – 24-годинний робочий тиждень (ст. 51 КЗпП). Для учнів віком від 14 до 15 років, якщо учні працюють впродовж навчального року у вільний від занять час, то тривалість їх робочого часу не повинна перевищувати половини тієї норми, яка встановлена для осіб відповідного віку, тобто для учнів віком від 14 до 16 років – не більше 12 годин на тиждень, а віком від 16 до 18 років – 18 годин на тиждень (ст. 51 КЗпП).

Нічним вважається час з 10 години вечора до 6 години ранку. Не допускається залучення до роботи в нічний час працівників у віці до 18 років.

Забороняється залучати до надурочних робіт:

- осіб, молодших 18 років;
- працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, в дні занять.

До робіт у вихідні дні забороняється залучати працівників, яким не виповнилось 18 років (ст. 192 КЗпП).

Праця засуджених у виховних колоніях має не стільки економічне, як виховне значення. З метою трудового виховання використовується:

- продуктивна праця на промисловому підприємстві;
- навчально-продуктивна праця за програмою ПТУ;
- самообслуговування в житлових зонах, у школі, ПТУ;
- робота з благоустрою приміщень та території, поточний ремонт житлових та виробничих зон;
- робота в гуртках технічної творчості та декоративно-прикладного мистецтва.

Праця вихованців регулюється нормами трудового законодавства і оплачується згідно встановлених тарифів. Неповнолітніх засуджених не залучають до понад урочної роботи, у нічну зміну, на роботу з шкідливими умовами праці та інше.

Таким чином, залучення вихованців до праці спрямовано, перш за все, на формування позитивного ставлення до неї, оскільки більшість неповнолітніх до засудження суспільно-корисною працею не займалися і мають стійке негативне ставлення до неї.

Специфіка соціально-психологічної роботи полягає в тому, що нею займаються набагато більше співробітників (вихователі, вчителі, викладачі ПТУ, майстри, представники виробництва тощо). Крім того, вплив на неповнолітніх здійснюється, як правило, у вигляді порад, побажання, нагадування.

Уся виховна робота має бути спрямована на підготовку до звільнення та ресоціалізацію. Налагодження соціальних зв'язків починається з карантину. Окрім офіційних запитів до територіальних органів, листів рідним, повідомлень до центрів зайнятості, направляються листи-клопотання про надання допомоги у реабілітації вихованців-сиріт до центрів соціальних служб для молоді, до служб у справах дітей. Є позитивний досвід надання такої допомоги в Одеській, Львівській, Чернігівській, Донецькій областях. Необхідні знання та навички засуджені одержують на заняттях

школи з підготовки до звільнення.

Колектив неповнолітніх має таку структуру:

- первинний (контактний) колектив – взвод (відділення) у складі 30-35 вихованців (керує вихователь);
- вторинний (проміжний) колектив – відділення у складі 3-4 взводів (керує старший вихователь);
- загальний (колонійський) колектив – колонія в складі всіх відділень (керує адміністрація колонії).

Первинні колективи створюються за побутово-шкільним принципом: взвод – клас. У багатьох колоніях застосовується наскрізний принцип: взвод – клас – бригада. Практично таке формування первинних колективів зручне тим, що взвод, який закріплений за одним вихователем формується із групи засуджених, які навчаються в одному класі, працюють на одному підприємстві, навчаються професії в складі однієї групи. Така організація первинного колективу дає можливість об'єднати зусилля вихователя, вчителя і майстра на певній групі засуджених.

Колектив неповнолітніх засуджених має свої органи самоврядування. Такими органами є ради та збори взводів, відділень і колонії. За різними галузями діяльності колонії створюються суспільні комісії: шкільна, виробнича, клубна, з підтримки суспільного порядку, фізкультурно-спортивна, культурно-масова, санітарна секції.

У початковий період перебування в карантині у більшості неповнолітніх засуджених відмічається підвищена тривожність, агресивність, навіюваність, що створює у них загальний стан готовності до конфлікту, неадекватної реакції на вимоги співробітників установи, до виникнення стану фрустрації. Невизначеність стану, страх зустрічі з колишніми ворогами, можливість не зайняти престижне місце у неофіційному рейтингу поміж вихованців колонії, формують у неповнолітнього засудженого психологічний бар'єр, що перешкоджає налагодженню взаємостосунків із співробітниками закладу.

У цих умовах найбільш ефективною формою виховного впливу на психіку засуджених є сеанси релаксації у кабінеті психоемоційного розвантаження. Вони заспокоюють, знижують імпульсивність реакцій, урівноважують процеси збудження і гальмування. Так, наприклад, засуджені під час перебування в карантині, у більшості випадків змінюють бажання продовжувати

відбування покарання після досягнення повноліття у виправних колоніях, і мають тверду установку заслужити умовно-дострокове звільнення в даній колонії. Близько 45% засуджених у період перебування в карантині радикально змінюють свої особистісні установки, переосмислюють свою життєву позицію, коректують рівень самооцінки.

Особливу увагу необхідно приділяти групам ризику в адаптаційний період. Наприклад, у Прилуцькій колонії (Чернігівська обл.) за такими вихованцями закріплюється психолог, який разом із вихователями проводить індивідуальні бесіди, консультації, психологічний тренінг. У цілому, така робота з особами, які схильні до порушень режиму, проявляють суїцидальні тенденції, дозволила знизити в даній установі на 45% випадки делінквентної поведінки поміж неповнолітніх засуджених.

Проведення психологічною службою соціометрії колективів засуджених попереджає конфліктні ситуації на основі вияву об'єктивного групового статусу вихованців. Визначення неформальних лідерів, характеру стосунків вихованців поміж собою спрямоване на переорієнтацію груп із негативною спрямованістю, та вибір кандидатів до активу, а отже і усунення ситуацій, які б призводили засуджених до життєвої кризи.

Для успішної адаптації неповнолітнього, начальник відділення має проводити таку роботу:

вивчення особової справи;

проведення ознайомчої бесіди, під час якої заповнює анкету на засудженого:

- прізвище, ім'я, по батькові;
- чи має близьких та рідних, кого саме. Які стосунки з ними?;
- спеціальність, якщо працював. Де вчився і як?;
- що може розповісти про своїх друзів? Чи бажає з ними листуватися?;
- яка провина у скоєному злочині, хто винний: сам, інші люди (співучасники, родичі)?;
- як буде себе поводити в колонії?;
- чим цікавиться (музика, книжки, кіно, поезія, спорт тощо)?;
- чим займався та чим цікавився до арешту?;
- чи є бажання раніше звільнитися?

3) прийняття засудженого до відділення та постановка йому конкретних завдань.

Якщо неповнолітній відноситься до категорії важковиховуваних, то:

1) проведення тестування, з метою складання психологічного портрету особистості та правильного планування подальшої роботи;

2) проведення індивідуальної співбесіди з окресленням перспектив, яких можна досягти в колонії;

3) закріплення за вихователем, з урахуванням:

- наявності психологічного контакту між ними;
- можливості їхньої психологічної сумісності та постійного спілкування;
- рівня розвитку та досвіду роботи вихователя і бажання працювати із засудженим;

4) складання плану роботи на основі ґрунтовного вивчення особистості неповнолітнього з використанням таких методів, як: бесіда, спостереження, природній експеримент, анкетування, аналіз продуктів діяльності;

5) робота з неповнолітнім (фіксація динаміки змін у програмі індивідуальної соціально-психологічної роботи із засудженим, звіти шефів, закріпленого співробітника; аналіз результатів).

З досягненням повноліття засуджені переводяться у виправні колонії для дорослих засуджених (ст. 147 КВК). Питання про переведення вирішується Державною пенітенціарною службою України за рішенням педагогічної ради і поданням начальника виховної колонії, погодженим із службою у справах дітей. Відповідно до ст. 148 КВК України, у виховних колоніях для закріплення результатів виправлення, завершення професійно-технічного навчання засуджених можуть залишати до закінчення строку покарання, але не більше ніж до досягнення ними 22 років. Залишення здійснюється на основі тих же вимог, що мають місце при переведенні засудженого до виправної колонії. Як вже зазначалось рішення про переведення засудженого, що досяг повноліття, до виправної колонії приймає педагогічна рада установи.

Педагогічні ради представляють собою постійно діючий колегіальний орган виховної колонії, головним завданням якого є розгляд питань та надання пропозицій адміністрації виховної колонії щодо організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, удосконалення навчально-виховного процесу.

Персональний склад педагогічної ради затверджується наказом начальника виховної колонії терміном на один рік. Педагогічна рада розглядає відповідні матеріали та вносить пропозиції начальнику виховної колонії з питань: організації навчально-виховного процесу у виховній колонії; узагальнення досвіду організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, підготовки відповідних рекомендацій; підготовки та проведення культурно-масових заходів серед засуджених; надання методичної та практичної допомоги старшим вихователям, вихователям та іншим працівникам соціально-психологічної служби; організації підвищення психолого-педагогічної майстерності персоналу виховної колонії; взаємодії з громадськими та державними організаціями у питаннях ресоціалізації засуджених; переведення засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку, з виховної колонії до виправної колонії та залишення таких засуджених для подальшого відбування покарання у виховній колонії у порядку, установленому ст. 147, 148 КВК України; застосування до засуджених умовно-дострокового звільнення від відбування покарання; взяття на профілактичний облік злісних порушників установленого порядку відбування покарання та організації індивідуально-профілактичної роботи з ними; зняття з профілактичного обліку засуджених, які були взяті на облік як злісні порушники встановленого порядку відбування покарання; переведення засуджених до дільниці соціальної адаптації в порядку, установленому ст. 94 КВК України; переведення до дільниці ресоціалізації осіб, які після переведення до дільниці соціальної адаптації припустилися порушення встановленого режиму утримання; застосування до засуджених заходів заохочення або стягнення; надання засудженим права відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами виховної колонії в супроводі працівників колонії в порядку, установленому ст. 144 КВК України; заохочення представників підприємств, установ і організацій усіх форм власності, навчальних закладів, об'єднань громадян та окремих громадян, осіб з числа персоналу виховної колонії за активну участь у забезпеченні навчально-виховного процесу.

Педагогічну раду очолює її голова – заступник начальника виховної колонії із соціально-виховної та психологічної роботи. З числа членів педагогічної ради шляхом голосування на її засіданні

обирається заступник голови. До складу педагогічної ради входять заступники начальника установи, начальники відділів, частин та служб, директор загальноосвітньої школи, директор професійно-технічного училища, старший інспектор відділу соціально-виховної та психологічної роботи (він же секретар педагогічної ради), старші вихователі, методист виховної колонії, психолог, завідувач клубу.

За попереднім погодженням з головою педагогічної ради в її засіданнях з правом дорадчого голосу можуть брати участь представники підприємств, установ і організацій усіх форм власності, навчальних закладів, об'єднань громадян та окремі громадяни. У разі потреби на засідання педагогічної ради запрошуються працівники виховної колонії, які не входять до складу педагогічної ради, але до компетенції яких належать питання, що розглядаються педагогічною радою.

Основною формою роботи педагогічної ради є її засідання. Засідання педагогічної ради проводяться у разі необхідності, але не рідше двох разів на місяць. Рішення педагогічної ради, погоджені з начальником виховної колонії, є обов'язковими до виконання працівниками колонії. Практика роботи в УВП показує, що засуджені, які переводяться з виховної колонії до УВП, як правило, погано себе поведуть. Це можна пояснити їх психологічною невідповідністю до нових умов, страхами, що вони переживають. В силу вікових особливостей засуджених, якого переводять з виховної колонії, прагне до самоствердження своєї особистості, вважає, що в суспільстві дорослих злочинців необхідно заслужити їхню „повагу”. Тому у засуджених, які переводяться з виховної колонії, є тягіння до кримінально-злочинних елементів. Не останню роль, при тому, відіграє злочинна романтика. Будь-яка зміна стереотипів поведінки та зовнішнього оточення породжує у неповнолітніх вагання та страхи, які викликають почуття невпевненості в своїх силах та майбутніх особистісно значущих перспективах.

Тому, при переведенні засудженого до виправної колонії, необхідно:

- пояснювати особливості взаємовідносин, що мають місце серед дорослих засуджених;
- пояснювати правила поведінки та режимні вимоги;
- формувати позитивні життєві перспективи;
- спиратися на приклади;

- нейтралізувати прояви негативної поведінки;
- приділяти увагу вільному часу та зайнятості засудженого тощо.

Специфічною рисою діяльності виховних колоній є активне залучення *громадськості* до процесу виправлення і ресоціалізації неповнолітніх засуджених. Об'єднання громадян, релігійні і благодійні організації та окремі особи можуть брати участь у виправленні і ресоціалізації засуджених та проведенні соціально-виховної роботи з ними, надавати допомогу органам і установам виконання покарань у порядку, установленому КВК України та іншими законами України.

Основною формою подібної участі громадськості у виправленні та ресоціалізації засуджених неповнолітніх є *піклувальні ради*, що створюються при виховних колоніях.

Згідно з Положенням про піклувальні ради при спеціальних виховних установах, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2004 р. №429, основними завданнями останніх є: надання допомоги спеціальним виховним установам з питань соціального захисту засуджених неповнолітніх осіб; сприяння громадським організаціям, органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам і організаціям незалежно від форми власності у вирішенні питань, пов'язаних з поліпшенням становища засуджених, дотриманням їх прав і законних інтересів; здійснення заходів, спрямованих на вдосконалення навчально-виховного процесу у виховних колоніях, зміцнення їх матеріально-технічної бази, вирішення питань трудового і побутового влаштування неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання.

Відповідно до покладених завдань піклувальні ради: забезпечують розроблення та здійснення у виховних колоніях заходів, спрямованих на поліпшення становища засуджених, формування здорового способу життя; подають пропозиції до проектів регіональних (місцевих) програм підтримки діяльності виховних колоній; взаємодіють з громадськими організаціями, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями незалежно від форми власності з питань сприяння діяльності виховних колоній; надають допомогу адміністрації виховних колоній у проведенні соціально-виховної роботи із засудженими, організації їх загальноосвітнього та

професійно-технічного навчання; вживають заходів щодо розширення зв'язків виховних колоній з підприємствами, установами і організаціями незалежно від форми власності з питань зміцнення матеріально-технічної бази цих колоній та залучення засуджених до суспільно корисної праці; сприяють поліпшенню матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених, здійсненню оздоровчо-профілактичних заходів; організують шефство членів піклувальних рад, представників громадських організацій і трудових колективів над засудженими, які є сиротами або залишилися без батьківського піклування, вирішують питання про подання їм матеріальної допомоги; здійснюють разом з громадськими організаціями, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами і організаціями незалежно від форми власності заходи соціального патронажу стосовно неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання; виконують інші функції відповідно до законодавства.

Піклувальні ради мають право: 1) доручати членам піклувальної ради відвідувати виховні колонії, вивчати стан матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених, умови їх праці та навчання, стан організації соціально-виховної роботи; 2) одержувати від громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, органів і установ виконання покарань, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності інформацію і документи, необхідні для виконання покладених на піклувальні ради завдань; 3) запрошувати на свої засідання представників виховних колоній, територіальних органів управління Державного департаменту з питань виконання покарань, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, зацікавлених підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності; 4) проводити особистий прийом засуджених, розглядати їх звернення та приймати за ними рішення; 5) вносити на розгляд органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, адміністрації виховних колоній та керівництва територіальних органів управління Державного департаменту з питань виконання покарань пропозиції щодо: удосконалення діяльності виховних колоній з питань поліпшення становища засуджених, дотримання їх прав і законних інтересів; організації трудового і побутового влаштування неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання, сприяння їх соціальній

адаптації; забезпечення правового і соціального захисту персоналу виховних колоній.

До складу піклувальних рад входять представники громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадяни. Членами піклувальних рад не можуть бути особи, які мають не погашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість.

Голова піклувальної ради, його заступник та секретар ради обираються на її засіданні. Персональний склад ради оголошується наказом начальника виховної колонії. Голова піклувальної ради, його заступник, секретар та члени ради беруть участь у її роботі на громадських засадах.

Організаційною формою роботи піклувальної ради є засідання, які проводяться за потребою, але не рідше ніж один раз на три місяці. На засідання піклувальної ради можуть бути запрошені представники громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, прокуратури, інших правоохоронних органів та громадяни. У засіданнях піклувальної ради бере участь начальник виховної колонії або його заступник.

Крім піклувальних рад з метою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених та надання допомоги адміністрації виховних колоній при відділеннях соціально-психологічної служби можуть створюватись *батьківські комітети*, до складу яких входять батьки засуджених, особи, що їх замінюють та інші близькі родичі. Діяльність таких комітетів регламентується положенням, яке затверджується начальником установи.

Як правило, батьківський комітет має право: а) знайомитись в установленому порядку з житловими та побутовими умовами утримання засуджених у виховній колонії; б) звертатися до громадських об'єднань для надання допомоги сиротам і особам, які позбавлені батьківського піклування, а також неповнолітнім з неблагополучних родин; в) забезпечувати посилками й передачами сиріт і осіб, які позбавлені батьківського піклування, а також засуджених, батьки яких не підтримують з ними зв'язку в період відбування покарання; г) надавати допомогу адміністрації у забезпеченні сиріт та осіб, які залишились без батьківського піклування, що звільняються з виховної колонії, громадським одягом; д) спільно з адміністрацією звертатися до державних

органів, громадських об'єднань з питань надання допомоги у проведенні виховної роботи з засудженими.

Для підтримки зв'язків з батьками засуджених регулярно проводяться батьківські збори, дні відкритих дверей. Під час таких зустрічей батьки неповнолітніх або особи, які їх замінюють мають можливість особисто спілкуватись з начальником установи, його заступниками, вихователями, вчителями, психологами, з'ясувати яким чином відбувається процес перевиховання, ознайомитися з умовами життя у колонії.

У кожній виховній колонії існує *дільниця соціальної адаптації*, у якій утримуються засуджені, котрі правомірно себе поводити, сумлінно ставилися до праці, і яким до звільнення залишилось не більше 6 місяців. До неї переводяться засуджені, що не менше півроку утримувались у дільниці *ресоціалізації*, закінчили навчання у загальноосвітній школі або ПТУ, або яким до закінчення залишилось не більше 3 місяців, які мають формальні підстави для умовно-дострокового звільнення від відбування покарання не більше ніж через 6 місяців.

Головною метою функціонування такої дільниці є підготовка засудженого до звільнення. Засуджені проживають у спеціально обладнаних приміщеннях окремо від інших засуджених, також окремо вони приймають їжу, відвідують баню, бібліотеку, крамницю.

На кожного засудженого розробляється Індивідуальна програма підготовки його до звільнення. Вона складається начальником відділення соціально-психологічної служби за участю психолога, медичного працівника виховної колонії та залучених фахівців центрів соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді упродовж тижня після прибуття засудженого до дільниці соціальної адаптації.

Не зважаючи на прогресивність зазначених вище КК та КВК України, проблема адаптації неповнолітніх засуджених як до умов ізоляції, так і після звільнення з колонії все ж таки залишається найскладнішою. За думкою окремих вітчизняних вчених (Т. Гончар, О. Бандурка, В. Трубников, А. Яровий та ін.), до неповнолітніх, що вперше вчинили злочин, потрібно розширити застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. Дослідження, проведені цими вченими підтверджують думку про те, що чим більше часу проводить засуджений в умовах ізоляції від суспільства

(а ці умови різко відрізняються від нормальних умов життя на волі), тим з більшими труднощами стикається він у процесі соціальної адаптації після звільнення від покарання. Адже невинувато тривалі строки ізоляції можуть і випадкового злочинця зробити рецидивістом. Зазначені вчені бачать наступні напрями вирішення цієї проблеми: розширити коло осіб, до яких може бути застосоване умовно-дострокове звільнення; ввести щорічні відпустки для неповнолітніх, засуджених до позбавлення волі, тривалістю 10–15 днів; умови відбування покарання, суспільно корисна праця, виховна робота, загальноосвітнє і професійне навчання повинні бути позбавлені карального нахилу, щоб не обмежувати внутрішнє і зовнішнє стимулювання до ресоціалізації засудженого неповнолітнього.

Тому одним з важливих напрямів реформування пенітенціарної системи України є створення *служби пробації* на базі кримінально-виконавчої інспекції як альтернативному позбавленню волі виду відбування покарань, яка існує в більшості країн Європи. Законопроект „Про службу пробації” вже давно очікує свого затвердження у Верховній Раді України. Він передбачає розширення повноважень щодо контролю за поведінкою підоблікованих неповнолітніх осіб, організації і проведення соціально-психолого-педагогічного супроводу, реалізації корекційних програм, залучення до роботи із засудженими волонтерів та громадськості.

Ключові поняття: неповнолітні засуджені, виховання, виправлення, ресоціалізація, соціально-виховна робота, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання, режим, праця, педагогічна рада, піклувальна рада, батьківські комітети, громадськість.

Питання та завдання:

1. Назвіть компоненти соціально-виховної роботи з неповнолітніми засудженими.
2. Охарактеризуйте особливості режиму відбування покарання у виховних колоніях як засобу виховання (перевиховання) неповнолітніх засуджених.
3. Дайте характеристику загальноосвітнього та професійно-технічного навчання неповнолітніх у виховних колоніях.
4. Дайте характеристику особливостей організації праці

- неповнолітніх у виховних колоніях.
5. Розкрийте роль піклувальної та педагогічної рад, батьківських комітетів та громадськості у процесі виховання неповнолітніх засуджених.

Проблемне завдання: Розробити індивідуальну програму соціально-виховної роботи із засудженим неповнолітнім у межах перебування на всіх ділянках колонії: карантину, діагностики і розподілу, ресоціалізації та соціальної адаптації.

5.2. Особливості процесу виховання засуджених жінок

Словосполучення „засуджена жінка” складається із слів, що важко поєднуються в одне ціле поняття. Проте воно існує в третьому тисячолітті і навіть носить досить поширений характер. Засудження й ізоляція людини в місцях позбавлення волі ставить його в складну життєву ситуацію. Гендерні особливості жінок обумовлюють додаткові негативні наслідки, пов’язані з важкими обставинами їх життєдіяльності в період відбування кримінального покарання. Самостійно вирішити важку життєву ситуацію, повернутися до нормального життя після звільнення вдається далеко не багатьом з них. Звідси слідує необоротні втрати для самої жінки, її мікросередовища, сім’ї, суспільства в цілому. Очевидно, що засудженим жінкам необхідна спеціальна комплексна правова, психологічна, педагогічна, соціальна, медична допомога.

Жіноча злочинність відрізняється від чоловічої деякими показниками. Можна назвати дві сфери суспільного життя, де жіноча кримінальна активність проявляється найчіткіше. По-перше, це – побут, де жінок штовхають до злочину негативні обставини сімейно-шлюбних, родинних і сусідських відносин. У цій сфері жінки здебільшого вчиняють такі насильницькі злочини: убивство, у тому числі своєї новонародженої дитини, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень тощо. По-друге, це – сфера, де жінка виконує професійні функції, передусім, пов’язані з можливістю вільного доступу до матеріальних цінностей. Особливості жіночої злочинності обумовлені їх місцем у системі суспільних відносин, типовими для них соціальними функціями та ролями, а також деякими психофізіологічними ознаками. Участь жінок у скоєнні

насильницьких злочинів незначна. Вони вчиняються жінками здебільшого на ґрунті сімейно-побутових конфліктів, інколи – з ревнощів та корисливості.

В основному жінки працюють у такій криміналізованій сфері, як торгівля. Тому не випадково, що вони переважають у злочині – обман покупців. Передача торгівлі у приватну власність лише погіршила ситуацію. У, так званій, „човниковій” торгівлі зайняті в основному жінки, а її супроводжують корупція й рекет. Суттєво впливає на злочинність серед жінок загострення протиріч у сімейно-побутовій сфері. Жінка, зайнята важкою працею, відчуває постійну матеріальну нестачу, усе складніше виконувати традиційну роль берегині домашнього вогнища. Під впливом життєвих негараздів, марності знайти вихід із складного становища у багатьох з них виникає нервово-психічне напруження, з’являється стан стійкої фрустрації, почуття даремності зусиль. Іншими словами, досить інтенсивно накопичуються різноманітні негативні емоції, які мають для жінок важливе значення у силу особливостей їх емоційної сфери. Засоби зняття внутрішньої напруги, у таких ситуаціях, людина часто шукає у алкоголі, наркотиках або ж у протиправній поведінці.

Багато жінок опинились нині у складних, криміногенних умовах у зв’язку з міжнаціональними конфліктами, вимушеної міграції, безробіття тощо. У зв’язку з особливостями жіночої психіки вони гостріше переживають життєві труднощі і часом обирають протиправні шляхи виходу з них. Щодо корисливо-насильницьких злочинів, то вони не характерні у суто жіночому „виконанні”, але їх кількість останнім часом збільшується. Причому спостерігається їх вчинення з особливою жорстокістю.

У зв’язку зі значним поширенням проституції і загальним падінням моралі зросло число таких злочинів, як: зараження іншої особи венеричною хворобою і убивство своєї новонародженої дитини. Жінки, що входять до змішаних злочинних груп, як правило, займають у них другорядне становище. Вони виконують ролі, пов’язані з переховуванням злочинців, знарядь і засобів вчинення злочину; предметів, здобутих злочинним шляхом; можуть бути інформаторами. Останніми роками число жінок у таких групах має тенденцію до зростання, причому їх роль стає вагомішою, а подекуди й вирішальною (наприклад, жінка-організатор зґвалтування або розбійного нападу). За останній час жінки почали

брати участь у таких суто чоловічих злочинах, як: вимагання; злочини, пов'язані з обігом наркотичних речовин, розкрадання у кредитно-банківській сфері тощо. Жінки частіше, аніж раніше, стали брати участь у квартирних крадіжках.

Таким чином, до особливостей жіночої злочинності можна віднести: значно меншу питому вагу в загальній злочинності порівняно з чоловічою; вужчу „ділянку” роботи, порівняно із злочинцями-чоловіками; загалом меншу суспільну небезпеку жіночих злочинів (але ця ознака останнім часом змінюється в гіршу сторону, оскільки зростає число тяжких злочинів, вчинюваних жінками, та їх роль у змішаній злочинності); омолодження злочинності жінок за рахунок збільшення злочинів, скоєних неповнолітніми жіночої статі.

У жіночій насильницькій злочинності на побутовому ґрунті особливу роль відіграють соціально-економічні та психологічні чинники. Зокрема, соціальні чинники в основному зумовили виникнення складних особистих і родинних обставин, що сприяли створенню конфліктних, кризових ситуацій у міжособистісних стосунках жінок з оточуючими, а також виникненню у них злочинних намірів. Дедалі міцніє зв'язок між побутовою злочинністю жінок і низьким рівнем культури відносин між людьми і, насамперед, у родині; посилюється криміногенний вплив загальних негативних соціально-економічних умов на провокування міжособистісних конфліктів, у тому числі, через суперечності у родинно-побутовій сфері. Причини виникнення конфліктних ситуацій у родині мають значно глибші корені, ніж видається з першого погляду. Це – і залишкові явища фактичної статевої нерівності у побуті; неузгодження службових і родинних ролей нової системи міжстатевих відносин у суспільстві; труднощі, неминучі при перебудові соціального інституту родини тощо. Врешті, дані глибокі суперечності накладалися на низький матеріальний рівень родини, загальну невлаштованість особистого життя, призводили до родинних конфліктів і суперечок, що найчастіше ставало умовами виникнення злочинних намірів у жінок.

Однією з причин також є зв'язок злочинності з пияцтвом у побуті, вживанням наркотиків. Жінки шукають засобів заспокоєння, зняття постійного стресу через вживання алкоголю, наркотиків, що призводить натомість не лише до їх швидкої деградації, а й до проявів жорстокості.

Отже, вагомим криміногенним чинником є конфлікти у родині, їх зростанню сприяє зайнятість жінки у суспільному виробництві. З одного боку, це прояв емансипаційної хвилі, а, з іншого – необхідності підтримання життєздатності сім'ї. Зазначене відбувається на фоні саморуйнівної поведінки (алкоголь, наркотики тощо) одного чи обох з подружжя, а нерідко й дітей. Міжособистісні конфлікти у побуті часто спричинялися продовжуваними ситуаціями, коли взаємини між винною і потерпілим періодично загострювалися. Злочинні посягання жінок у родинно-побутовій сфері спрямовані переважно на найближче оточення. Певну криміногенну роль відіграє несприятлива обстановка, провокуюча поведінка потерпілого, насильство й образи щодо жінки. Соціальні, психологічні, фізіологічні особливості, властиві жінці, відбиваються на засобах і способах вчинення злочинів, зокрема, насильницьких. Якщо для чоловіків характерніший відкритий спосіб скоєння насильницьких злочинів, то жінкам притаманний таємний. Убивства, заподіяння тілесних ушкоджень різної тяжкості частіше жінки вчиняють без свідків або при їх мінімальній кількості.

Часто жінки, як більш емоційні й імпульсивні, спочатку діють, а вже потім думають. Дуже часто їхня агресія – це виправдання власної недосконалості як особистості, як жінки та матері. Прихована у повсякденному житті незадоволеність собою, оточуючою дійсністю породжує підсвідому жорстокість. Ця патологія схильностей відбувається під впливом алкоголю, наркотиків. Однією з особливостей реалізації емоційної сфери жінок як суб'єкта вбивства є те, що їхні спонукання часто поєднані з емоціями невдоволення, неспокою, іншими почуттями, які виявляються зовні і посідають особливо важливе місце в родинно-побутовій злочинності. У низці випадків емоції і почуття не тільки супроводжують або посилюють основні спонукання, а й можуть відігравати самостійну роль. Це, передусім, вплив таких сильних почуттів, як: ненависть, гнів, особиста неприязнь. Комплекс вказаних негативних почуттів часто виникає під впливом на психіку жінок провокуючої поведінки потерпілого.

Серед основних мотивів, які лежать в основі насильницької злочинності жінок можна назвати такі, як: ревнощі; помста; бажання позбавитися дитини, чоловіка, співмешканця; корисливі мотиви (прагнення до поліпшення матеріального становища).

Визначаючи ступінь тяжкості насильницького злочину

жінкою, необхідно враховувати певну специфіку жіночої злочинної поведінки. Низький рівень культури взаємин у сім'ї на фоні систематичного фізичного та психічного насилля проти жінки, побутового алкоголізму зумовлюють питому вагу жіночої побутової злочинності. Побутові злочини, скоєні жінками, типові і займають найбільшу питому вагу серед жіночої насильницької злочинності. У однієї групи жінок вчинення умисного убивства – це реакція на тривалу психотравмуючу ситуацію, коли накопичення негативного напруження у стосунках знаходить прояв у агресивній насильницькій поведінці. У інших – скоєння вбивства спричинено безпосередньо конкретною негативною ситуацією, мотивом, що раптово виник, але знову ж на підставі застосування щодо жінки протиправних дій. Це свідчить про наявність прихованого побутового насильства, на яке жінка, у свою чергу, відповідає насильницькими діями.

Засуджена мати – поняття широче. Це особа, що має дитину не тільки в будинку дитини при виправному закладі, але і у родичів, а також держави, що знаходиться під соціальною опікою. До цієї категорії необхідно віднести засуджених жінок, що мають дітей дошкільного, підліткового і інших віків, навіть дорослих дітей, що самостійно живуть, а також молодих жінок, що відбувають покарання у виправному закладі, з числа вагітних і „потенційних” матерів. До останніх необхідно віднести жінок, що мають реальні перспективи майбутнього материнства.

Збільшення частки жінок серед „тюремного населення” України говорить про їх високу уразливість, про невміння вирішувати свої проблеми некримінальним способом, низьку захищеність і адаптивність до нових соціально-економічних умов в період тривалих масштабних реформ. У ситуації, що склалася, засуджені матери в значній мірі є не тільки злочинцями, гідними покарання, але і жертвами соціального неблагополуччя, що потребують допомоги і підтримки. Удвічі жертвами стають їх діти, відхилення і різні деформації в розвитку яких за відсутності матери набувають характеру неминучості і часто безповоротності. Замінити дитині матір украй складно, а в період дитинства і раннього дитинства через особливу біопсихічну залежність практично неможливо.

Хто ж це – засуджена мати? Узагальнений соціальний паспорт свідчить, що за останній час вона дещо подорослішала (її середній

вік – 37,1 рік). Збільшення середнього віку, термінів відбування покарання негативно впливає на перспективи ресоціалізації та соціальної реабілітації засуджених жінок, виконання ними материнських, подружніх і інших соціально значущих функцій.

Освіта є одним з найважливіших соціальних чинників. Не дивлячись на відсутність закономірних залежностей між зростанням утвореної і скороченням злочинності, пенітенціарна статистика свідчить про те, що в структурі „тюремного населення” переважає менш освічена частина громадян. Очевидно, що відносно високий рівень освіти в період соціальної і економічної нестабільності не здатний нейтралізувати дію комплексу інших негативних чинників. Рівень освіти жінок, позбавлених волі, свідчить про наявність не тільки професійної кваліфікації, життєвого досвіду, сформованої свідомості і ціннісно-мотиваційної сфери, пріоритетів в задоволенні потреб, але і загальної культури, розвитку, інформованості, зокрема по проблемах материнства, дитинства, виховання і навчання. З цих позицій стан і динаміка рівня утворення даної категорії засуджених характеризуються суперечністю: середній освітній рівень дещо знизився, проте помітно збільшилася чисельність тих, що мають вища і середню спеціальну (професійну) освіту. До „групи ризику” можна віднести кожен третю засуджену, оскільки вони мають лише початкову або неповну середню освіту. У поєднанні з іншими несприятливими соціальними чинниками низький рівень освіти часто виступає як детермінант, що зумовлює криміногенний спосіб вирішення важкої життєвої ситуації.

Загально визнано, що вирішальним антикриміногенним чинником для всіх категорій засуджених, особливо жінок, є сім'я, без якої неможлива повна самореалізація в житті. Сім'я засудженої розглядається як наявність у неї чоловіка, дітей і офіційно зареєстрованих шлюбних відносин. За цією ознакою можна диференціювати засуджених жінок на групи: 1) полягали до засудження в браку; 2) не полягали в браку на момент засудження; 3) у тих, що полягали в браку сім'я розпалася в період відбування покарання, що значно гірше за аналогічний показник засуджених-чоловіків; 4) збереглася сім'я менш ніж у кожній п'ятій з незначної кількості тих, що мали її до засудження; 5) що одружилися у пенітенціарних закладах; 6) що полягали до засудження в цивільному браку (при високій латентності цивільно-сімейних відносин вважається, що їх близько чверті серед засуджених); 7) що

мають неповну сім'ю (дітей без чоловіка). Сьогодні існують негативні тенденції: збільшення кількості засуджених жінок без сім'ї, погіршення із-за віку перспектив створення сімей, високі темпи розпаду сімей унаслідок збільшення термінів позбавлення волі, погіршення стану здоров'я. Кожна з виділених груп вимагає спеціального підходу при організації роботи по збереженню, створенню, відновленню сімейних відносин і соціально корисних зв'язків. Перспективи благополучного дозволу сімейної проблеми засуджених жінок безпосередньо пов'язані з їх віком. Серед тих, що не полягали в браку і зберігають найбільші шанси створити сім'ю домінують групи молодих жінок (18-19 років і 20-24 року), дві третини їх – серед 25-29-річних. У міру збільшення віку частка тих, що не полягали в браку стабілізується на рівні п'ятдесяти відсотків. Найміцнішими є сім'ї засуджених жінок у віковій групі 30-49 років, разом з тим кількість сімей, що збереглися і розпалися у них, практично рівнозначно. З урахуванням цього пріоритетним напрямом соціально-педагогічної роботи повинна стати різноманітна по формах і, переважно індивідуальна за змістом профілактика, розпадів сім'ї у жінок, особливо молодіжного і середнього віку.

До негативних даних цієї категорії засуджених відносяться алкоголізм, наркоманія і інші захворювання. Засуджені жінки схильні до найбільш інтенсивної алкоголізації. Частка жінок-наркоманок у виправному закладі майже удвічі перевищує середні показники, хворих венеричними захворюваннями – майже втричі. Серед жінок, що відбувають покарання у виправних установах, несприятлива динаміка ВІЧ-ІНФІКОВАНИХ. Багато засуджених жінок мають різні форми психічних аномалій в межах осудності, що знижує їх адаптивний потенціал, послаблює здібності до самоконтролю, утрудняє психологічну корекцію, виправлення, ресоціалізацію. У цих жінок виразно виявляється соціальна і особова деградація, що відбувається швидше, ніж у чоловіків. Перебудовується внутрішній світ, змінюються установки, цінності, ієрархія мотивів. Серед останніх домінує необхідність задоволення потреб в спиртних напоях, наркотиках, сексі. Алкоголізація обумовлює сімейні конфлікти і розпад сім'ї і супроводжується ними. Асоціальна поведінка матери багато разів підвищує ризик десоціалізації дітей. Відсутність материнської ласки, домашнього тепла і турботи, нагляду і піклування, сімейні сварки, скандали,

бійки, істерики, пияцтво, насильство, обстановка ворожості і відчуження згубно впливають на фізичне і особливо психічне здоров'я дітей. Діти в таких сім'ях залучаються до пияцтва, раннього статевого життя, засвоюють асоціальні звички, стають безпритульними, бездоглядними. Не рятує положення позбавлення батьківських прав, напрям в дитячі будинки, інтернати, притулки.

Показником соціальної дезадаптації і криміногенної ураженості жінок є незанятість суспільно корисною працею: більшість засуджених до скоєння злочину не мали певних занять, відповідно законного і постійного джерела власного існування, матеріальної підтримки родичів, засобів для виховання і розвитку дітей. За останні десятиліття соціально-економічного реформування в країні група жінок, що не мали до засудження певного роду занять, збільшилася майже на чверть. Все це свідчить про високу соціально-криміногенну уразливість конкретної групи жінок, а також можливості прогнозування профілактики жіночої злочинності, їх соціальну реабілітацію. Здавалося б, незанятість матерів на роботі відкриває додаткові можливості для саморозвитку, навчання, догляду за дітьми, їх виховання, проте дуже часто незанятість жінок у поєднанні з кримінальною і аморальною схильністю актуалізує паразитичні, егоцентристські та утриманські властивості, веде до руйнівного впливу на дітей і навіть залученню їх в протиправну діяльність.

Соціальний портрет засудженої, що міститься в місцях позбавлення волі, включає кримінально-правові характеристики. Вони підтверджують висновки про значні особові деформації: найбільшу частку скоюваних злочинів складають тяжкі, найменшу – менш тяжкі. Із збільшенням віку росте частка тяжких злочинів і майже удвічі – особливо тяжких. Одночасно зменшується частка менш тяжких злочинів. Найбільш криміногенний вік – 20-49 років. Паралельно з тяжкістю діянь трохи, але стійко росте середній вік засудженої жінки (від 31,5 року, коли скоюються менш тяжкі злочини, до 35,2 років, коли жінки скоюють особливо тяжкі злочини). Разом з тим значно виросла чисельність жінок, судимих двічі. При цьому необхідно відзначити, що на кримінально-правові характеристики засуджених матерів позитивно вплинули гуманістичні зміни відносно цієї категорії правопорушників, події в кримінальному законодавстві і судовій практиці.

Соціально несприятливі умови і чинники в своїй сукупності

створюють важку життєву ситуацію, а також передумови для прояву кримінально значущих властивостей особи, поєднання яких і є детермінантами злочинної поведінки. Особа засудженої характеризується значною деформацією змісту ціннісно-нормативної системи (потреби, мотиви, цілі, ціннісні орієнтації, життєві плани, інтереси), стійкими психологічними особливостями (підвищена емоційність, чутливість, навіюваність, експресивність, агресивність, жорстокість, тривожність) та іншими гендерними (обумовленими статевою приналежністю) проявами. Разом з тим, основній масі жінок-злочинниць у меншій мірі, чим засудженим чоловікам, властиві асоціальні установки, у них відсутні стійкі злочинні переконання, соціально-психологічна адаптація хоча і порушена, але серйозних дефектів немає. Демонстративність поведінки жінок у поєднанні із слабкими навичками довільного самоконтролю, відсутністю досвіду некримінального вирішення своїх проблем багато в чому зумовлює скоєння злочину в цілях самоствердження, яке виконує при цьому захисні функції. Потреба в самоствердженні, часто не регульована свідомістю, у поєднанні з криміногенними чинниками стає у потенційних засуджених домінуючим, яка впливає на весь їх образ життя... Характерні для злочинниць стійкість, афектних, психотравмуючих переживань і висока імпульсивність призводять до ігнорування або недостатнього обліку всіх необхідних обставин, неадекватного сприйняття і оцінки виникаючих життєвих ситуацій, поганого прогнозування наслідків своїх вчинків, дезорганізованості і необміркованої поведінки. Засуджена жінка гостріше переживає почуття провини, підвищену тривожність, емоційну ранимість, неспокій за своє майбутнє і майбутнє дітей. Вона стурбована проблемами збереження сім'ї в період відбування покарання. Прагнення змінити складну життєву ситуацію своєю активністю може служити передумовою для виправлення шляхом включення її в процес самовдосконалення і усунення деформацій. Разом з тим коріння підвищеної тривожності, неспокою, невпевненості, страху, погроз біологічному і соціальному існуванню лежать в сім'ї. Підпавши під руйнівний вплив перебудовних процесів, сім'я потрапила в складну соціальну ситуацію і не змогла повноцінно виконувати свої основні функції: рекреаційну, психотерапевтичну (духовного притулку), первинна соціалізації дитини, виховну та ін. У результаті жінки, будучи найуразливішими для несприятливих зовнішніх соціальних дій, не

отримали необхідного емоційного відношення, сімейного тепла, захисту, допомоги, підтримки. Сім'я перестала навчати жінку любові до дітей, співчуття, м'якості по відношенню до людей. Її психологічне відчуження, дефекти сімейного спілкування і виховання, різні форми насильства створюють умови для криміногенного формування особи жінки і в значній мірі зумовлюють подальшу життєдіяльність, її успішність.

Найважливішими особовими характеристиками засуджених жінок, залежними від умов їх життя, виховання і розвитку, є потреби і інтереси, що визначають мотивацію. Для всіх категорій засуджених характерний негативний зміст ціннісно-нормативної системи, зневажливе відношення до соціальних норм, відсутність вольових усвідомлених прагнень до їх дотримання. Засуджені явно виступають за певний анархізм або особову свободу в рішенні питання добра і зла, сумніваються, чи треба працювати, якщо в цьому немає необхідності. Очевидно, що у них відсутні ціннісне ставлення до праці, толерантні форми спілкування, а переважає домінування або агресивних, або пасивних форм адаптації. Ведучими в мотиваційній структурі жінок, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі, є: матеріальна зацікавленість (наявність високооплачуваної роботи, прагнення до роботи, що забезпечує особисто-сімейну упорядкованість, незалежність, можливість допомагати близьким, піклуватися про сім'ю і т. ін.), самовираження (бажання добитися хоч би зовні успіху, виділитися серед інших, отримати визнання, схвалення), пізнавальні мотиви (бажання здобути освіту, удосконалити професійну підготовку, дізнатися про нове), аффіліації – прагнення бути в товаристві інших людей (спілкуватися з цікавими, яскравими і привабливими людьми, мати духовну близькість з іншими засудженими). Ієрархія мотивів засуджених жінок свідчить про слабо виражені бажання і прагнення піклуватися про дітей, відсутність ціннісної відповідальності за їх благополуччя і майбутнє. Отже, однією з соціально-педагогічних завдань в жіночих пенітенціарних закладах мають стати формування або реанімація мотивів материнства, його високого особистісного сенсу в житті і пріоритетній соціальній цінності.

Основна ознака, що виділяє засуджених матерів з середовища жінок, позбавлених волі, – наявність у них дітей. Материнство – стан жінки-матери в період вагітності, пологів, годування дитини, а також властива для неї свідомість спорідненого зв'язку з дітьми.

Вона припускає відчуття любові і відповідальності за свою дитину, здібність до рефлексії на фізичні і психічні стани дитини, задоволення їх основних потреб, виховання і супровід по життю. Материнство має глибоке біологічне коріння і соціальні передумови: материнський інстинкт і самосвідомість, материнські відчуття, специфічна споживацько-мотиваційна сфера, відповідна система відносин і поведінки. Проте приведені вище характеристики засуджених матерів свідчать про серйозні деформації, що негативно впливають на виконання всього комплексу материнських функцій. Це обумовлено, як правило, асоціальним способом життя до засудження, порушенням онтогенетичних етапів особового розвитку, соціально-педагогічною невідповідністю до материнства. Відбування покарання в місцях позбавлення волі далеко не завжди позитивно впливає на особу матери, її виправлення і ресоціалізацію. Розрив соціальних (у тому числі і позитивних) зв'язків, відчуженість по відношенню до людей і самій собі, відсутність підтримки близьких обумовлюють відчуженість і до дитини. Несвідомо матери, що міститься у пенітенціарному закладі, сприймає дитину як додатковий тягар, складну життєву ситуацію, що посилює і без того. Реальність буття у виправній колонії, необхідність постійного перебування в ізоляції вступають в суперечність з материнськими обов'язками в умовах, коли дитина залишається на волі.

Ставлення засудженої матери до своєї дитини залежить від ряду чинників: соціальної ситуації, спадкових характеристик, її внутрішнього життя. Соціальна ситуація включає наявність або відсутність повної сім'ї, рівень її благополуччя; гідної роботи; упорядкованого житла; сімейного достатку; характер взаємин родичів, рівень виховання, утворення; особливості лідерства і так далі

Об'єктивно несприятливими для реанімації материнських якостей є умови існування у пенітенціарному закладі: відсутність нормальних побутових умов, проблеми дотримання вимог гігієни, неповноцінне живлення, скупченість і відсутність індивідуального простору, строга регламентація розпорядку життя, обмеження можливості для прояву самостійності і відповідальності, звуження сфери соціальних контактів і відчуженість. Так, з різних причин жінки не користуються правом на побачення. Майже половина з них не отримують посилок, грошових переказів, практично ніхто не має

можливості відправляти їх для підтримки своїх близьких і дітей. Майже половина жінок в період відбування покарання не хочуть скористатися таким засобом комунікації, як телефон. Практично не реалізуються ними такі форми підтримки сімейних і соціальних контактів, як короткострокові виїзди і відпустки з виїздом з виправного закладу. Очевидно, що необхідна корекція системи їх соціальної взаємодії з сім'єю і здоровими силами суспільства.

Виховний і ресоціалізаційний потенціал виправних установ по перспективному дозволу пенітенціарній важкій життєвій ситуації, по формуванню і реабілітації материнських якостей засуджених, а також пом'якшенню для дітей негативних наслідків позбавлення волі їх матерів обмежений.

Питома вага жінок серед засуджених не дуже велика. Це можна пояснити таким чином. Перш за все, жінки, як правило, скоюють менш небезпечні злочини. У злочинних групах вони грають другорядні ролі, значно рідше скоюють насильницькі злочини. Крім того, суди за інших рівних умов, виходячи з принципу гуманізму, призначають жінкам менш суворі покарання, прагнучи не позбавляти свободи. На них частіше розповсюджуються амністії, частина з них звільняється зважаючи на застосування відстрочення відбування покарання. Найпоширенішим злочином засуджених жінок є злочин проти власності. Услід за ним йде злочин проти життя і здоров'я, а також жінки відбувають кримінальні покарання за крадіжку.

Встановлено, що предметами крадіжок, як правило, є одяг, гроші, коштовності, продукти харчування, косметичні засоби. Найбільш частими є домашні крадіжки.

Серед мотивів крадіжок найпоширенішими є: задоволення засобів існування при втечах з оселі, погана звичка, вироблена під час бродяжництва, задоволення аморальних потреб, жадання наживи.

Крадіжки жінок відрізняються від крадіжок чоловіків. Жінки крадуть нишком, менш зухвало. У них плавніший характер мотивів крадіжок. Крадіжки здійснюються ними поодиночі, рідше групами.

Знання мотивів злочинної поведінки сприяє індивідуальній профілактиці злочину та виправленню злочинців. Існує така мотиваційна схема: „захисний мотив”, такий, що „затверджується”, „дезадаптований” („десоціалізований”) типи. У виправних

установах кожен з цих типів може проявити себе відповідно до тих умов, в які він там поставлений.

Мотиви захисту можуть реалізовуватися цілком законними, етично схвалюваними засобами, але можуть бути застосовані і злочинні. Тут важливо те, що, по-перше, мотиви твердження і самоствердження часто переплітаються з мотивами захисту, але всі вони здатні функціонувати і самостійно. По-друге, захищатися і затверджуватися в місцях позбавлення волі часто доводиться в таких гострих конфліктних ситуаціях, які, на наш погляд, у вільному житті зустрічаються значно рідше, причому через соціально-психологічну специфіку життя в місцях позбавлення волі. По-третє, мотиви користі, що зазвичай виражається в крадіжках „обслуговує” мотиви захисту. По-четверте, мотиви користі, захисту, твердження і самоствердження стимулюють скоювання насильницьких злочинів. Є, звичайно, і інші мотиви.

Ігрові мотиви. Ці мотиви належать до основних мотивів людської поведінки. Ігрові **мотиви** недостатньо, особливо в частині їх виникнення і розвитку у окремих людей, вивчені. Тим часом частка злочинців-„гравців” серед злодіїв, шахраїв, розкрадачів, хабарників і деяких інших категорій відносно велика. До них відносяться ті, хто скоює злочини не тільки, а у багатьох випадках і не стільки заради матеріальної вигоди, скільки заради гри. Коли такі особи потрапляють в місця позбавлення волі, потреба в грі і, відповідно, ігрові мотиви у них не зникають, але вони мимоволі протікають в інших формах і умовах.

Звичайно, засуджені, наприклад, за шахрайство позбавлені можливості реалізувати в місцях позбавлення волі звичні схеми. Але ж ігрові мотиви цим зовсім не обмежуються, вони включають ігри з небезпекою, ризиковані операції з тим, щоб випробувати гострі відчуття, отримуючи від цього незнайоме іншим задоволення. Тому злодії, розкрадачі, хабарники, „відмічені” непереборною схильністю до гри, будуть і у в'язниці шукати можливість пограти з небезпекою.

Засуджений або засуджений може затіяти ризиковану гру з адміністрацією або з членами елітної групи, вона може реалізувати свої ігрові потреби в карткових іграх, які, як відомо, в місцях позбавлення волі категорично заборонені. В більшості випадків ігрові мотиви носять несвідомий характер, людина, втягнута в гру, зазвичай не усвідомлює себе такою. Для неї гра приваблива в першу

чергу тим, що вона переживає гостре відчуття, іноді надзвичайно гостре, особливо якщо вона втягнута в смертельно небезпечну гру. Та (або ті), з ким вона грає, може знаходитися поза ним, а можливо, психологічно, так би мовити, усередині неї, в її ж особі, що втім, теж знаходиться поза рамками її раціональності. Психологічне задоволення від гри полягає не тільки в переживаннях ризику і небезпеки, але і в тому, що людина не залишається одна, а вступає з кимось (або з чимось) в деякі відносини, що мають для неї істотне, іноді життєво важливе значення.

У такий спосіб долаються самота і дезадаптація, а в смертельно насичених ситуаціях людина починає грати із смертю. Її вона наближає до себе, робить доступнішою і зрозумілішою, задовольняє інтерес до неї, тим самим знижуючи страх перед нею. Постійна гра із смертю – звичне і улюблене заняття багатьох терористів і бойовиків, найманців і найманих вбивць. Потрапивши за ґрати, вони не здатні від нього відмовитися, оскільки не в змозі переробити власну природу.

Корисливі мотиви. Зазвичай вважається, що майнові злочини скоюються за мотивах користі, і таких злочинів в місцях позбавлення волі достатні багато. Тим часом поняття користі зовсім не так однозначно.

У більшості словників користь визначається як вигода, матеріальна користь, на перший погляд, не містить нічого поганого. Проте відбиване цим поняттям явище з часом почало користуватися поганою репутацією. За радянських часів у ньому почали убачати тільки жадність і накопичування, прагнення лише до наживи і достатку, зведення всіх відносин до матеріальної вигоди, абсолютизацію особистого матеріального благополуччя. При цьому в недавньому минулому проголошувалося, що радянські люди, подібно до перших християн, найменше повинні думати про майнові блага і не повинні переслідувати особисті інтереси. Зрозуміло, оголошувалося, що в нашому суспільстві користь – це пережиток, а в буржуазному – основна рушійна пружина діяльності і поведінки людей. Оскільки користь розглядалася як негативна моральна якість, вона загострювала кримінальну відповідальність.

Однак, не дивлячись на це, даним мотивом є прагнення отримати якесь майно або право на нього, позбавитися унаслідок скоєння злочину від якихось матеріальних витрат, незаконно

збагатитися або отримати вигоду, порушуючи тим самим майнові права інших.

Не потрібно плутати користь з користолюбством, це далеко не одне і те ж. Але цілком невірно пояснювати користю і користолюбством скоювання всіх майнових злочинів: хіба пристрасть до накопичування і наживи визначає дії дрібного злодюжки, що краде для того, щоб придбати засоби на горілку, або засудженої, такої, що краде продукти харчування у іншої злочинниці? Засуджені в місцях позбавлення волі роблять це, в основному, не з жадоби, а із-за постійного відчуття браку більш менш смачної і калорійної їжі, а якщо крадуть предмети одягу, то головним чином для того, щоб забезпечити собі тепло в холодну погоду.

Крадіжки, що здійснюються одними засудженими у інших, засуджуються тюремним співтовариством і позначаються достатньо красномовним терміном „крисятництво”. Проте не завжди заволодіння чужим майном призводить до суворого осуду, наприклад, у випадку, якщо це під слушним приводом роблять лідери елітних груп, застосовуючи для цього силу. Тоді їх дії можна кваліфікувати як грабіж і навіть розбій, що нерідко сприяє зміцненню їх авторитету. Значить, тут крім користі наявний ще мотив соціально-психологічного твердження. Все це означає, що мотиви злочинної поведінки в місцях позбавлення волі, як і людської поведінки взагалі, тісно переплетені один з одним, і кожен з них не просто відокремити від іншого або просто визначити.

Мотиви злочинної поведінки позбавлених свободи, як правило, такі ж приховані, як і мотиви поведінки взагалі, хоча обмеженість території місць позбавлення волі, скупченість засуджених, їх низький соціальний статус зазвичай створюють ілюзію простоти розуміння досконалих ними дій. Ця складність – особливість людської поведінки і її внутрішніх стимуляторів. При цьому в рівній мірі психологічно складні для розуміння мотиви поведінки бродяг, що зовсім опустився, або тюремного опущеного і людини, що стоїть на вершині влади. Соціальний статус тут не має значення. Уявлення про складність, невичерпності особи залежить від кваліфікації соціального педагога.

Тому важко погодитися з твердженнями про те, що причини злочинів, що здійснюються в місцях позбавлення волі, очевидні і обумовлені характером переважаючої мотивації. У середовищі

„малого суспільства” такі злочини просто не можуть не скоюватися, чому неабиякою мірою сприяють і специфіка особи засуджених, і їх середовище. Зрозуміло, в цих місцях і особа суб'єкта, що діє, і його середовище вельми специфічні, але це не робить мотиви поведінки засуджених, зокрема скоюваних ними злочинів, очевидними і зрозумілими. У кожній без виключення людини є глибинні шари психіки. Кожен з них по-своєму, але обов'язково бере участь в мотивації злочинної поведінки.

Злочини в тюремних співтовариствах не можуть не скоюватися. Проте спрощувати суб'єктивні причини і механізми цього явища абсолютно неприпустимо. У реальному житті таке спрощення може призвести до помилок у виправній роботі і попередженні злочинів в середовищі засуджених. Помилки можуть бути такі значущі, що у ряді випадків їх навіть можна визнати обставинами, сприяючими скоюванню злочинів. Зрозуміло, що соціальні педагоги не знає всіх тонкощів психологічного аналізу питань мотивації злочинної поведінки, проте їх треба навчити методикам виявлення справжніх мотивів подібної поведінки.

Окремо можна визначити мотивацію поведінки осіб, що належать до дезадаптованого типу. Дезадаптований тип виділяється за ознаками його відособлення, соціально-психологічної ізоляції від основної маси засуджених, ведення його представниками відчуженого способу життя. Їх можна розділити на дві групи: по-перше, це її що є знедоленими „людьми”, відносно яких були здійснені ганебні сексуальні дії; по-друге, це немолоді, навіть старі, або хронічно хворі люди, які ведуть відчужене життя через вік або (й) хвороби. Якщо перші лише мріють змінити свій статус, розуміючи, що в місцях позбавлення волі це неможливо, то другі, як правило, не можуть не змиритися зі своїм положенням, визначуваним віком або (й) хворобами. Мотивація знедолених „людей” зазвичай зв'язана з тим, щоб пережити якомога менше страждань і принижень. Вони можуть скоїти насильницькі злочини відносно тих, які їх гноблять. Люди похилого віку і хворі здатні здійснювати лише дрібні крадіжки, щоб хоч якось поліпшити своє існування. Це виступає у них як мотив.

У типологіях особистості злочинниці найчастіше використовується критерій, що виражає ступінь кримінальної зіпсованості, „зараженості” особи. З позицій цього критерію виділяють злочинниць з яскраво вираженою антигромадською

спрямованістю, без безумовно виражених антигромадських прагнень. Дана типологія схожа на типологію з високим, середнім і слабким ступенем вираженості антигромадського відношення до життя, здоров'я, честі, гідності, майна інших людей, до кримінальних законів і етичних розпоряджень. Можна обґрунтовано припустити, що представники всіх трьох груп з різним ступенем наполегливості й стійкості скоюють нові злочини в місцях позбавлення волі за мотивами захисту, твердження, самоствердження, користі, за ігрових мотивів. Ці мотиви, точніше – їх реалізація, є способом буття відповідних осіб в умовах місць позбавлення волі, причому самі умови часом бувають екстремальними.

Якщо в звичайному житті облік умов для розуміння мотивів поведінки, їх характеру і стійкості обов'язковий, то в місцях ізоляції від суспільства він обов'язковий удвічі.

Розгляд протиправної мотивації як стійкої системи домінуючих мотивів конкретної особи свідчить про те, що вона безпосередньо пов'язана з правовою свідомістю. Правова свідомість припускає знання законів і їх розуміння, ухвалення правил, як особистісно значущих, переконаність в їх корисності і справедливості, готовність, уміння і звичку діяти відповідно до законів і правил. Очевидно, що нормальний соціальний розвиток припускає процес перетворення культурних (зокрема правових) норм в індивідуальні цінності, які стають мотивами поведінки. Багато засуджених непогано знають кримінальні і карно-процесуальні закони, проте не солідарні з ними. Це визначає і їх відношення до того, за що вони покарані. Злочинці, в принципі, засуджують крадіжки або вбивства і вважають, що здійснення таких діянь повинно нести кримінальну відповідальність. Проте в їх конкретному випадку зроблений ними вчинок цілком може бути виправданий більш ніж поважними обставинами, які, на жаль, ні суд, ні слідство не врахували. Таке відношення до власного скоєного не тільки блокує яке-небудь покаяння, але ще здатне мотивувати новий злочин, зокрема в умовах місць позбавлення волі.

Відомо, що мотиви і причини скоювання злочинів в місцях примусової ізоляції обумовлені „малим (тюремним) співтовариством”, яке не тільки постійно породжує конфлікти між засудженими і адміністрацією установи, але і між самими злочинцями та їх групами.

Наявна специфіка істотно розширює криміногенну мотивацію в умовах ізоляції у зв'язку з дією жорстких вдач і звичаїв злочинного середовища, обмежених можливостей для задоволення елементарних потреб, загального агресивного фону тюремного життя. Більш того, присутні обставини, взаємодіючи з характерними для засуджених психічними станами і процесами, такими як стійка фрустрація, туга, смуток, гнітучість, відчуття безвихідності, обумовлюють високий рівень зовні невмотивованих злочинних діянь.

У зв'язку з цим при розгляді співвідношення соціальної детерміації і антигромадської активності особи абсолютно не випадково посилена увага саме до соціального середовища. Соціальне середовище місць позбавлення волі – це перш за все злочинці, об'єднані в різні малі неформальні групи, з якими кожен індивід знаходиться в специфічних соціально-психологічних відносинах, в складній і різноманітній системі спілкування, в якій дуже важливий статус кожного з них. Соціальне середовище, що оточує кожного, володіє активністю, впливає на людину, чинить тиск, регулює, підпорядковує своєму соціальному контролю, захоплює, „заражає” відповідними моделями поведінки, спонукає, а нерідко і примушує до певної спрямованості соціальної поведінки.

Проте не слід думати про те, що пенітенціарне мікросередовище сприяє формуванню мотивів тільки суспільно небезпечної поведінки. Навіть у місцях позбавлення волі вона неоднорідна, причому не тільки по соціальних і демографічних ознаках, але і по ступеню суспільної небезпеки. Там разом з дійсно небезпечними злочинцями є і такі, які скоїли злочини в складній життєвій ситуації; і такі, які щиро розкаються у зробленому і вже не представляють небезпеки для суспільства; і такі, які покарані не за так звані загальнокримінальні злочини, а за посадові злочини у сфері економічної діяльності, злочини проти інтересів служби в комерційних та інших організаціях тощо. Багато хто підтримує адміністрацію і співпрацює з нею, входить в самодіяльні організації, протистоїть тиску з боку небезпечних злочинців, невіддатливих виправленню.

Проте, кримінальна мотивація виявляється в результаті взаємодії особи злочинця і суспільного середовища. Причинами криміногенних конфліктів, що викликають до життя відповідні мотиви, в місцях позбавлення волі найчастіше є: зловживання і

свавілля з боку адміністрації; неприязні відносини між засудженими, які пов'язані переважно з образою, неповагою їх „статусу”; несплатою карткового або іншого боргу; прагненням подолати обмеження і свободи, що завжди виникають з самого факту позбавлення.

У мотивації поведінки людини, що скоїла новий злочин в місцях позбавлення волі, зазвичай виразно видно механізми психологічного захисту. Дія таких механізмів пояснюється різними формами самовиправдання кримінальної поведінки. Найбільш типовими з них у виправних установах є:

- спотворене уявлення про реальну ситуацію, що полягає в гіпертрофії одних і применшенні значення інших, зсуві фактичних обставин по місцю і часу;
- звуження альтернатив поведінки, через що протиправний характер дій представляється єдино можливим. Проте стосовно тюремних умов альтернатив поведінки нерідко дійсно буває менше в порівнянні з умовами волі;
- проекція відповідальності за кримінальну поведінку на потерпілого. У цих випадках „інший” або „інша” наділяється рисами, які сам їх носій вважає для себе неприйнятними, а потім сприймає його, її вже з ними;
- уявлення себе жертвою примушення, залежності, віроломства, обману з боку інших осіб, що насправді теж має місце;
- переконання у формальності порушуваних заборон і „понять”, поширеності і повсякденності подібних дій, їх допустимості і небезпеки в порівнянні з іншими;
- знецінення жертви злочину або предмету злочинного посягання і тим самим невизнання шкідливих наслідків. Особливо часто це має місце, коли об'єктом злочинного посягання є людина, така, що стоїть на нижчому ступені тюремної ієрархії;
- применшення і прикрашення своєї ролі в здійсненому діянні, благородне освітлення вчинку, його альтруїстична інтерпретація;
- підкреслення винятковості своєї особи, що стоїть у власних очах поза рамками звичайного контролю, що характерно перш за все для представників тюремних еліт.

Наднормативне використання захисту є показником наявності високого рівня не тільки внутрішньоособистісного, але і зовнішнього, міжособистісного конфлікту, що завжди позначається

на мотивації поведінки. Злочинна поведінка є наслідком неефективного функціонування психологічного захисту, глибинний механізм якого приховано як від самого суб'єкта, так і від осіб, покликаних на нього впливати.

Прояв криміногенної мотивації обумовлений впливом зовнішньої соціальної сфери (в першу чергу мікросередовища), але породжується індивідуальними особливостями особи. Вони, у свою чергу, сформувалися в ході її взаємодії з середовищем протягом життя.

Взаємодія негативних властивостей особи і обставин зовнішнього середовища до скоєння злочину, у передзлочинній ситуації і під час реалізації злочинної поведінки – одна з умов формування і, головне, проявів криміногенної мотивації. Індивідуальний характер її змін обумовлений дією ряду чинників, до яких належать неформальний статус, кримінальний досвід, кількість судимостей, деякі психологічні властивості особи. Єдиним носієм мотиву (або мотивів) злочинної поведінки є тільки сама людина.

Специфіка криміногенної мотивації, що складається в місцях примусової ізоляції, виявляється в особливостях дій, спрямованих на задоволення потреб порушуючи правила і норми, встановлені не тільки режимом змісту, але і існуючою системою неформальних цінностей серед засуджених, що й забезпечує можливість попереджувальної дії.

Мотивацію криміногенної поведінки слід розглядати як в особовому, так і в поведінковому аспектах. У особовому аспекті (тобто в статиці) – це внутрішня готовність людини до здійснення яких-небудь дій, зокрема протиправних, яка сформована під впливом зовнішніх чинників і реалізована в подальшій поведінці. У поведінковому аспекті (тобто в динаміці) – це наявність факту злочинного вчинку, яка обумовлена усвідомленням особою можливості його здійснення.

На мотивацію злочинної поведінки істотно впливають:

- наявність у значній кількості засуджених психічних відхилень, в основному неврозів і істерій, психопатичної акцентуації особи;
- інфантилізм, нестриманість, суперечність і нестійкість психіки, що пояснюється молодим віком;

- невисокий освітній і професійний рівень, з чим зв'язані переважання емоцій над розсудливістю, невміння знайти розумний вихід з важкої ситуації;
- підвищена тривожність, що виражається в страхах, надуманих побоюваннях, надмірній підозрілості тощо;
- крайня зарозумілість як спосіб самоствердження і самозахисту особи у важкій обстановці невизначеності і ворожнечі.

Таким чином, криміногенна мотивація виступає як основний елемент психологічного механізму злочинної поведінки в місцях примусової ізоляції і виражається в сукупності внутрішніх рушійних сил, що спонукають до задоволення потреб (нормальних, деформованих, збочених), досягнення інтересів, обумовлених специфічною (пенітенціарною) системою ціннісних орієнтацій, емоційних станів і установок порушуючи чинне законодавство.

За останні роки змінилися ціннісні і життєві орієнтації засуджених жінок: участь в спекулятивно-комерційній діяльності, мафіозних структурах, бажання мати більше грошей без витрат трудових зусиль складають суть їх поведінки. Більшого поширення набуває проституція. Цьому сприяє безконтрольність, бездоглядність за їх поведінкою, відносинами і діяльністю. Вони більшою мірою надані самі собі і до засудження вели розпусний спосіб життя, більше половини вживали спиртні напої і наркотики, майже кожна четверта до арешту ніде не працювала і не вчилася, а кожна дванадцята бродяжила. Багато хто з них був учасницями вечірок з п'ятниками і розпустою, що призводило до статевої розбещеності.

Серед засуджених жінок статева розбещеність як елемент характеристики особи до моменту скоєння злочину і як елемент мотивації останнього констатується в 1/3 – 2/5 випадків.

Передчасний початок статевого життя в більшості випадків стає відомим в мікросередовищі засуджених, що робить вплив на характер взаємин між ними, освіта в колонії малих груп (переважно з двох осіб) на ґрунті лесбійської любові. Функціонування таких груп негативно позначається на мікрокліматі колективу. Можна виділити наступну сукупність поведінкових актів таких правопорушниць: різка непокоря вимогам співробітників, залучення до куріння, алкоголю і наркотиків, специфічні спілкування і взаємини між ними. Останнє виявляється в тату, нарізках,

поцілунках. Це виражає їх спотворений взаємний потяг один до одного, який утрудняє встановлення в колективі нормальних взаємин.

З поглибленням деморалізації в сфері статевої поведінки у них поступово змінюється ставлення до праці, навчання, активу, колективу. Переважаючою стає негативна мотивація. Змінюються також життєві плани і перспективи. Втрачає свою привабливість перспектива на умовно-дострокове звільнення, оскільки воно роз'єднує партнерів лесбійської любові. Розвиток особи в даному випадку характеризується все більшою ізоляцією від соціально корисної дії колективу і все більш тісним зближенням з асоціальним оточенням, малими групами негативної спрямованості.

Слід зазначити, що група для засуджених жінок не має такого значення як для засуджених чоловіків. Як правило, вона не носить стійкого характеру і швидко розпадається. Латентний період асоціального задуму в групі засуджених жінок менш тривалий, чим у засуджених чоловіків. Конфлікти між жінками в групі протікають в швидкій формі і також швидко закінчуються. У конфліктних ситуаціях вони у край запальні, невірноважені, часто зриваються на крик і плач. Тут найяскравіше виявляються особливості їх нервової організації, яка відрізняється емоційною лабільністю, вразливістю, чутливістю до ситуаційних подразників. Їх поведінка в колективі характеризується підвищеною реактивністю, розбещеністю, цинічним відношенням до осіб не з їх „кола”, схильністю до пересудів і пліток, брехнею, невірноваженістю, схильністю груповим настроям.

На взаємини засуджених жіночої статі впливає інтерес до своєї зовнішності, потреба подобатися іншим, прагнення бути об'єктом уваги, особлива сприйнятливості до статевої моралі, частіший прояв упертості і свавілля, підвищена чутливість до внутрішніх переживань і найбільша емоційна ранимість.

У них спостерігається звуження круга соціальних і естетичних інтересів, невірне розуміння найважливіших етичних категорій, примітивізм відчуттів, спотворені уявлення про питання любові, браку, сім'ї, народження і виховання дітей, відсутність віри в чисті людські почуття і прихильність.

За еталон любові вони беруть примітивні стереотипи поведінки людей, з якими були знайомі. Багато хто не може пояснити, що таке любов, або пояснюють це почуття з таких

позицій: „любов – це просто звичка; звикаєш до хлопця, ось, значить, і закохалася в нього”, „любов – короткочасне захоплення один одним” тощо. Таке розуміння основних життєвих цінностей надає істотний вплив на взаємини в колективі, його морально-психологічну атмосферу.

Для засуджених жінок характерний низький рівень інформованості в розумінні етично-сексуальних норм. Більш того, інформованість ця носить неофіційний і випадковий характер. При цьому джерелом інформації в більшості випадків є однолітки, які пропагують неякісну інформацію.

Етично-психологічний світ жінок, засуджених до позбавлення волі, значно складніше і тонше в порівнянні з психологією чоловіків. Комплекс психічних станів жінок багатший і своєрідніший, психічні стани мають на них глибший вплив, ніж на чоловіків. Жінки в переважній більшості випадків значно сильніше переживають відрив від сім'ї та її розпад. Сім'я найчастіше грає роль стримуючого чинника, що перешкоджає протиправній поведінці. Засуджена, сім'я якої збереглася, випробовує менше утруднень, пов'язаних з питаннями пристрою свого життя на волі, і рідше здійснює правопорушення.

На сьогодні частка тих, що не були у подружжі істотно збільшилася також збільшилася частка засуджених жінок, сім'ї яких розпалися за час відбування покарання.

Самої ураженої в плані збереження сім'ї є найбільш зріла категорія жінок від 30 до 54 років. Цей факт посилюється ще і тим, що дана категорія жінок обмежена в можливості створення сім'ї не тільки в період знаходження в місцях позбавлення волі, але і після від'їзду з закладу пенітенціарної системи.

У спрямованості особи засуджених жінок виявляються специфічні потреби, мотиви, цілі, перспективи, ціннісні орієнтації, що відображають їх вузький, обмежений духовний світ. Обмеженість інтересів призводить частину засуджених жінок до невміння критично оцінити свої можливості, що обумовлює завищену або занижену самооцінку.

Засудженим жінкам властива загостреність деяких рис вдачі. Вельми своєрідно виявляється у них така якість, як сором'язливість. У одних природна сором'язливість замаскована захисною реакцією у формі різкої запальності, уїдливості, часом грубощі. У інших сором'язливість пов'язана з підвищеною уразливістю і виявляється в

емоційній нестійкості (сльози, плач, замикання в собі). У третіх спостерігається майже повна відсутність сором'язливості, втрата відчуття жіночої гідності, що виявляється у вульгарній поведінці, браваді своїм положенням.

У засуджених жінок є деякі відхилення в характері, для одних – істеричні, для інших – психопатичні прояви. Іноді вони приймають крайні форми у вигляді грубості, нестриманості, неврівноваженості, крикливості, слізності.

У деяких засуджених жінок, особливо тих, що скоїли рецидив, спостерігаються мужоподібні риси вдачі, вони прагнуть наслідувати чоловікам ходом, одягом, манерами тощо.

Перебування в місцях позбавлення волі викликає у жінок комплекс психічних станів у вигляді туги, фрустрації, відчаю, безнадійності. Такі психічні стани певною мірою впливають на фізичний стан організму, що у свою чергу ще більше пригнічує їх психіку.

Не маючи можливості реального задоволення фізіологічних потреб, засуджені жінки часто живуть в світі вигадки, фантазії. Це проявляється в заочних знайомствах, листуваннях, найчастіше із засудженими чоловіками, таємній однобічній любові до деяких співробітників, у необгрунтованих ревнощах до своїх передбачуваних суперниць тощо.

Емоції і відчуття засуджених жінок часто бувають недостатньо розвинені, притуплені або приймають збочений характер. Найчастіше це відноситься до почуття материнського або дочірнього обов'язку, про що свідчить факт дітовбивства. Більшість з них – молоді, незамужні, такі, що народили дітей після випадкових зустрічей з чоловіками. Проживають вони або самотійно, або з батьками. У позбавленні життя новонародженої дитини вони часто бачать єдиний спосіб піти від „сорому”, „ганьби”, знущання батьків, сусідів, а також турбот про небажане потомство. Жінки, з побоювання бути покинутими своїми коханими, вирішують убити свою дитину, хоча мають можливість віддати його в будинок дитини або дитячий будинок. Загальноосвітній рівень є одним з показників соціально-педагогічної характеристики засуджених і має вельми істотне значення для виховного процесу засуджених жінок. За останні роки освітній рівень засуджених жінок знизився. Багато хто з них негативно відноситься до навчання в загальноосвітніх

установах. Цьому сприяє політика держави, що змінилася, в області освіти, яка у багатьох випадках стає платною.

Рід занять є важливим показником характеристики засуджених жінок. Трудова діяльність до моменту арешту дозволяє судити про інтереси засудженої і професійні навички, що є у неї. Наприкінці 90-х років ХХ століття більше 70 % жінок не мали певних занять до арешту. Тобто з кожних трьох жінок дві не займалися суспільно корисною працею. У зв'язку з переходом до ринкових відносин більш ніж в два рази зросла група жінок-підприємців. У три рази збільшилася частка жінок, офіційно визнаних безробітними, які, не маючи засобів матеріального існування, скоювали різні злочини.

Одним з показників, важливих для ефективності процесу виправлення засуджених жінок, є ступінь їх участі в трудовій діяльності. У колонії останніми роками простежується стійка тенденція, що виражається в збільшенні частки жінок, що не працюють у зв'язку з відсутністю достатнього фронту робіт. Крім того, збільшилося негативне відношення до праці. Таке положення справ, безумовно, можна оцінити негативно, оскільки незанятість в суспільно корисній діяльності є значним дестабілізуючим чинником в забезпеченні режиму змісту засуджених, а також в створенні сприятливої психологічної атмосфери.

Таким чином, соціально-педагогічна характеристика засуджених жінок специфічна і має особливості по багатьом особистісним параметрам, які необхідно враховувати у виправленні цієї категорії злочинців.

У виховній роботі із засудженими жінками необхідно використовувати як загальні принципи, засоби, форми і методи соціально-педагогічної дії, так і специфічні, які обумовлені особливостями тих умов, в яких відбуваються покарання жінки, їх поведінкою, особистісними характеристиками.

Велике значення в жіночих колоніях має трудове виховання. Характерними видами виробництва в закладах пенітенціарної системи для жінок є такі, які вимагають виконання дрібних операцій, точності, синхронності в роботі рук. Це, як правило, швацьке виробництво.

Особливість швацького виробництва полягає в тому, що ця робота носить монотонний характер, стомлює засуджених і не задовольняє одну з важливих потреб – потреба в зміні вражень і

отримання нової інформації. У даному випадку отримання такої інформації можна здійснювати за допомогою трансляції в цехах музичних радіопередач, різних повідомлень, поздоровлень.

Другим чинником компенсації негативного впливу монотонності швацької праці є уривчастість трудового процесу за рахунок:

а) ухвалення готової продукції не в кінці зміни, а протягом робочого дня;

б) регулярного проведення виробничої гімнастики;

в) додаткових перерв.

Це підвищує продуктивність праці, покращує виробничі відносини, формує позитивну атмосферу в колективі, зацікавленість в трудовому успіху.

У жіночих колоніях засуджені не тільки освоюють професію швалі-моториста, але й беруть участь в гуртках і курсах кроєння і шиття, в'язання, діловодства. Таке навчання має велике значення для їх майбутнього життя, оскільки не всі після звільнення з колонії зможуть працювати на швацькому виробництві. Крім того, ці професії сприяють розвитку у засуджених життєвих перспектив, планів, що не може не позначитися на виправленні їх особи.

Ефективність процесу виправлення засуджених жінок в трудовій діяльності залежить не тільки від змісту і устаткуванні виробничих процесів, але і від інших умов. Тут важливу роль грає естетика виробництва. Чистота приміщень, гарно оформлені стенди, квіти, зовнішня охайність самих робітниць, відповідне забарвлення стенів і механізмів, оптимальне освітлення сприяють створенню відповідного емоційного настрою, позитивних взаємин засуджених.

Цій же меті служать конкурси на краще устаткування цеху, спальних приміщень, робочих місць, класних кімнат. У даному випадку звертається увага на розвиток вірних смаків, поглядів на стиль взаємин, манеру поведінки, уміння вірно реагувати на зауваження старших і зауваження однолітків, пошану до тих, що оточують.

Важливу роль у виховному процесі із засудженими жінками в сучасних умовах набуває статеве виховання, яке включає:

- аналіз і оцінку злочинів, пов'язаних із статевими правопорушеннями, а також роз'яснення правових норм, визначуваних державою по цих питаннях;

- виявлення засуджених, таких, що займаються статевими збоченнями, і посилення контролю за їх поведінкою і діяльністю;
- руйнація малих груп, що утворилися на ґрунті лесбійської любові;
- ізоляцію і притягання до дисциплінарної відповідальності осіб, що займаються статевими збоченнями;
- підвищення рівня роз'яснювальної роботи про шкоду статевих збочень для здоров'я, моральності жінок;
- перемикання їх думок і енергії на етичні проблеми;
- організацію активного і змістовного відпочинку в колективі, заняття вільного часу засуджених суспільно корисними справами і заходами;
- виховання у них вірних взаємин з представниками протилежної статі.

При організації ідейного виховного процесу необхідно зважати на специфіку відношення засуджених жінок до проблем внутрішньої політики і міжнародних відносин, невміння, а часто небажання розбиратися в їх істоті. При організації лекцій, бесід, вечорів питань і відповідей, аналізі телепередач необхідно приділяти увагу не тільки змісту, але і емоційній стороні виховання, враховувати позицію аполітично настроєних правопорушниць, вузькість їх політичного кругозору. Виховання в даному випадку буде набагато успішніше, якщо воно буде навколо прославлення жінки-трудівниці, жінки-матері. Важливе значення при цьому відводиться розгляду проблеми „Жінка, колектив і суспільство”. Це дозволяє охопити всі сторони колективу і пов'язати його з життям суспільства; показати роль і значення жінки, розкрити красу і велич жіночих доль на прикладах, узятих з нашої дійсності.

Особливою турботою з боку персоналу колонії є релігійне виховання засуджених жінок. Серед засуджених жінок більше, ніж серед засуджених чоловіків, осіб, схильних до впливу релігії. Усі явища життя і навіть свої особисті вчинки вони часом пов'язують з волею Бога, вірять в прикмети, сни, ворожіння і прогнози. Зустрічаються серед жінок і сектантки, що дійшли в своєму релігійному фанатизмі до злочину. Значна частина засуджених хоча і не вірять в Бога, але дотримуються релігійних обрядів. Це пов'язано з тим, що їх захоплює емоційна і естетична сторона

релігійних обрядів. До релігійного виховання притягуються священнослужителі, які проповідують етично-релігійні принципи.

Правосвідомість засуджених жінок знаходиться на дуже низькому рівні. Вони часто виявляють слабку цікавість до правових проблем; багато хто не бажає вникати в суть юридичних норм і статей. Це припускає особливу методику правового виховання. У колонії жінки, як правило, з цікавістю реагують на виступи працівників суду, прокуратури, адвокатури, запрошених для виступів перед ними. Активно проходять вечори питань і відповідей на правові теми.

Важливим показником ефективності процесу виховання засуджених жінок є їх суспільна активність і, зокрема, участь в роботі самодіяльних організацій. Практика свідчить про те, що цей показник у засуджених жінок вищий, ніж у засуджених чоловіків.

Вища суспільна активність засуджених жіночої статі дозволяє різноманітні вміст виховних заходів в колективі, надати більшу самостійність органам самоврядування, ефективніше організувати процес виправлення засуджених. Ефективність цього процесу в колоніях для осіб жіночої статі досягається за допомогою методики аутогенного тренування.

Необхідність і доцільність цієї методики полягає в тому, що жінки більш, ніж чоловіки, емоційні, запальні, дратівливі, неврівноважені. Вони більше піддають зовнішньому впливу.

Аутогенне тренування знімає психічну і психологічну напругу, ліквідує стомлюваність, тренує такі процеси нервової системи, як збудження і гальмування, підвищує етичний рівень взаємин і спілкування в колективі. За допомогою аутогенного тренування в колективі знімаються конфлікти, відбувається оздоровлення морально-психологічного клімату.

Заняття по аутогенному тренуванню включають декілька розділів.

1. Адаптаційний курс. Відбувається розучування вправ на розслаблення, спокій, тяжкість. Тут в основному вирішуються психогігієнічні і психопрофілактичні завдання, даються елементарні навички аутогенного тренування.

2. Що таке „Я”? Цей розділ покликаний вирішувати завдання звернення уваги до себе як до особи, людині необхідно зупинитися, озирнутися, задуматися – хто я, що я, чим живу?

3. Що таке „вони”? Інформація цього розділу покликана вирішити складнішу задачу. Необхідно розібратися в понятті „вони”, тобто всіх тих, кого засуджені відокремлюють від себе межею. Для них – це міліція, суд, адміністрація тощо

Потрібно ненав’язливо розкрити дійсну суть тих, кого засуджені вважають винуватцями свого перебування в колонії. Одночасно обережно робиться розмежування: „вони” – це ті, дійсні винуватці того, що засуджена встала на шлях злочину.

4. Що таке „ми”? Розмова заглиблюється. І знову розглядаються ті, кого колись відносили до поняття „ми”, а зараз виявляється, що „ми” – це, навпаки, ті, кого називали „вони”.

5. Бесіди про моральність, колектив, колективну діяльність, відношення до життя, людям взагалі, до себе, зокрема.

Таким чином, успіх виправлення засуджених жінок залежить від обліку особливостей психологічних властивостей, психічних процесів і станів цієї категорії осіб, форм і методів виховної дії.

Ключові поняття: мотиви злочинної поведінки, специфіка особистості засудженої жінки.

Питання та завдання.

1. Розкрийте особливості трудового, етичного, санітарно-гігієнічного, статевого виховання засуджених жінок.
2. Яка роль психолога (педагога) у вивченні особистості засуджених жінок?
3. Які основні напрями і форми взаємодії співробітника відділу соціально-виховної та психологічної роботи із співробітниками інших відділів і служб колонії.
4. Що включає психолого-педагогічні рекомендації по вивченню особистості засуджених жінок.
5. У чому специфіка особистості засуджених жінок?

Проблемне завдання: Розробити методичні рекомендації з організації виховної роботи із засудженими жінками у закладах пенітенціарної системи.

5.3. Особливості процесу виправлення засуджених молодіжного віку

Молодь – це відносно велика соціально-демографічна група, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального положення, соціально-психологічних властивостей, які визначаються суспільним устроєм, культурою, закономірностями соціалізації і виховання в даному суспільстві.

Існує і таке визначення молоді як *соціальної групи, яка є специфічною соціальною спільністю людей, що займає певне місце в соціальній структурі суспільства, характеризується процесом придбання стійкого соціального статусу в різних соціальних підструктурах (соціально-класовою, соціально-поселенською, професійно-трудовою, соціально-політичною, сімейно-побутовою), а отже, відрізняється спільністю вирішуваних проблем і спільністю соціальних інтересів і особливостей форм життєдіяльності, що витікає з них.*

З переходом до ринку, становленням демократичного суспільства істотно міняються не тільки ідеали молодих людей, але і суспільний ідеал молоді взагалі. Зокрема, можна визначити такі риси. По-перше, – молода людина, – це людина економічно вільна, заповзятлива, ініціативна, діяльна. Їй властива самостійна творчість, пов'язана з організацією нової справи і постійною кількістю можливостей прикласти власні сили.

По-друге, це людина, глибоко зацікавлена в особистій причетності до політичних свобод. Така людина характеризується розвиненою правовою і моральною відповідальністю, вона здатна захистити себе і будь-кого.

По-третє, це людина з рельєфно оформленою світоглядно-екологічною орієнтацією.

По-четверте, це людина з національно орієнтованою свідомістю. Така людина любить свій народ, для нього рідна мова і інші ознаки рідної культури є засобом національної самоідентифікації.

Питання про вікові рамки молоді – це не просто предмет теоретичної наукової суперечки. Зокрема, верхня межа молодіжного віку (35 років), при всій її умовності, має на увазі саме той вік, у якому молода людина стає економічно незалежною, здатною створити матеріальні й духовні цінності, продовжувати рід

людський. Багато молодих людей стають економічно незалежними (здатними заробляти кошти для існування, самозабезпечення) раніше 35 років. Звичайно, це не виключає отримання економічної допомоги від батьків, близьких, друзів і в пізнішому віці.

Молодість – це не тільки біологічний, але й соціальний процес, діалектично пов'язаний з відтворенням суспільства як в демографічному, так і соціальному плані. Молодь не просто є об'єктом – наступником матеріальних і духовних багатств суспільства, але і суб'єктом – перетворювачем суспільних відносин. Історія – є не що інше, як послідовна система окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому всіма попередніми поколіннями. На сороковій сесії Генеральної Асамблеї ООН, положення молоді в світі було оцінене як „напружене”, тобто молодь була визнана однією з найуразливіших в соціальному відношенні груп населення.

Оцінка ролі молоді в процесі зміни поколінь, швидше за все, здійснюється з урахуванням наступного:

- загальносоціологічного закону зміни і спадкоємності поколінь в суспільстві;
- соціальній диференціації молоді;
- історичного підходу до аналізу проблем молоді і молодіжного руху;
- усвідомлення молоді як об'єкту соціальної дії і суб'єкта соціальної діяльності.

Такі складові підходу до молоді, її оцінці мають істотні особливості, які потрібно враховувати в процесі вивчення і практичної роботи з молоддю.

Так, *спадкоємність поколінь відноситься не тільки до молоді, але і до суспільства в цілому, тобто виявляється як загальносоціологічний закон*. І суть його полягає не просто в зміні одного покоління іншим, а в їх послідовності. Молодь вступає в життя, вже володіючи певними матеріальними благами, в умовах певного рівня соціально-економічного розвитку суспільства. Тому її завдання – примножувати ці матеріальні і духовні багатства.

Природно, що в процесі соціалізації молоді люди стикаються з серйозними проблемами, оскільки у них немає ні достатнього рівня освіти, ні професійних навичок, ні того соціального досвіду, який має старше покоління. Молодь вступає в життя в умовах функціонування вже наявних в суспільстві соціальних інститутів і

структур, які далеко не завжди відповідають її інтересам і потребам. Звідси досить поширене явище – криза традиційних інститутів соціалізації особи, сім'ї, школи тощо, який ми спостерігаємо сьогодні в Україні й інших країнах.

Історичний підхід до аналізу проблем молоді припускає розгляд феномена молоді з урахуванням чинників його розвитку в конкретно-історичний період. Не всі особливості і риси молоді слід аналізувати як щось спочатку дане і „безгрішне”. Серед них чимало негативних, які зберігаються і отримують подальший розвиток.

Україні важливо враховувати також і ту обставину, що життєве середовище абсолютно по-різному зумовлює і обумовлює процес соціалізації різних соціальних груп, у тому числі молодь. Якщо старші покоління в системі суспільних відносин відчують себе більш менш комфортно, то про молодь цього сказати не можна внаслідок того, що вона не має відповідного виробничого і соціального досвіду. Це нерідко є причиною того, що молодіжний романтизм, гарячність, критицизм стають основою для спекуляції окремих політичних сил і осіб.

Для розуміння суті тих явищ, які мають місце в молодіжному середовищі сьогодні, важливо враховувати загальний спектр проблем молоді в світі взагалі. Так, є всі підстави вважати, сьогодні в світовому молодіжному русі дійсно відбуваються глобальні зміни. З одного боку, істотно розширилися можливості для практичної реалізації прав і свобод людини, особливо молоді, а з іншої – молодь була і залишається самою уразливою, соціально незахищеною частиною населення.

Феномен молоді має культурно-історичну, соціально-економічну і психологічну своєрідність. На даному етапі соціалізації людини формується готовність до виконання суспільних соціальних ролей, на цей період доводиться становлення соціальної і психофізіологічної зрілості. У багатьох країнах світу молодь – це соціальна група у віці 14 – 30 років.

Межі молодіжного віку рухливі. Вони залежать від соціально-економічного розвитку суспільства, досягнутого рівня добробуту та культури, умов життя людей. Вплив цих факторів реально виявляється в тривалості життя людей, розширення меж молодіжного віку. Нижча вікова межа визначається тим, що саме в цьому віці підліток вперше отримує право вибору в соціальному плані: продовжити навчання у школі, вступити в технічний чи

гуманітарний коледж, ліцей чи влаштуватися на роботу. До 30-ти років людина, як правило, досягає професійної зрілості, завершується формування його сім'ї, він займає певне положення в суспільстві.

До сучасних проблем молоді можна віднести наступні:

- маніпулювання молоддю в досягненні політичних, економічних, комерційних і інших цілей, а також використання її як засоби в роздуванні націоналізму і національного сепаратизму;
- загравання з молоддю з боку тих, хто експлуатує такий поширений засіб завоювання влади, як відвертий популізм;
- не тільки економічна, але в багатьох країнах і сексуальна експлуатація, особливо жіночої половини населення.

Молодь в порівнянні з іншими соціальними групами суспільства має найбільшу соціальну, професійну, і життєву перспективу. Через свої особливості вона здатна швидше за інші соціальні групи суспільства оволодіти новими знаннями, професіями і спеціальностями, необхідними в умовах перебудови всієї економіки в країні. Молодь – не просто суб'єкт – наступник матеріальних і духовних багатств суспільства, але і творець нових, прогресивніших і демократичніших суспільних відносин.

Щоб піти далі за своїх попередників (старшого покоління), молодь повинна бути готова до відтворення, розвитку не просто матеріальних, але і духовних багатств, культури своєї нації, народу. Вона багато в чому схожа на старше покоління і одночасно відрізняється від нього. Саме ці відмінності, перш за все позитивного характеру, є заставою прогресивного розвитку людства.

По лінії ЮНЕСКО з 1979 року прийнято понад 100 документів, що стосуються проблем молоді. У них підкреслено, що молоді люди самі, своєю працею повинні реалізовувати свої цілі. В одному з документів ООН становище молоді у світі оцінений як „напружене”, молодь визнана однією з найбільш уразливих у соціальному відношенні груп населення.

Даний період соціалізації має свою своєрідність і визначальне значення для всього подальшого життя людини. *Юність* це період „бурі і натиску”, для якого характерні конфлікти з навколишнім світом, чуттєвість, нестабільність. Визначається дванадцять суперечностей молодіжного віку, кожне з яких має свої крайнощі:

- активність – занепад сил;
- веселість – смуток;

- самовпевненість – боязкість;
- товариськість – самота;
- субкультурні риси (своєрідність в моді і смаках; зосередженість більше на дружбі, чим на сім'ї; виклик цінностям дорослих і індивідуальні експерименти із способом життя; якість безкласовості в стилі дозвілля і поведінці).

Ось цей період нестабільності в поведінці і „програванні” нових соціальних ролей, часто призводить в сучасних умовах до протиправних дій з боку молоді.

Усі ці крайнощі та проблеми призводять до асоціальної поведінки молодих людей.

Девіантна поведінка спочатку завжди буває невмотивованою. Людина, як правило, хоче відповідати вимогам суспільства, але по якихось причинах (конституціональні чинники, соціальні умови, невміння вірно визначити свої соціальні ідентичності і ролі, суперечливі очікування інших значущих, недолік матеріальних ресурсів, погане оволодіння нормальними способами соціальної адаптації і (або) подолання труднощів) вона не може цього зробити. Це відбивається в її самосвідомості і штовхає на пошук в інших напрямках.

Ці специфічні феномени молоді як соціально-демографічної групи пояснюють, чому саме в молодіжному середовищі поширено вживання наркотиків, виявляється асоціальна поведінка. Девіантні прояви молоді з урахуванням соціального контексту, де вживання наркотиків, протиправні дії розглядаються як певний вид ризикової поведінки, „знаходження на грані”, є характерним для молодіжного середовища.

В сучасному суспільстві ризик стає знаковим і соціально значущим явищем. Престиж, статус росте у тих, хто піддає себе публічному ризику, саме така людина оцінюється позитивно. Ризикована поведінка є характерною для молодіжної субкультури, звідси вживання наркотичних речовин, що стає результатом проекцій соціального оточення на особу.

Поведінка людей молодого віку визначена цінностями референтних малих груп, з якими взаємодіє кожен індивід, такі групи можна назвати як диференціальні асоціації, де самоствердження і самоцінність зв'язується з автономією і особовим суверенітетом. Також у суспільстві є ряд видів діяльності, які є

випробуванням людських можливостей і таять загрозу індивідуальному здоров'ю. Проте, знаходячись „на грані”, такі люди уміють тримати ситуацію під контролем, а це дає їм можливість знайти самих себе, що зрештою покращує їх самооцінку. Чим більше людина боїться зовнішніх соціальних рис, тим більше вона прагне потрапити в небезпечні ситуації.

Звичайно ж, не можна стверджувати, що асоціальність – це феномен, який характерний для молоді, не останню роль у формуванні деструктивної поведінки грають соціальні умови, коли в процесі реформування суспільства молодь опинилася, разом з іншими групами населення, за межею бідності і в соціально небезпечному положенні.

В період реформування економічної структури суспільства різкі зміни відбулися на ринку праці, втрата роботи, зниження заробітної платні зробили істотний вплив на життєдіяльність суспільства в цілому і молоді зокрема.

Молодь – це особлива соціально-демографічна група, що переживає період становлення соціальної зрілості, положення якої визначено соціально-економічним станом суспільства.

Соціальні особливості молоді визначаються специфічною позицією, яку вона займає в процесі відтворення соціальної структури, а також здатністю не тільки наслідувати, а й перетворювати сформовані суспільні відносини, тобто потенційними сутнісними силами молодої людини. Суперечності, що виникають всередині цього процесу, лежать в основі цілого комплексу специфічних молодіжних проблем.

Молодь, яка стає суб'єктом суспільного виробництва, характеризується також особливим змістом особистісної, предметної та процесуальної сторін конкретно-історичного буття. Подібний прояв соціальної якості молоді пов'язано зі специфікою її соціального стану та визначається закономірностями процесу соціалізації в конкретних суспільних умовах.

Конкретні умови буття молодих людей визначають особливості молодіжної свідомості, діалектична єдність структурних елементів якого і утворює спонукально-мотиваційні сутнісні сили молоді. Всередині цієї єдності виникає розмаїття суперечливих детермінацій, опосередковуючи специфіку їх відносин до навколишньої дійсності і мотивацію соціальної діяльності.

Від рівня розвитку молоді – фізичного, розумового, від її

освіченості, рівня свідомості, її цінностей, мотивів поведінки, соціальної активності і т. ін. залежать її можливості впливати на розвиток суспільства, робити внесок у соціальний прогрес. Розвивати молодь – значить посилювати інноваційний, творчий потенціал молодого покоління, закладати основи майбутнього зростання. Від того, наскільки широко і глибоко молодь включена (інтегрована) в усі сфери життя суспільства, наскільки активно вона бере участь в ній, залежать темпи розвитку молоді, і суспільства в цілому.

Інтереси молоді визначаються її економічною, соціальною та політичною роллю в суспільстві.

На сьогодні у суспільстві вкрай низький престиж: освіченості, професіоналізму, духовності і моральності. Талант і знання виявляються незатребуваними, що формує розгубленість, невпевненість у сьогоденні й майбутньому, призводить до „витоку мізків”, до відходу в „приватне життя” і в „нікуди”. У результаті девальвації багатьох цінностей на перший план висувається етнічний фактор. Національні ідеали, досить швидко переростають в націоналістичні, які більш привабливі для молоді, ніж достатньо абстрактні міркування про правову державу і демократію.

Широко поширений в суспільстві ідейно-моральний вакуум, своєрідна „дебілізація” частини населення вбиває у молоді віру в свої сили і можливості. Молода людина не може жити довго в Духовному вакуумі. Наслідком цього стає пошук нових орієнтирів у релігії, чаклунстві, містиці. Несформованість моральних ідеалів, втрата сенсу життя і ціннісних орієнтацій завжди чреваті серйозними наслідками.

У значної частини молоді складається уявлення про невірність історичного вибору, про те, що минуле нашої країни – це лише ланцюг трагічних злочинів і обману. Молодіжна свідомість, психологічно зруйнована з дитинства подвійним життям та подвійними стандартами (для школи і для себе) інстинктивно відчужила всяку „політику”, не вникаючи особливо в її суть. Декларативна аполітичність – найбільш стійка тенденція, закріпилася в молодіжній свідомості, а на політичній арені боротьба йде не лише за голоси молоді, а й за її вибухонебезпечну енергію.

Ринкові відносини призвели до більшої диференціації серед молоді, до появи значних груп знедолених, до різкого падіння життєвого рівня підростаючого покоління, до масового безробіття, в

тому числі й серед фахівців з вищою освітою, „витік мізків” приймає катастрофічний характер.

На сьогодні дуже гостро стоять проблеми соціальних гарантій, забезпеченості працею, захисту прав молоді, створення системи стимулювання випуску дешевих товарів для дітей, підлітків, юнаків та дівчат. Різко зростають дитяча та підліткова злочинність, пияцтво і наркоманія, збільшується загроза особистій безпеці.

Чисельність молодіжної популяції різко скоротилася, тому що падає народжуваність і з'являється на світ все більше і більше хворих дітей. Це розплата і за несприятливу екологію, і за „досягнення прогресу”, і за погане харчування і недоїдання батьків. Завтрашній день України багато в чому визначається тим, яку освіту отримає наша молодь сьогодні. Вірна освітня молодіжна політика є запорукою стабільності суспільства.

Серйозне занепокоєння викликає рівень здоров'я підростаючого покоління. Причому кожне наступне покоління менше здоровий, ніж попереднє. Гостра проблеми здоров'я населення переміщується від старшого покоління до молодшого, до сфери дитинства та молоді. На порядку денному – збереження генофонду нації, питання її фізичного виживання. Сьогодні у багатьох безпритульних-затримки в розвитку, „дитячий інтелект”. Зростає кількість „соціальних сиріт”.

В умовах сьогодення у винятково складній ситуації опинилися багато юнаків та дівчат, які вступають в життя. Стан невизначеності та невпевненості у майбутньому, необхідність платити великі суми за отримання освіти, зростання безробіття (особливо серед жінок з вищою освітою), зневажливе ставлення до головних життєвих турбот підростаючого покоління призводять до „запрограмованого неблагополуччя молоді”.

Серед соціальних проблем молоді, які призвели до порушення законів країни можна визначити наступні:

1. Різке падіння престижу освіти в молодіжному середовищі. Сьогодні освіта не забезпечує гідного життєвого рівня, не гарантує стабільної роботи, не створює престижу в суспільстві. Роки навчання у вузі, технікумі, училищі молода людина може витримати лише за наявності сильної матеріальної підтримки з боку батьків. Зниження добробуту людей, що відбулося за останні роки, ставить цю допомогу під питання. Також слід додати злиденне становище системи освіти, яка стоїть на межі виживання. Ці обставини вкрай

жорстко позначаються на престижі освіти, сприяють тому, що молодь шукає собі застосування в торгівлі, комерційних структурах і навіть криміногенних галузях. Колишня орієнтація на отримання освіти розмита, знання перестали бути для молоді тією цінністю, якою були колись.

2. Втрата серед молоді престижу продуктивної праці. В основному молоді люди більше орієнтовані на бізнес, комерцію, торгівлю, ніж на продуктивну працю. При подальшому розвитку цієї тенденції може виникнути ситуація, при якій молоде покоління в цілому буде прагнути тільки торгувати, займатися комерцією, перепродажем, а не продуктивною працею.

Свої професійні плани, трудову кар'єру більшість студентів і учнів шкіл, середніх спеціальних навчальних закладів пов'язують з роботою в нових економічних структурах. Кожен третій хотів би відкрити власну справу, проте вступити реально в нові економічні структури в якості господарів власної справи зможуть далеко не всі бажаючі, і це може призвести надалі до виникнення нових соціальних колізій.

3. Деяке зниження інтелектуального (та й загальнокультурного) рівня молодих людей.

4. Проблема випадання ряду учнів старших класів з будь-яких офіційних структур. Вона проявляється в тому, що деякі учні старших класів виявляються поза школою, а влаштуватися в середній спеціальний навчальний заклад або на виробництво не можуть. У результаті вони виявляються виключеними з усіх офіційних структур (майже з життя) і стають прямим резервом злочинного світу.

5. Переважання орієнтації на споживання в ціннісних установках молоді. Заклики слідувати загальнолюдським цінностям викликають у більшості молодих лише скептичні посмішки.

6. Утворився ідеологічний вакуум. Молодь виявилася без соціально схвалюваних ідеалів, і їй залишається орієнтуватися на свої найближчі потреби. У цьому сенсі можна говорити про духовне зубожіння, примітивізацію планів та інтересів молоді.

7. Розвиток занепокоєння, страху перед майбутнім. Протягом останніх років наростає страх у молоді перед майбутнім (головним чином страху безробіття), він паралізує вплив на молодь (особливо на жінок), що призводить, по-перше, до загострення ситуації в сім'ях, по-друге, до напряму енергії людей у мітингову стихію,

роблячи їх легкою здобиччю політичних угруповань.

8. Невизначеність перспектив на майбутнє. Молоді люди, плануючи своє майбутнє, висувають на перше місце наступні цілі: цікава робота, багато грошей, великі знання, збереження природи, захист світу, політична активність. За оцінками самої молоді, велика частина можливостей (вельми скромних, найнеобхідніших будь-якій людині) може бути доступна лише третій-четвертій частині молоді, тому молодь пригнічує невизначеність майбутнього.

Молодь в цілому являє собою таку групу населення, у якій, з одного боку, виникає найбільше нових соціальних проблем, а з іншого боку, саме проблеми молоді мають особливе значення для майбутнього всього нашого суспільства, оскільки їй належить будувати його і жити в ньому.

Що стосується існування пенітенціарної системи, то багаторічний досвід виправлення засуджених підтвердив необхідність виділення із загальної маси засуджених осіб у віці від 18 до 30-35 років і застосування до них найбільш ефективних форм і методів виховної дії. Статистика показує, що в колоніях середнього і максимального рівнів безпеки ця категорія засуджених складає понад 60 %. Серед молоді у декілька разів більше, ніж в інших вікових групах, засуджених за бандитизм, розбій, вбивство, звалтування, грабіж, хуліганство. До скоєння злочину вони характеризувалися стійкою негативною поведінкою.

Як відомо, вік в тій чи іншій мірі визначає поведінку людини, його інтереси, потреби, життєві плани. Якщо поведінка і дії літніх людей найчастіше є наслідком продуманих рішень, то для молоді характерніша імпульсивність, агресивність, схильність настрою і ситуації.

Їх світогляд украй суперечливий, що пояснюється перш за все наявністю в свідомості елементів стихійності, відсутністю соціально значущого життєвого досвіду.

Відомо, що навчання найлегше дається змолоду. Отримані знання не тільки легко засвоюються, але і надовго залишаються в пам'яті. Проте на розвиток розумових здібностей більшості молодих засуджених вплинув їх низький загальноосвітній рівень. Так, близько 69 % з них мають освіту тільки 9 класів (базову середню освіту) і лише 16,3 % – загальну середню освіту. На розвитку інтелекту негативно позначаються відсутність тяги до підвищення

свого загальноосвітнього рівня і зловживання алкоголем та наркотиками.

Характерна особливість цієї категорії засуджених – схильність до дружніх контактів, підвищена довірливість, прямота, прагнення зайняти лідерське положення в ієрархії засуджених.

Досвід показує, що часто через прагнення жити в колонії за злочинськими поняттями в їх середовищі створюються сприятливі умови для кругової поруки і групівщини. Нерідко злочинці в законі і рецидивісти, уміло граючи на цих відчуттях, залучають молодих до бандитських мафіозних угруповань.

Серед молодих засуджених немало осіб, у яких немає батьків, – це негативно позначається на їх свідомості, характері, відчуттях і світогляді. Позбавлені батьківської ласки, такі, що випробували усілякі знегоди і позбавлення, вони душевно огрубнули, ними поступово оволоділа байдужість до себе, до своїх вчинків і своєї долі. Цю обставину доводить той факт, що виховний процес з цією категорією засуджених повинен будуватися на основі нормальних людських відносин між ними і співробітниками колонії. Метод переконання повинен поєднуватися з організацією суспільно значущої поведінки.

Етична самооцінка засуджених молодіжного віку завищена. Рівень домагань високий. Потребу в самоствердженні вони задовольняють за допомогою асоціальних засобів, таких як загроза, залякування, перебільшення своїх заслуг, фізична розправа та ін.

Поведінка засуджених молодіжного віку імпульсивна, схильна до впливу групи, в яку вони входять. Вони більш конформні та етично нестійкі.

Особливості складу і соціально-педагогічної характеристики особи засуджених молодіжного віку вимагають більш обміркованого підходу до їх трудового виховання. Це обумовлено тим, що значна частина цих засуджених не має трудових навичок і звичок. Багато засуджених у віці 18-25 років не мають виробничої кваліфікації, необхідного трудового стажу, частина з них взагалі не брала участь в суспільно корисній праці і вела паразитичний спосіб життя. Для цієї категорії засуджених властива низька суспільна активність.

Тому важливо зосередити увагу на викорінюванні у засуджених зневажливого відношення до праці і людей праці. Це досягається:

а) шляхом широкої роз'яснювальної роботи, пояснення суті ринкової економіки і необхідності працювати;

б) шляхом активного залучення молодих засуджених в суспільно корисну працю з перших же днів перебування їх в колонії. При цьому мається на увазі не просте, механічне зарахування новачка в ту або іншу навчальну групу ПТУ або бригаду, а надання йому робочого місця на виробництві. Саме кваліфікована і добре організована праця викликає бажання працювати, отримати спеціальність.

Велике значення в роботі із засудженою молоддю має правильна організація дозвілля, уміння спрямувати енергію засудженого на корисні справи. Слід ширше залучати засуджених в гуртки художньої самодіяльності, організовувати спортивні змагання, давати їм доручення.

Особливе місце у виправленні цієї категорії засуджених має індивідуальна робота. Вона повинна проводитися за певною системою із залученням шефів і наставників з числа, як досвідчених співробітників, так і представників шефських організацій, установ і підприємств.

Особливу групу у виправних установах складають особи молодіжного віку, переведені з виховної колонії. Аналіз масової практики свідчить про те, що ці засуджені здійснюють, як правило, велику кількість порушень дисципліни. Так, 28 % засуджених мають одне стягнення, 30 % – від двох до п'яти стягнень, 22 % – понад п'ять стягнень; 72 % – негативно ставляться до активу засуджених. Така поведінка ґрунтується на педагогічній несприйнятності цими особами встановлених норм і правил режиму колоній для дорослих засуджених.

Функціонально несприйнятність виступає у вигляді емоційно-смыслового бар'єру між засудженими, переведеними з виховної колонії, і начальником відділення СПС (іншими співробітниками виправного закладу) та колективом відділення. Неприйняття засудженими соціально-педагогічних дій пов'язано з деякими обставинами і залежить від внутрішніх і зовнішніх чинників (компонентів). До внутрішніх чинників належать сформованість негативної спрямованості, певна негативна позиція; конфліктність засудженого, переведеного до виправної колонії, з тими, що оточують; загостреність психічних процесів в тому або іншому конкретному прояві (поведінці). До зовнішніх чинників –

негативний психологічний клімат, у якому протікає виховний процес і застосовуються методи соціально-педагогічних дій; не завжди продумана система виховних заходів, що будується без урахування особливостей особистості даної категорії засуджених.

Через вказані обставини одні засуджені, переведені з виховної колонії, відразу ж після прибуття у виправний заклад приймають роль порушника режиму зі всією її поведінковою атрибутикою (тобто відверто визнають себе непоправними дезорганізаторами). Інші, покладаючись на особисту фізичну перевагу, вольові якості, удаються до погроз, залякування, грубості, зухвалості, спираючись при цьому на друзів з негативних малих груп.

Соціально-педагогічна несприйнятність є певним психічним станом, і, природно, її рівень визначається перш за все глибиною конфлікту засудженого, переведеного з виховної колонії, з тими, що оточують.

Перший рівень соціально-педагогічної несприйнятності характеризується тим, що у засуджених, переведених з колоній для неповнолітніх, виявляються окремі, епізодичні конфліктні стани з тими, що оточують, стихійна орієнтація на антигромадські норми. Вони здійснюють асоціальну провину і правопорушення у виправному закладі через страх уславитися боягузом, втратити групу спілкування, або прагнучи добитися такими діями схвалення і визнання групи негативної спрямованості. Здійснюючи провину, ці засуджені спочатку випробовують деяке емоційне неблагополуччя, але за допомогою виправдувальних мотивів („усі порушують дисципліну”, „друзі мене не засудять” тощо) відновлюють душевну рівновагу.

Другий рівень соціально-педагогічної несприйнятності відрізняється від першого тим, що окремі конфліктні прояви, що виникають в процесі виправлення у засуджених, переведених з виховної колонії, об'єднуються в стійкий стан конфліктних спалахів, асоціальні прояви з їх боку частішають. У даному випадку ці засуджені здійснюють асоціальну провину і правопорушення, оскільки вони визначаються статусом членів малої групи негативної спрямованості, на норми якої вони орієнтуються у своїй поведінці.

Третій рівень соціально-педагогічної несприйнятності характеризується перевагою конфліктних станів у процесі виховної дії. При цьому поведінка засуджених, переведених з виховної колонії, супроводжується частими конфліктними реакціями на

педагогічні вимоги і відрізняється асоціальною спрямованістю, що супроводжується правопорушеннями і навіть злочинністю у виправному закладі. У даному випадку ці засуджені здійснюють провину під впливом власних асоціальних установок.

Подолання соціально-педагогічної несприйнятності і формування позитивного ставлення до виховних заходів у засуджених, переведених з виховної колонії, рекомендується здійснювати у двох напрямках: робота зі всіма засудженими, переведеними з колоній для неповнолітніх, і робота з кожною групою цих правопорушників відповідно до рівня соціально-педагогічної несприйнятності, на якому вони знаходяться в даний момент.

Позитивне ставлення до виховних дій спостерігається тоді, коли засуджені, переведені з виховної колонії, усвідомлюють життєву значущість дій, виявляють цікавість до їх наслідків. Практика переконує в тому, що оптимальним для сприйняття соціально-педагогічної дії буде поєднання емоційного відношення з усвідомленням життєвої значущості виховної дії. Серед інших чинників, що сприяють сприйнятливості до дій, можна назвати довіру, розташування, спокійний життєрадісний стан.

Чутливість засудженого, переведеного з виховної колонії, до виховання залежить і від соціально-психологічних умов та дій. Встановлено, що у позитивно спрямованому виховуючому колективі чутливість засудженого до виховних дій зростає, особливо якщо ці дії йдуть від колективу. У той же час, якщо засуджений є членом негативної групи, приймає її норми і ціннісні орієнтації, то чутливість до виховних дій зменшується, настає їх несприйнятність.

Виховна дія сприймається краще, якщо вона здійснюється авторитетним вихователем. Сприйнятливості різко знижується при антипатії, презирстві або байдужому відношенні до начальника відділення СПС, вихователя, вчителя, майстра.

Сприйняття виховних дій залежить від змісту та обсягу інформації, яка в них міститься. Якщо дія відповідає інтересам, потребам і установкам засудженого, переведеного з виховної колонії, вона легко сприймається, інакше виникають суб'єктивні бар'єри в сприйнятті цієї дії. Інформація великого обсягу іноді стомлює і притупляє сприйняття. Для співробітників закладу пенітенціарної системи дуже важливо психологічно підготувати

засудженого, переведеного з колонії для неповнолітніх, до сприйняття значущої дії і здійснювати його порціями в певній послідовності. При цьому у міру виправлення цієї категорії осіб переконання як спосіб дії повинно ставати провідним у вихованні.

Сприйняття соціально-педагогічних дій залежить від їх диференціації з урахуванням рівнів педагогічної несприйнятності засуджених, переведених з виховних колоній. Виходячи з цього в роботі із засудженими, такими, що знаходяться на першому рівні соціально-педагогічної несприйнятності, слід намічати наступні перспективні шляхи виховного процесу.

1. Включення цієї категорії засуджених в колектив, члени якого мають позитивні інтереси і потреби.
2. Організація для цих засуджених таких суспільно корисних доручень, які можуть принести особистий і суспільний успіх.
3. Через успіх в суспільно корисній діяльності зняття у них виправдальної мотивації.

У роботі із засудженими, такими, що знаходяться на другому рівні педагогічної несприйнятності, основними шляхами, що приносять позитивний виховний ефект, є:

1. Зміна негативних установок шляхом включення в цікаву для них суспільно корисну діяльність.
2. Усунення конфліктних відносин через налагодження позитивних контактів з колективом засуджених і співробітників виправного закладу, через надання допомоги в трудовій, навчальній, суспільній діяльності; через актуалізацію позитивних інтересів у суспільно корисних видах діяльності.

У роботі із засудженими, такими, що знаходяться на третьому рівні соціально-педагогічної несприйнятності, ефективними є наступні шляхи:

1. Зміна статусу цих засуджених, заснованого на позиції лідера негативної малої групи, за допомогою відокремлення групи шляхом заміни партнерів, що мають негативну спрямованість, на партнерів з позитивною спрямованістю.
2. Залучення даної категорії засуджених до організації суспільно корисної діяльності і використання в цій справі їх організаторських здібностей.

3. Створення в загоні виправного закладу такого виховного мікросередовища, у якому їх інтереси і потреби набували б соціально позитивної спрямованості.

Зрозуміло, можуть бути й інші шляхи сприйняття засудженими, переведеними з виховної колонії, виховних дій. Головне, щоб ці дії давали позитивний результат у виправленні вказаних осіб.

Ключові поняття: молодь як соціально-демографічна група, проблеми молоді, виправлення засуджених молодіжного віку.

Питання та завдання:

1. Дайте визначення поняття „молодь”.
2. У чому різниця між поняттями: „молодь як соціально-демографічна група” та „молодь як соціальна група”?
3. Які проблеми людей молодіжного віку існують на сучасному етапі розвитку України?
4. Розкрийте особливості процесу виправлення засуджених молодіжного віку.

Проблемне завдання: Розробити бесіду із засудженою людиною молодіжного віку з проблемами адаптації її до соціального середовища після звільнення з закладу пенітенціарної системи.

РОЗДІЛ 6. НАПРЯМИ ВИХОВНОЇ РОБОТИ В ЗАКЛАДАХ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СИСТЕМИ

6.1. Зміст виховної роботи в процесі ресоціалізації засуджених

Відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу України першочерговим завданням кримінально-виконавчої системи є виправлення і ресоціалізація особистості засудженого. Під виправленням засудженого законодавець розуміє процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Під ресоціалізацією – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві. При цьому виправлення є необхідною умовою ресоціалізації. Отже, ресоціалізація є однією з цілей пенітенціарного процесу.

Дуже авторитетним для нашого посібника є визначення поняття ресоціалізації вітчизняними науковцями, які стояли у витoku розробки цієї проблеми в пенітенціарній педагогіці й пенітенціарній соціальній педагогіці, – В. Синьова, В. Кривуші, О. Беци, Г. Радова, С. Горенка, С. Харченка, С. Кушнарєва та ін. Результати їхніх досліджень дають нам уявлення про ресоціалізацію як „процес виправлення засудженого, формування в нього законослухняної поведінки, стимулювання становлення особистості на таку життєву позицію, яка відповідає соціальним нормам, на основі відновлення, збереження й розвитку соціально корисних якостей і відношень особистості під час виконання покарання й подальшої адаптації засудженого до умов самостійного життя на волі.”

Проголошення ресоціалізації процесом (від лат. *processus* – просування, хід певного явища, послідовна зміна стадій розвитку) потребує розгляду його як сукупності послідовних дій (етапів). Необхідність такого структурування, на нашу думку, зумовлена як підвищенням наукової обґрунтованості окремих змістових аспектів ресоціалізаційного процесу, так і відповідною диференціацією на практиці методів, форм, засобів, суб'єктів та об'єктів ресоціалізаційного процесу. Це, у свою чергу, сприятиме

підвищенню результативності такої роботи.

На думку всіх дослідників-пенологів ресоціалізація як процес складається з низки органічно пов'язаних етапів, на яких різні суб'єкти повинні здійснювати комплексний вплив на тих, хто вчинив злочин, з метою забезпечення можливостей адаптації та подальшої інтеграції цих осіб після звільнення від відбування покарання до умов життя на волі. В основному вчені (О. Зубкова, М. Стурова, Л. Ростомова, В. Наливайко, В. Синьов, В. Кривуша, Г. Радов, О. Беца, С. Харченко, С. Горенко, А. Гусак, І. Ярмиш, Е. Овсянникова, Ю. Штурхецька, О. Пилипенко, Н. Стручков, О. Бандура, В. Трубников, А. Яровий, М. Рибак, І. Євтушенко, Ю. Чуфаровський, Т. Нестеренко та ін.) виділяють два основні етапи процесу ресоціалізації: *пенітенціарний* (під час відбування покарання) і *постпенітенціарний* (після звільнення засудженого від відбування покарання).

Водночас, В. Корчинський, С. Фаренюк, Л. Шевченко, О. Неживець наголошують, що активна ресоціалізація особи, яка скоїла кримінальний злочин, може починатися вже з моменту її арешту, тобто в *допенітенціарний* етап перебування засудженого в місцях позбавлення.

Ретельний аналіз праць наведених вище вчених дозволив нам визначити *структуру* процесу ресоціалізації засуджених, яка складається з трьох *етапів* – допенітенціарного, пенітенціарного, постпенітенціарного – й низки *механізмів* на кожному етапі, що взаємопов'язані і впливають один з одного.

Одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених КВК України називає *соціально-виховну роботу*, зміст якої на кожному етапі процесу ресоціалізації й став предметом розгляду даного підрозділу посібника.

Охарактеризуємо кожний етап через призму змісту соціально-виховної роботи.

Перший етап ресоціалізації – *допенітенціарний* – ми визначаємо як період, який починається з моменту скоєння злочину та арешту, продовжується в ході досудового слідства (перебування в слідчому ізоляторі) та судового процесу, якщо правопорушник визнає свою провину, щиро кається та засуджує свою злочинну поведінку. Велику ресоціалізуючу роль на цьому етапі відіграє соціально-психологічні механізми усвідомлення вини, нанесення шкоди та порушення соціальної гармонії правопорушником. На

нашу думку, цілеспрямовану ресоціалізацію треба починати ще у слідчому ізоляторі (СІЗО), де затримані особи засвоюють неписані «правила» проживання в колонії, з якими, як свідчать працівники колоній, вони приходять у місця позбавлення волі.

Основним змістом соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими з метою їхньої ресоціалізації у слідчих ізоляторах є забезпечення профілактики правопорушень шляхом організації дозвілля осіб, взятих під варту, під час провадження досудового слідства: взаємодія з центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, спеціалісти яких проводять тренінги, просвітницьку та виховну роботу, надають юридичні консультації тощо, спрямовані на попередження рецидивів; загальноосвітнє навчання; заняття спортом; психологічна підтримка усвідомлення вини. Допенітенціарний етап ресоціалізації закінчується переведенням засудженого із СІЗО до виправної (виховної) колонії за рішенням суду.

Другий, основний, етап процесу ресоціалізації – *пенітенціарний* – відбувається з моменту прибуття засудженого в колонію й закінчується звільненням.

У свою чергу, він також поділяється на декілька періодів:

1. Адаптація до умов виконання покарання.
2. Єдиний процес виховання, перевиховання, виправлення та самовиховання засуджених.

3. Підготовка засуджених до звільнення.

Тривалість цих періодів є різною для кожного злочинця. Істотний вплив у цьому процесі роблять: наявність або відсутність кримінальних установок, ступінь психологічної підготовленості до відбування покарання, психолого-педагогічні особливості засудженого, соціальне середовище, до якого потрапив засуджений у колонії та у якому проживав до позбавлення волі.

Крім періодизацій пенітенціарного етапу ресоціалізації в науковій літературі існує офіційний поділ колонії на дільниці, закріплений у Кримінально-виконавчому кодексі України та Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затверджених наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 25 грудня 2003 року № 275. Так, у виховних колоніях для неповнолітніх утворюється три дільниці: 1) *карантину, діагностики і розподілу*; 2) *ресоціалізації*; 3) *соціальної адаптації*; у виправних колоніях мінімального і середнього рівнів безпеки –

чотири: 1) карантину, діагностики і розподілу; 2) ресоціалізації; 3) посиленого контролю; 4) соціальної реабілітації; у виправних колоніях максимального рівня безпеки – три: 1) карантину, діагностики і розподілу; 2) ресоціалізації; 3) посиленого контролю.

Розкриємо зміст і механізми процесу ресоціалізації на кожному з періодів пенітенціарного етапу в поєднанні із змістом соціально-виховної на кожній структурній дільниці колонії.

1. *Період адаптації* (від лат. *adaptatio* – пристосування). Основним механізмом ресоціалізації цього періоду є *адаптація засуджених* до нових, ізольованих від суспільства, умов життя в колонії.

Дослідники пенітенціарного процесу (О. Бандурка, В. Трубніков, А. Яровий, В. Наливайко та ін.) соціальну адаптацію новоприбулих засуджених розглядають у межах їх ресоціалізації та в площині взаємодії двох структурно-складних систем – особистості і середовища, що включає момент активності з боку особистості і супроводжується конкретними зрушеннями в її структурі. З іншого боку, соціальне середовище такою ж мірою впливає на формування людини, якою людина завдяки власній активності формує соціальне середовище. Ось чому створення позитивного середовища вчені проголошують найважливішим елементом успішної соціальної адаптації.

За оцінкою практиків початковий період перебування в колонії для більшості злочинців є найбільш важким і навіть критичним. Триває цей період перші три-чотири місяці, а іноді і більше, у залежності від адаптивних можливостей й індивідуальних особливостей кожного засудженого. У цей період особливо гостро відчувається обмеження потреб, зміна звичних стереотипів, що може викликати стан підвищеної дратівливості. У окремих осіб це, навпаки, виражається в стані пригніченості. Специфічні психічні стани, викликані фактом позбавлення волі, особливо повно виявляються на початку і викликаються процесом ломки попереднього стереотипу життя під впливом режиму колонії. Ломка старих динамічних стереотипів призводить до виникнення різноманітних негативних емоцій, підвищеної збудливості, пригніченості. Це відбувається, поки у засудженого не з'являться якості, необхідні для нових умов життя.

Глибокі переживання, пов'язані з ізоляцією від суспільства, розривом з сім'єю, відчуттям вини необхідно використовувати у

виховних цілях саме тоді, коли причини, що їх викликали, свіжі в пам'яті і гостро сприймаються. Важливо не упустити час, після закінчення якого переживання під впливом різних обставин, головним чином захисних механізмів, починають притуплятися і перестають здійснювати на свідомість і психологію людини помітний вплив. На подальших етапах відбування покарання викликати у людини розкаяння за скоєний ним злочин значно важче.

На цьому етапі медичним персоналом здійснюється медичне обстеження, а психологами й педагогами – первинне психолого-педагогічне вивчення особистості новоприбулих та класифікація засуджених за різними ознаками. Дані про вчинені злочини й особистість засудженого, одержані в результаті вивчення при прийомі до колонії, мають неабияке значення для розподілу засуджених по відділеннях, сприяють диференційованому підходу до різних груп засуджених у процесі виконання покарання, їх індивідуалізації. Інакше кажучи, правильний розподіл засуджених у межах колонії створює необхідні умови для належного виконання покарання і застосування до них відповідних виховних заходів з урахуванням характеру й ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, особистості засудженого, його поведінки і ставлення до скоєного злочину, праці й навчання в період відбування покарання. У результаті перебування в дільниці карантину, діагностики та розподілу на кожного засудженого складається *індивідуальна програма соціально-виховної та психологічної роботи*, а комісія з розподілу засуджених по відділенням (дільницям) виносить рішення про переведення до дільниці ресоціалізації (ст. 95 КВК України).

2. *Період єдиного процесу виховання, перевиховання, виправлення та самовиховання засуджених.* Цей період починається з появою позитивних емоцій, станів, інтересів, що викликають, підвищують активність засудженого та свідчить про його відносну адаптацію до умов позбавлення волі в колонії. Він характеризується появою цілей в житті, виробленням шляхів їх досягнення. У засудженого більшою мірою виявляються розкаяння у скоєному злочині, прагнення відшкодувати завдану шкоду. У цей час для особистості засудженого характерна переоцінка ціннісних орієнтацій в житті, що пов'язані з певним комплексом психічних станів та зміною відносин, а часто і світоглядом. Інтереси, що виникають у засудженого, можуть бути різними: створення мікрогрупи, участь у житті колективу засуджених, культурне

дозвілля, навчання, побачення з родичами, друзями тощо. Поява нового кола інтересів, розширення структури виконуваних соціальних ролей сприяють зміні особистості засудженого на всіх рівнях – від мотиваційної до практично-творчої.

Період прояву та розвитку інтересів, єдиного процесу виховання, перевиховання, виправлення та самовиховання засуджених в умовах відбування покарання збігається з перебуванням в дільниці ресоціалізації, що свідчить про його пріоритетність у процесі ресоціалізації. Відповідно до кримінально-виконавчого законодавства в дільниці ресоціалізації засуджені розподіляються по відділеннях соціально-психологічної служби (СПС) і розміщуються в жилих приміщеннях з локальним сумісним проживанням членів відділення (ст. 96 КВК України). Основними засобами ресоціалізації кримінально-виконавче законодавство закріплює встановлений порядок (режим), суспільно корисну працю, соціально-виховну роботу, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив (ст. 6 КВК України).

Механізмами ж основного періоду ресоціалізації в межах нашого посібника виступають *виховання, перевиховання, виправлення та самовиховання* засуджених, що відбуваються у процесі дотримання режиму, суспільно корисної праці, соціально-виховної роботи, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання та громадського впливу.

Не вдаючись до полеміки щодо визначення й співвідношення даних понять, що вже достатньо представлена в науковій літературі, поняття виховання, перевиховання, виправлення та самовиховання є важливішими категоріями пенітенціарної педагогіки і взаємозумовленими, взаємозбагачувальними процесами, що протікають одночасно або при тимчасовій пріоритетності одного з них і є однаково важливими в процесі ресоціалізації правопорушників.

Основною, системостворювальною, педагогічною категорією є поняття *«виховання»*. Виховання в самому загальному значенні полягає в підготовці підростаючого покоління до життя та праці в суспільстві, тобто формування його як особистості; соціально-цілеспрямоване створення умов (матеріальних, духовних, організаційних) для розвитку людини.

У процесі виховання особистість повинна засвоїти те, що вже накопичено суспільством, тобто засвоїти знання на вже досягнутому

рівні їх розвитку, оволодіти визначеними трудовими навичками, засвоїти норми і досвід поведінки в суспільстві й виробити певну систему поглядів на життя. У процесі виховання повинні формуватись також і якості, які необхідні для самокерованої соціально-нормативної поведінки в суспільстві.

Отже, виховання – це суспільний процес, оскільки без виховання не може обійтись жодне суспільство, на скільки б різні не були погляди на мету та характер виховання.

Межа між поняттями «*виховання*» і «*соціальне виховання*» досить умовна, адже виховання є споконвічною категорією, основною ознакою якого є соціальність. Специфічність і «взаємостосунки» між цими категоріями можна, на наш погляд, виявити, визначаючи виховання в широкому та вузькому значеннях. Поняття «*виховання*» у широкому розумінні включає в себе процес зміни особистості і підготовки її до активної участі в соціальному житті під впливом усєї сукупності соціально-організованих дій: впливу всього суспільства, пануючих у ньому ідей виховної роботи, культури (духовної й матеріальної), мікросередовища, колективу, сім'ї, школи, ЗМІ тощо. Тобто тут виховання ототожнюється з відносно спрямованою і цілеспрямованою соціалізацією і також з поняттям соціальне виховання.

Виховання у вузькому розумінні – це цілеспрямований, спеціально організований процес у спеціально створених для цього соціальних інститутах (сім'я, дитячий садок, школа, ВНЗ, виховна колонія), який спрямований на формування особистості відповідно до суспільних ідеалів. Організаторами цього процесу є батьки, спеціально підготовлені вихователі, вчителі, персонал колонії тощо.

«Соціальне виховання» розглядається вченими в контексті соціалізації як відносно спрямований і цілеспрямований процес, який здійснюється як у спеціально створених для цього соціальних інститутах (сім'я, дитячий садок, школа, ВНЗ, виховна колонія), так і в соціальних інститутах, для яких виховання не є основною функцією (органи влади, соціальні служби, громадські організації, підприємства тощо). Треба відзначити, що в кримінально-виконавчому законодавстві саме на соціальне виховання (соціально-виховну роботу) засуджених робиться акцент у процесі їх ресоціалізації (стст. 6, 123 КВК України).

Поняття «*перевиховання*» і «*виправлення*» часто вживаються разом для тих категорій людей, що потребують змін на

особистісному рівні у зв'язку з хибно засвоєними і сформованими якостями у процесі десоціалізації. У нашому випадку – для правопорушників, засуджених до позбавлення волі.

Ці поняття міцно пов'язані між собою, але між ними є і відмінності. У різних концепціях *виправлення* трактується як подолання *окремих* негативних властивостей і якостей засуджених, що привели до злочину. При виправленні відбувається докорінна ломка і зміни у свідомості засудженого: формування шанобливого ставлення до людини, суспільства, праці, норм, правил і традицій людського спілкування, стимулювання правослухняної поведінки; зміна людини в позитивну сторону тощо. Виправлення визначається як суперечливий процес ломки стереотипів свідомості і поведінки, що склалися у засуджених; як цілеспрямоване, іноді жорстке управління їх життєдіяльністю. У результаті виправлення повинне привести до внутрішнього процесу позитивних змін окремих негативних якостей та спрямованості особистості, що створюють готовність до самокерованої правослухняної поведінки.

Перевиховання ж розглядається як докорінне перетворення, зміна, переорієнтація *всієї* особистості, усієї сукупності внутрішніх негативно спрямованих якостей, переконань, мотивів; розвиток наявних у неї позитивних якостей і формування на цій основі нових, суспільно значимих корисних рис і властивостей.

У науковій літературі перевиховання розглядається як двосторонній процес, що включає, з одного боку, цілеспрямовану діяльність суб'єкта щодо організації виховного впливу, а з іншого боку, діяльність об'єкта (особистості засудженого) із засвоєння та сприйняття цього впливу. Тільки в результаті такої взаємодії можна досягти певних позитивних змін в особистості засудженого, тобто забезпечити тою чи іншою мірою виправлення.

Процеси виховання, перевиховання та виправлення міцно взаємопов'язані, оскільки у процесі перевиховання відбувається постійне виправлення окремих негативних рис особистості вихованця і водночас формуються нові, позитивні якості, тобто здійснюється виховання.

Необхідно наголосити, що в чинних КК та КВК України юридично закріплена лише одна з цих категорій – виправлення. Науковці це пояснюють тим, що на практиці мета перевиховання особистості засудженого як докорінне перетворення, переорієнтація всієї особистості в умовах позбавлення волі практично недосяжна. І

пов'язано це, насамперед, з обмеженими можливостями набуття особистістю злочинця необхідного позитивного соціального досвіду.

Перехід засудженого з об'єкту в суб'єкт виховного процесу – одне із завдань процесу ресоціалізації. Важливе значення в цьому процесі посідає самовиховання.

Самовиховання – це свідомо діяльність людини з метою вдосконалення своїх позитивних якостей і подолання негативних.

Самовиховання в колонії, як правило, уявляє собою процес роботи засуджених над собою щодо перебудови особистості на всіх рівнях, зокрема, мотивів поведінки, ідеалів, світогляду, звичок, спрямованості особистості.

Мета самовиховання засудженого – стати зрештою свідомим членом суспільства, що чесно ставиться до праці, поважає закони і етичні норми суспільства, здатний виконувати свій громадянський обов'язок.

Отже, основним змістом роботи на даному, основному, етапі ресоціалізації, що протікає в межах єдиного механізму виховання, перевиховання, виправлення і самовиховання особистості неповнолітнього засудженого, є:

- всебічне (моральне, розумове, правове, трудове, естетичне, фізичне, санітарно-гігієнічне, статеве) виховання (стст. 124, 128 КВК України);

- загальна середня освіта (організація класної та позакласної роботи – факультативів, гуртків, секцій тощо) (стст. 125, 126 КВК України);

- професійно-технічна освіта (ст. 125, 126 КВК України);

- вища освіта (у ВНЗ України за дистанційною формою навчання);

- участь у самодіяльних організаціях та самоврядуванні (ст. 127 КВК України);

- звернення до релігії як засобу виправлення (ст. 128 КВК України);

- суспільно корисна праця (у навчальних майстернях, на виробництві, з благоустрою території, підсобних господарствах тощо) (стст. 118 – 122 КВК України);

- дотримання режиму й самодисципліна (ст. 102 КВК України);

- психологічна допомога (корекція негативних і девіантних якостей особистості, нейтралізація негативних соціально-

психологічних явищ, властивих концентрованому середовищу правопорушників, надмірного звикання до умов ізоляції від суспільства тощо);

- підтримка соціально корисних зв'язків із сім'єю, друзями, колегами тощо;

- залучення громадськості та (органів місцевого самоврядування, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей і молоді, центрів зайнятості, медичних закладів, правоохоронних органів, навчальних закладів різних рівнів акредитації, громадських організацій, волонтерів тощо та формування з їх числа піклувальних рад та батьківських комітетів) (ст. 149 КВК України) та ін.

Усі ці напрями повинні впроваджуватися на основі *індивідуальних програм соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, кварталних планів роботи начальника (старшого вихователя) відділення СПС та використання принципів, форм, методів, технологій соціально-педагогічної роботи, обґрунтованими нами в попередніх підрозділах.*

Про досягнутий рівень ресоціалізації особистості на цьому етапі варто судити не за тим, що вона говорить, а за її поведінкою. Тільки поведінка засудженого може бути справжнім всебічним критерієм його ресоціалізованості, у якій проявляється сформована система ставлень особистості: 1) до навколишнього світу (суспільства), 2) до навчання, 3) до суспільно корисної праці, 4) до громадської роботи, 5) до персоналу колонії, 6) до колективу засуджених, 7) до людей, 8) до себе, 9) до юридичних і моральних норм, 10) до скоєного злочину тощо. Крім того, критерії можуть бути виділені за іншими показниками, що визначає адміністрація колонії.

3. Період підготовки засуджених до звільнення.

Ми повністю розділяємо думку вчених про те, що підготовка до звільнення – це комплекс заходів в період відбування покарання, який повинен бути направлений на полегшення адаптації засудженого до умов життя на волі в цілях попередження з їх боку нових злочинів.

Відповідно до існуючої відомчої інструкції за три місяці до звільнення адміністрація колонії направляє повідомлення про мотиви обраного місця проживання та набуту засудженим спеціальність у місцевий центр зайнятості та відділ внутрішніх справ, що розташовані за місцем майбутнього проживання

засудженого. Відділ внутрішніх справ у двадцятиденний строк з моменту надходження повідомлення перевіряє можливість проживання особи, яка підлягає звільненню, за вибраною адресою і повідомляє про це місцевий центр зайнятості населення для своєчасного вирішення ним питання про працевлаштування звільненого. За 20 днів до звільнення засудженого на адреси відділу внутрішніх справ і відповідного центру зайнятості населення направляються повідомлення про майбутнє прибуття особи, яка звільняється до цієї місцевості. Якщо у засудженого виникли об'єктивні обставини, що не дозволяють йому виїхати до місцевості, де він проживав до засудження або народився, адміністрація УВП направляє повідомлення в ту місцевість, яку обрав засуджений. При цьому в повідомленні детально визначаються причини обрання саме цього місця проживання. За відсутності можливості проживати за обраним місцем або в разі втрати соціально-корисних зв'язків центри зайнятості разом з відділом внутрішніх справ вирішують питання про працевлаштування звільнених осіб на підприємства, що мають місце в гуртожитках або інший житловий фонд у рахунок квоти, встановленої місцевою Радою народних депутатів.

Крім того, персонал колонії допомагає засудженим поновити зв'язки з сім'єю, родичами, знайомими та близькими, адже деякі з них є хворими і потребують матеріальної, медичної та психологічної допомоги. *Індивідуальні програми підготовки засуджених до звільнення* повинні передбачати координацію діяльності керівництв установи виконання покарань та місцевих органів влади тих територій, на які повинні повернутися особи після відбування покарання, що вимагає, по-перше, попередньої підготовки розміщення на проживання, працевлаштування, розв'язання інших побутових проблем, з якими стикнуться звільнені на волі; по-друге, забезпечення контролю і зворотного зв'язку між установою виконання покарань, місцевими органами влади та регіональними центрами зайнятості населення.

У кінці терміну відбування покарання адміністрація колонії ухвалює рішення про звільнення, видає засудженому довідку про звільнення, гроші, атестат та паспорт. У супроводженні працівника колонії засуджений доставляється до місця проживання. На цьому другий, пенітенціарний, етап ресоціалізації засудженого, що містив у собі періоди адаптації; єдиного процесу виправлення, перевиховання, виховання та самовиховання; підготовки

засудженого до звільнення, завершується.

I, нарешті, *третій, поступенітенціарний*, етап ресоціалізації засуджених починається, коли засуджений уже потрапляє на волю. Це етап повної й остаточної ресоціалізації, метою і результатом якої повинна стати реінтеграція (повторна інтеграція в суспільство) засудженого. Провідними механізмами процесу ресоціалізації на цьому етапі виступають *соціальна реабілітація* та *соціальна адаптація*, які відбуваються разом або з відносною послідовністю. Проте соціальна реабілітація, на нашу думку, все ж таки виступає умовою успішної адаптації.

Опинившись на волі, засуджений зустрічається з цілою низкою проблем:

- *побутових* (втрата житла за час відбування покарання, розпад сім'ї або небажання повертатися в сім'ю, відсутність житла до арешту, втрата навичок побутового обслуговування тощо);

- *працевлаштування* (відсутність потрібної кваліфікації, дефіцит робочих місць, відмова в прийнятті на роботу тощо);

- *соціально-психологічних* (упереджене ставлення оточуючих; втрата соціально-корисних зв'язків з рідними, друзями, однокласниками; ослаблення адаптивних можливостей у зв'язку з тривалим терміном ув'язнення; втрата звички й уміння самостійно ухвалювати рішення; невпевненість у собі, самозвинувачування або озлоблення, агресія проти суспільства; стан соціально-психологічного відчуження; негативний вплив кримінального мікросередовища тощо).

Отже, на початковому етапі перебування на волі засудженому необхідне *відновлення* (або набуття) соціального статусу, стосунків з оточуючими людьми (батьками, родичами, вчителями, сусідами, друзями), зв'язків із соціальними інститутами (школою, громадськими організаціями), соціально-психологічної гармонії для подальшої успішної адаптації та інтеграції в суспільство.

Процес відновлення – предмет дослідження соціальної реабілітації. Так, О. Неживець та інші вчені цей феномен розглядають як процес підготовки осіб, надання їм поступенітенціарної допомоги, яка реалізується у вигляді комплексу заходів соціального, правового, виховного та кримінологічного характеру, спрямованого на відновлення, а при необхідності і на набуття цими особами особистих якостей, що дозволяють їм вести законслухняний і соціально корисний спосіб життя.

Якщо конкретизувати зміст процесу соціальної реабілітації засудженого, який повернувся з місць позбавлення волі, то він включає: вивчення проблем звільненого, особистісних ресурсів особи, яка потребує соціальної адаптації; сприяння вирішенню проблем забезпечення житлом, продовження освіти, професійного навчання, працевлаштування; корекцію індивідуальних рис, що заважають соціальній адаптації, неадекватної реакції на оточення; консультування з метою вирішення проблем у взаємодії з клієнтом, побутових проблем; захист прав і представлення інтересів звільненого; нейтралізацію негативного впливу соціального середовища; здійснення психологічної підтримки.

Соціальна адаптація осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі, як визначає «Юридична енциклопедія», є *завершальним етапом процесу ресоціалізації*. Процес поступової адаптації має свою специфіку порівняно з адаптацією до умов позбавлення волі, описаної нами вище. Особа, звільнена з місць позбавлення волі, вступає в різного роду відносини, засвоює нові ролі (включається в новий трудовий колектив, вирішує побутові проблеми, виконує сімейні обов'язки, займає певні соціальні позиції, співвідносить свою поведінку з очікуваннями і потребами суспільства). Саме в період «звикання» до нових умов життя на волі перевіряються та закріплюються досягнуті в місцях позбавлення волі результати соціально-виховного впливу. У зв'язку з цим вважаємо правомірною думку В. Трубникова, котрий розглядає соціальну адаптацію звільнених від відбування покарання як соціальний процес, що приводить до активної взаємодії між особою судимого і навколишнім середовищем.

Саме на завершальному етапі процесу ресоціалізації можна говорити про *реінтеграцію засудженого в суспільство* як його *результат*, після чого продовжується процес соціалізації, перерваний з моменту початку десоціалізації особистості та скоєння злочину.

Таким чином, висунута на початку даного підрозділу думка про те, що ресоціалізація особистості правопорушника є безперервним процесом, що складається з низки послідовних етапів (допенітенціарного, пенітенціарного та пенітенціарного), різних психологічних, соціально-педагогічних та інших механізмів, а також специфічного змісту соціально-виховної роботи на кожному етапі, на наш погляд, отримала достатньої обґрунтованості та права на

існування. Більш детального розгляду, на наш погляд, потребують напрями виховної роботи із засудженими в основних видах їх діяльності – трудовій, навчальній та громадській.

Ключові поняття: процес ресоціалізації, допенітенціарний, пенітенціарний та постпенітенціарний етапи ресоціалізації, зміст соціально-виховної роботи.

Питання і завдання.

1. Дайте визначення понять «виправлення» та «ресоціалізація». Як вони співвідносяться?
2. Розкрийте етапи ресоціалізації засудженого як процесу.
3. Розкрийте зміст соціально-виховної роботи із засудженими на кожному етапі процесу ресоціалізації.
4. Дайте визначення й розкрийте специфіку понять «виховання», «перевиховання», «соціальне виховання», «виправлення», «самовиховання» як найважливіших категорій пенітенціарної педагогіки?

Проблемне завдання: Скласти індивідуальну програму соціально-виховної та психологічної роботи із засудженим, включаючи критерії оцінки рівня його ресоціалізованості.

6.2. Виховання засуджених у трудовій, навчальній та громадській діяльності

Трудова діяльність – основне джерело матеріального і духовного багатства суспільства, головний критерій соціального престижу людини. Праця завжди, з часу первісного людства і раннього дитинства кожної людини, носить не індивідуальний, а колективний характер. Навіть якщо людина трудиться одна, вона виконує чиєсь завдання і знає, що результат її праці буде кимсь оцінений. Останнє особливо важливо для використання трудової діяльності як основний засіб виправлення засуджених.

Ідея використання праці засуджених зародилася в різних моделях тюремних систем відбування покарання. В обґрунтуванні моделей пенітенціарних систем (релігійній, виправно-трудова, соціальної реабілітації і реінтеграції), що існували раніше, у тій чи

іншій мірі знаходила віддзеркалення праця ув'язнених. Ідея про залучення ув'язнених до праці була заснована на тому, що у злочинців відсутня звичка трудитися і наявні звичка до неробства, прагнення до досягнення успіху в житті нечесним, злочинним шляхом.

Роботу з привиття засудженим потреби свідомо працювати необхідно розглядати не тільки як одну з складових частин економічних і соціальних завдань суспільства, але і як завдання виправлення і ресоціалізації засуджених.

Сьогодні, у період становлення ринкових відносин, розвалу виробничої бази країни, зупинки найбільших заводів в різних галузях виробництва, особливо гостро встає питання про виховання засуджених в трудовій діяльності.

У цілях керованості виробництвом у закладах пенітенціарної системи були створені маркетингові служби, діяльність яких спрямована на максимальне пристосування вироблюваних на підприємствах виправних установ виробів до вимог ринку і запитів споживачів до її якості і новизни, техніко-економічних і естетичних характеристик, рівня ціни й інших орієнтирів, включаючи можливі канали збуту. У цих цілях в кримінально-виконавчій системі була створена широка торгова мережа (спеціальні магазини і торгові дом), підприємства системи почали постійно брати участь в різного роду регіональних і спеціалізованих ярмарках. Була розроблена і створена спеціальна програма „Інформаційно-комерційні мережі”, що дозволяє оперативно видавати і отримувати інформацію про наявність готової продукції й ціни на неї, неліквідах, виробках по бартеру, котируванню цін на провідні товари та ін. Було поставлено завдання виявити можливості підприємств кримінально-виконавчої системи зайняти позиції на конкретній ділянці ринку. Проте практична реалізація цього завдання зустріла значні труднощі з самих різних причин і обставин. Орієнтація виправної системи на включення в ринкові відносини як рівноправного партнера безпосередньо навряд чи можлива, а ось організація виробництва праці засуджених з урахуванням вимог нових відносин просто необхідна.

У сфері виробничої і фінансової діяльності забезпечення засуджених працею передбачається програма, яка включає:

- розробку в кожному підрозділі завдання з розвитку промислового виробництва і створення додаткових робочих місць;

- орієнтування виробництва на випуск виробів для потреб кримінально-виконавчої системи і продукції, що має попит у населення;
- створення спільних з місцевими адміністраціями регіональних програм трудової зайнятості засуджених і участі їх в суспільних роботах;
- розробку готової продукції за рахунок маркетингових послуг, проведення ярмарок, через біржові та інші комерційні організації;
- створення в кожній області, регіоні, сільськогосподарських підприємств.

Нарешті, важливим заходом для впорядкування продуктивної праці засуджених і формування у них позитивної мотивації є перехід до утримання пенітенціарного закладу за рахунок засобів держбюджету із залишенням суми прибутків для вирішення соціальних і господарських питань пенітенціарної установи, а також допомоги засудженим при їх звільненні, як це робиться в інших країнах. Необхідно забезпечити засуджених престижним заробітком на основі зростання продуктивності праці і тим самим дати можливість для компенсації особистих витрат і надання фінансової допомоги сім'ям і дітям.

Трудова діяльність є одним із засобів і складових частин процесу виправлення засуджених. Найважливішою її функцією, в умовах виправної установи, є формування у засуджених потреби працювати, позитивної мотивації, інтересу до освоєння певної професії, пошани до людей праці, виховання у них етичних якостей, правової поведінки.

Трудова діяльність пенітенціарному закладі – це форма відносин, що передбачає залучення засуджених до трудового процесу, формування у них професійних умінь і навичок, етичних якостей, психологічної і практичної готовності до участі після звільнення в суспільно корисній праці.

При організації трудової діяльності слід виходити з того, що вона не має мети кари, не є елементом кримінального покарання, а входить в систему заходів виховної дії.

Трудова діяльність в умовах виправної установи має особливості, основними з яких є:

- а) регламентація її нормами кримінально-виконавчого законодавства;

б) негативне ставлення до цієї діяльності більшості засуджених колонії;

в) обмежений вибір трудової професії.

У даний час в організації трудової діяльності має місце ряд негативних явищ, обумовлених безробіттям засуджених, їх трудовою незанятістю. Таке положення справ позначається на дисципліні, породжує негативні взаємини і спілкування засуджених, формує їх професійну деформацію. У той же час педагогічні дослідження і практика свідчать про те, що при правильній організації трудової діяльності у засуджених виробляються етичні форми спілкування, пошана один до одного і тих, хто їх оточує.

Не дивлячись на те що трудова діяльність має величезний виховний потенціал, на жаль, її можливості на практиці використовуються далеко не повною мірою. Серед основних причин такого положення необхідно виділити наступні: дефіцит позитивних емоцій; сухий, формальний чиновницький підхід до організації трудової діяльності; слабе залучення засуджених молодіжного віку до самостійного трудового процесу, позиція пасивних виконавців; відсутність соціальної освітленості результатів праці; одноманітність форм трудової діяльності, монотонність її протікання.

Ефективність трудової діяльності засуджених залежить від їх мотивації. Найбільш значущим мотивом є прагнення заслужити умовно-дострокове звільнення, а також отримання додаткових пільг; зайняти свій вільний час, погасити позив; довести своє виправлення.

Реалізація мотивів в трудовій діяльності, як правило, пов'язана з різними труднощами, що виникають в процесі її здійснення. Найбільші труднощі у засуджених пов'язані з самим процесом діяльності, браком умінь і навичок (виконувати норми вироблення, освоювати нові операції, дотримувати нормативи тощо).

Другими, по значущості, є труднощі, пов'язані з власним я (долати свій поганий настрій, небажання працювати).

Третя група труднощів пов'язана із ставленням до інших (працювати з іншими засудженими, долати негативне ставлення до окремих майстрів тощо).

Четверта група – це труднощі, які витікають з самого покарання (працювати під контролем).

Але засуджені, які успішно долають такі труднощі, здатні більшою мірою боротися з негативними явищами в мікросередовищі колонії, займатися самовихованням.

Ефективність виправлення засуджених в трудовій діяльності досягається шляхом вирішення приватних завдань, приведених в певну систему.

Основними завданнями трудової діяльності є:

а) психологічна підготовка засуджених до суспільно корисної праці;

б) практична підготовка засуджених до трудової діяльності;

в) етична підготовка засуджених до праці.

Психологічна підготовка до трудової діяльності – це приведення психіки засудженого в такий стан, коли забезпечується негайне його включення в трудовий процес без додаткових зусиль на подолання внутрішнього опору, породженого негативним відношенням до трудової діяльності. Необхідно активізувати мотиви, що спонукатимуть засудженого до діяльності, тобто збудити у нього інтерес до певної професії, спеціальності. Це досягається шляхом професійної орієнтації і працевлаштування засуджених як в місцях позбавлення волі, так і після виходу з місця відбування покарання. Це особливо важливо зараз, оскільки безробіття в суспільстві стало нормою життя.

Практична підготовка до трудової діяльності полягає, по-перше, у придбанні засудженим професійних умінь і навичок. Розвиток цього у засуджених украй необхідний, оскільки вони підсилюють значення особистості в суспільстві. По-друге, у вихованні у засуджених високої виробничої культури. Належний порядок робочого місця, інструментів, устаткування, а також уміння вірно розташовувати на робочому місці сировини, різних пристосувань і готових виробів сприяє підвищенню продуктивності праці, формуванню моральності. По-третє, у формуванні звички до праці. Якщо у засуджених не буде такої звички, вони легко залишать почату справу, зіткнувшись з першими утрудненнями.

Етична підготовка засуджених до трудової діяльності – найбільш важке і складне завдання співробітників виправних установ. Це підсумковий етап в системі трудового виховання. Психологічна і практична підготовка засуджених до праці дозволяє формувати наступні етичні якості особи: свідомість значущості

суспільної корисної праці, активна участь в цій праці, колективізм, прагнення берегти загальнонародну власність, державне майно.

Трудова діяльність даватиме позитивні результати в тому випадку, якщо до її організації і змісту пред'являється ряд педагогічних вимог. Одна з таких вимог – її **суспільна спрямованість**. Виховує не будь-яку працю, а тільки таку, яка має суспільно корисну значущість. Даремна праця тільки розбещує людину. От чому у пенітенціарному закладі засуджені випускають виробничу продукцію, яка має народногосподарське значення. Результатом їх трудової діяльності є виготовлення верстатів, електромоторів, сільськогосподарських комбайнів, запасних частин до легкових автомобілів і багато що інше.

Усвідомлення засудженими суспільної корисності та необхідності виробничої діяльності, її важливості для народного господарства країни сприяє формуванню не тільки позитивного відношення до трудової діяльності, але і таких якостей, які сприяють розвитку суспільної спрямованості їх особи. Звідси виходить, що підвищення суспільного престижу виконуваної роботи є одним з напрямів вдосконалення трудової діяльності у пенітенціарному закладі.

Важливою педагогічною вимогою до організації трудової діяльності є **врахування інтересів** засуджених.

Виробнича праця повинна бути цікавою для особистості і задовольняти її потреби. У цьому випадку засуджений виконує норми трудового вироблення, ґрунтуючись на професійних уміннях і навичках, і результати праці дають йому радість. Це означає, що працю у пенітенціарних закладах необхідно робити більш творчою, вона повинна вимагати не тільки фізичних, але і розумових сил.

Дієвою педагогічною вимогою до трудової діяльності є **впровадження виробничої естетики**. Естетичне оформлення цехів виробництва має велику психологічну дію на засуджених, впливає на їх настрій, сприяє дбайливому відношенню до устаткування і матеріальних цінностей.

Істотна роль в трудовій діяльності відводиться правильному **поєднанню морального і матеріального стимулювання**.

Наступними педагогічними вимогами до організації трудової діяльності є:

- колективний характер праці (найбільш ефективною у виховному відношенні формою організації колективної праці є колективно-виробнича, для якої характерні загальна мета, розподіл

праці на частковій взаємозв'язаній операції, одночасність процесу праці для всіх його учасників, його безперервність);

- внесення творчого початку до трудової діяльності (конкурси раціоналізаторів і винахідників, ритуал присвячення засуджених в працівники);

- обміркована внутрішня організація боротьби за якість, створення громадської думки навколо цілей і передбачуваних матеріальних результатів праці;

- організація змагання в процесі праці, надання виховної ініціативи і самостійності засудженим в питаннях їх трудової діяльності на основі взаємоконтролю, взаємодопомоги і взаємонавчання;

- розширення діапазону соціальних ролей, що реалізуються засудженими в праці, чергування організаторських і виконавських функцій (тут, як і в будь-якій іншій діяльності, важливо, щоб кожен засуджений знайшов для себе місце, що дає йому можливість самоствердження суспільно корисними засобами);

- урахування особливостей неформальної структури колективу в процесі організації праці;

- урахування сучасного стану виробництва з позицій гуманізму, демократії і суспільних відносин, що склалися в країні в даний час.

Форми трудової діяльності у пенітенціарному закладі вельми різноманітні. Серед численних форм цієї діяльності можна виділити наступні: трудові доручення і завдання; співдружність трудових колективів робітників з виробничим колективом засуджених; економічні й виробничо-технічні конференції, суспільні огляди і рейди; виробничі збори; вечори, присвячені різним професіям; школи передового досвіду; раціоналізація та винахідництво.

Ефективність трудової діяльності залежить від системи **трудова доручень і завдань**. Різні трудові доручення і завдання мають особливе значення у виправленні засуджених, оскільки, по-перше, в цьому вони бачать прояв довіри до них; по-друге, можливість свого самоствердження; по-третє, активна участь у виконанні різноманітних трудових справ сприяє встановленню нормальних взаємин і спілкування між засудженими. У колонії трудові доручення і завдання вельми різноманітні. Наприклад, одному засудженому майстер може дати доручення стежити за якістю продукції, що випускається, іншому – надати допомогу у

виконанні виробничих завдань відстаючим засудженим; третьому – бути відповідальним за чистоту, порядок і естетику в цеху тощо.

Процес виправлення засуджених в трудовій діяльності може бути оптимізований за рахунок **встановлення взаємозв'язків і співдружності між трудовими колективами робітників і виробничими колективами засуджених**. Таку співдружність припускає взаємне входження їх членів у сферу ділових відносин і спілкування. Це забезпечує умови для формування трудових навичок у засуджених, підвищення їх професійної майстерності, розвитку у них загальної культури.

Представники колективів робітників беруть участь у вечорах питань і відповідей, атестуванні засуджених, проводять бесіди на виробничі теми. Мета таких заходів – обмін виробничим досвідом, виховна дія на свідомість засуджених. Цій же меті служить ритуал посвячення засуджених молодіжного віку в робочий клас. У ряді колоній до проведення цього заходу готуються з особливою ретельністю. Засуджені, що закінчили ПТУ, посвячуються в робочий клас. На свято запрошуються шефи: робочі з підприємств міста, ветерани праці. Барвисто оформляється зал зборів, грає духовий оркестр. Майбутні робочі сидять окремо, попереду всіх засуджених колонії. Перед ними виступають начальник колонії, представники громадськості, кращі засуджені. Свято закінчується великим концертом.

У колоніях проводяться **суспільні огляди і рейди** по перевірці якості продукції, що випускається, забезпечення сировиною, інструментами, технічним оснащенням робочих місць, а також по перевірці стану боротьби за економію сировини, електроенергії, відносини засуджених до збереження устаткування, впровадження нової технології, організації днів огляду трудових справ, днів загонів, днів якості.

Суспільні огляди, як правило, проводяться два-три рази на рік. З метою кращої їх організації розробляється положення, у якому визначається порядок проведення огляду, виявлення переможців, їх заохочення.

Значно частіше організовуються виробничі рейди. Вони проводяться в масштабі загону або колонії за ініціативою активу (виробнича секція) з числа засуджених або за завданням адміністрації установи. Рейди можуть бути планові і позапланові. Створюється рейдова бригада (комісія), до складу якої входять

члени виробничої секції, кращі виробники. Очолюють рейдову бригаду інженер по організації праці засуджених або начальник відділення, директор або головний інженер підприємства. Той, хто очолює бригаду ставить перед нею завдання, проводить інструктаж і контролює її роботу.

Рейди проводяться з метою контролю за якістю продукції, що випускається, дотримання правил техніки безпеки, перевірки стану трудової дисципліни на робочих місцях, культури виробництва, виконання прийнятих трудових зобов'язань.

На своїх засіданнях рейдова комісія узагальнює підсумки роботи і докладає результати адміністрації установи. Підсумки рейду обговорюються на нараді ради колективу, загальних зборах засуджених відділення, колонії, широко освітлюються в стінному і багатотиражному друці.

Виробничі збори проводяться щомісячно, цокварталу, за підсумками виконання трудових зобов'язань засуджених за даний період. На них обговорюються виробничі питання. Виходячи з конкретного порядку денного, виробничі збори проводяться в бригадах, цеху, де працюють засуджені декількох відділень.

Мета виробничих зборів – підвищення трудової активності засуджених у виконанні виробничих завдань, освоєнні нової техніки, технології, впровадженні нових прийомів праці, розвитку раціоналізації та винахідництва.

Щоб виробничі збори проходили по-діловому, на високому рівні, до них треба добре готуватися. Для цього рекомендується заздалегідь визначити порядок денний, погоджувати його з інженерно-технічним персоналом цеху, колонії, співробітниками відділу соціально-виховної та психологічної роботи, радою засуджених, членами виробничої секції; визначити доповідача, час, місце проведення зборів, забезпечити гласність; добитися, щоб засуджені брали активну участь в підготовці та обговоренні питань порядку денного зборів, вносили пропозиції.

За підсумками зборів колективно виробляється рішення, яке приймається голосуванням, після чого воно оголошується обов'язковим для виконання всіма засудженими.

Вечори, присвячені різним професіям, популярні серед засуджених. У процесі підготовки до них своєчасно визначаються висококваліфіковані робочі різних спеціальностей, що мають авторитет серед засуджених і що сумлінно ставляться до праці.

Методика проведення вечора проста: організуються виступи підібраних заздалегідь робочих з числа засуджених за конкретними темами, рекомендується виступити на вечері і керівникам установи; завершується вечір концертом колективу художньої самодіяльності.

Школи передового досвіду є дієвою формою розповсюдження ефективних прийомів і методів трудової діяльності. Тут навчаються бригадири, актив, фахівці основних видів виробництва. Заняття проводяться за спеціальною програмою. Очолюють школи передового досвіду інженерно-технічні працівники установи.

Трудові вахти і декадники, раціоналізація і винахідництво – важлива форма виробничо-масової роботи із засудженими. Трудові вахти і декадники, як правило, оголошуються на честь знаменних дат, присвячуються важливим подіям в житті країни. Їх мета – підвищення продуктивності праці. Ця робота тісно пов'язана з різними конкурсами, раціоналізацією і винахідництвом. Майже в кожній колонії, цехах, на виробничих ділянках створюються групи сприяння бюро раціоналізації і винахідництва. Вони надають допомогу в оформленні раціоналізаторських пропозицій.

У трудовій діяльності засуджених широко використовуються наочна агітація, засоби масової інформації.

Таким чином, методично правильно організована трудова діяльність засуджених не тільки сприяє підвищенню їх трудової активності, але й робить позитивний вплив на їх підготовку до чесного трудового життя, підвищує результативність їх ресоціалізації після звільнення.

Вплив навчальної діяльності на виправлення засуджених.

Навчальній діяльності належить значне місце у виправленні засуджених. Вона робить позитивний вплив на засуджених, сприяє розвитку у них моральних якостей, розширює поле їх колективної діяльності та спілкування. Успіхи в навчальній діяльності підвищують соціальний престиж засуджених, укріплюють їх положення в колективі, сприяють самоствердженню суспільно корисними засобами. У ході навчання засуджені вступають у взаємодію не тільки з певною сукупністю фактів, відомостей у вигляді теорій, законів, правил і так далі, але і організатором цього процесу – вчителем, а також з іншими засудженими. У процесі цієї взаємодії встановлюються смислові, емоційні й психологічні контакти, службові джерела формування колективних взаємин і спілкування між ними. У результаті засуджені не просто набувають

нових знань, але і збагачують досвід колективної діяльності, вступають у нові взаємодії з навколишньою дійсністю.

Під **навчальною діяльністю** в умовах виправної установи слід розуміти форму активного ставлення до навчання, спрямованого на розвиток у засуджених розумових сил, інтелектуальних відчуттів, психічних процесів, дарувань пізнавальних інтересів, формування світогляду, етичних властивостей і якостей.

Слід зазначити, що навчальна діяльність в умовах виправного закладу має свою специфіку. Вона визначається ізоляцією засуджених від життя людей, що знаходяться на волі, від широкої суспільної практики соціального будівництва, діяльністю малих груп, що негативно впливають на її організацію, низьким рівнем пізнавальної активності засуджених тощо.

Дослідження свідчать, що між рівнем виправлення і ставленням засуджених до навчальної діяльності існує певна залежність: чим вище рівень виправлення, тим сумлінне відношення засуджених до навчання, і навпаки, чим засуджені більш сумлінно ставляться до навчальної діяльності, тим вище рівень їх виправлення.

При вивченні процесу виховання в навчальній діяльності необхідно встановити ті мотивуючі чинники, які роблять вплив на цей процес. Виявлено чотири групи мотивів.

Перша група пов'язана з суспільною спрямованістю: учуся, щоб мати середню освіту; поступити згодом в технікум, ВНЗ; довести своє виправлення; підвищити свій загальноосвітній і культурний рівень.

Друга група пов'язана з винагородою за навчання: звільнитися умовно-достоючою; навчання дає додаткові пільги; схвалення оточуючих.

Третя група пов'язана з уникненням певних санкцій: учуся, тому що примушують; не хочу бути покараним.

Четверта група носить нейтральний характер: все одно нічого робити; учуся, щоб забути.

Таким чином, існують мотиви, які пов'язані з суспільною (1-а група), егоїстичною (2-а і 3-а групи) і нейтральною спрямованістю (4-а група).

Мотивація навчальної діяльності засуджених робить певний вплив на рівень розвитку етично виховуючого колективу.

Простежується і така закономірність: відсоток засуджених з егоїстичною спрямованістю виявляється великим в колективі з низьким рівнем розвитку. У той же час засуджені з суспільною мотивацією більшою мірою опиняються у виховуючому колективі з вищим рівнем розвитку.

Таким чином, засуджені з вузькоегоїстичною мотивацією навчальної діяльності протистоять суспільно значущим прагненням і справам колонії, вони породжують негативну атмосферу і асоціальний мікроклімат.

Реалізація тієї або іншої мотивації пов'язана з подоланням різних труднощів, які можна об'єднати у чотири основні блоки:

- 1) труднощі, пов'язані з самою навчальною діяльністю;
- 2) труднощі, пов'язані з відношенням до себе;
- 3) труднощі, пов'язані з відношенням до інших людей;
- 4) труднощі, що витікають з покарання.

Ці блоки труднощів мають пряме відношення до виховного процесу. Дійсно, діяльність, відносини, умови покарання можуть як гальмувати виховний процес, так і сприяти його розвитку. Все залежить від того, якими способами і методами долатимуть ці труднощі засуджені. Подолання засудженими цих труднощів позитивними способами сприяє виробленню у них етичних якостей, колективістській мотивації, морально стійкій позиції. Готовність засуджених долати труднощі позитивними способами створює позитивні тенденції у виховному процесі.

Існує також пряма залежність між готовністю засуджених долати труднощі в навчальній діяльності і рівнем виховання. Чим сильніше така готовність, тим вище рівень розвитку виховного процесу, і, навпаки, якщо в колективі сформована позитивна громадська думка, вірні етичні і етичні норми поведінки, колективістські взаємини між засудженими, то подолання труднощів здійснюється найуспішніше.

Таким чином, навчальна діяльність є важливим засобом процесу виховання у виправній установі. Щоб ця діяльність давала позитивні результати, необхідно:

- а) щоб її мета усвідомлювалася засудженими як єдина, така, що вимагає об'єднання зусиль всього колективу;
- б) щоб в процесі діяльності між членами колективу утворювалися відносини взаємної відповідальності і залежності;

в) щоб контроль за діяльністю частково здійснювався самими засудженими;

г) створення в колективі атмосфери доброзичливості, товариської взаємодопомоги, відповідального відношення не тільки до особистої долі, але і до успіхів або невдач всього колективу.

Тому в даному випадку замість традиційної формули навчання „вчитель – учень” передбачається складніші співвідношення „вчитель – колектив – учень”.

Застосовуючи системно-структурний підхід до підвищення ефективності виховання в навчальній діяльності, можна стверджувати, що замість традиційної системи управління процесом навчання існує інша, де всі зовнішні дії (навчальні програми, інструкції, вказівки, розпорядження директора школи), що управляють, трансформуються в дію вчителя на колектив і через нього – на учня. Зворотна інформація про успішність і поведінку і колективу поступає до вчителя, який коректує діяльність, змінюючи форми і методи навчання. У даному випадку суб'єктами навчальної діяльності є не тільки вчитель і учень, але і колектив класу. При такому підході навчальна діяльність стає колективною, пізнавальною. Саме така діяльність сприяє розвитку виховного процесу, переходу його з одного (нижчого) рівня на іншій (вищій).

Навчальна діяльність припускає створення в класі такої системи відносин і спілкування, де немає місця для хворої співпраці, зневажливого відношення до оточуючих. У основі такої діяльності лежать активна співпраця у навчанні, спільна робота з метою оволодіння знаннями, виховання культури спілкування і взаємин.

Принципами навчальної діяльності називають систему початкових керівних положень, дотримання яких забезпечує функціонування навчального процесу. Дидактичні принципи виражають закономірності процесу навчання, визначаються цілями виховання і спираються на передовий досвід педагогічної діяльності.

Навчальна діяльність у виправних установах забезпечується на основі наступних дидактичних принципів.

Принцип виховання і всебічного розвитку особи в процесі навчальної діяльності витікає з того, що навчання обумовлено потребами суспільства у всебічно розвиненій особі. Цей принцип виражає необхідність формування у засуджених вірного світогляду і моральності.

Принцип науковості навчальної діяльності спирається на закономірний зв'язок між змістом науки і навчальної дисципліни. Цей принцип вимагає, щоб зміст навчання знайомив учнів з відповідними галузями науки, розвивало у засуджених, що вчать, вміння і навички наукового пошуку.

Принцип зв'язку навчальної діяльності з життям, практикою. Навчання повинно здійснюватися в тісному зв'язку з розкриттям шляхів застосування наукових ідей в промисловості, сільському господарстві, в суспільному житті. Цей принцип спирається на положення дидактики про єдність теорії і практики. Він припускає тісний зв'язок навчання засуджених з продуктивною працею.

Принцип систематичності і послідовності навчальної діяльності витікає з вимоги, щоб знання, вміння і навички формувалися в системі, в певному порядку, коли кожен елемент навчального матеріалу логічно пов'язувався з іншими, подальше спиралося на попереднє, готувало до засвоєння нового.

Принцип доступності вимагає, щоб навчання будувалося на рівні реальних навчальних можливостей учнів-засуджених, щоб вони не випробовували інтелектуальних, фізичних, моральних перевантажень, що негативно позначаються на їх здоров'ї та психіці. Разом з тим принцип доступності жодною мірою не означає, що зміст навчання повинен бути спрощеним, елементарним.

Принцип свідомості і активності учнів при керівній ролі вчителя. Для процесу навчання закономірною є єдність викладання і учення. Даний принцип враховує цю закономірність. Суть принципу полягає в тому, щоб забезпечити оптимальне сприятливе співвідношення педагогічного керівництва і свідомої творчої праці учнів в навчанні.

Принцип наочності навчальної діяльності. Досвід показав, що ефективність навчання залежить від ступеня залучення до сприйняття всіх органів чуття людини. Ця закономірність знайшла свій вираз в дидактичному принципі наочності. Наочність навчання забезпечується використанням різноманітних ілюстрацій, демонстрацій, лабораторно-практичних робіт.

Принцип міцності результатів навчальної діяльності, по-перше, вимагає, щоб міцним був не тільки освітній, але і виховний і розвиваючий ефект навчання. По-друге, цей принцип припускає, що навчання забезпечить свідомість придбаних знань. По-третє, він

орієнтує навчання на забезпечення дієвості знань, умінь, навичок і способів поведінки.

Принцип колективного характеру навчальної діяльності і обліку індивідуальних особливостей учнів виражає необхідність виховувати учнів-засуджених на основі інтересів суспільства, створювати умови для активної роботи учнів в колективі і в той же час індивідуально підходити до кожного. Індивідуальний підхід враховує особистісні особливості засудженого з метою залучення його до колективної роботи.

Принцип позитивного емоційного фону навчальної діяльності. Існує закономірний зв'язок між відношенням учнів до учення і його успішністю. У зв'язку з цим навчання покликано виховати в учнів захопленість наукою, технікою, працею, мистецтвом, спортом, щоб будь-яка діяльність супроводжувалася емоційними переживаннями.

Приведена система принципів не є остаточно встановленою. Дидактика розвивається, постійно удосконалюється система загальної освіти, вводяться нові навчальні програми, з'являються нові дидактичні принципи. Слід підкреслити, що тільки сукупність всіх принципів забезпечує ефективність навчальної діяльності. Неприпустимо вважати той або інший принцип універсальним. Так само недооцінка окремих принципів вестиме до зниження ефективності навчання.

Активізувати навчальну діяльність учнів, підсилити виховний аспект його дозволяє застосування вчителем різних методів і прийомів. Методи навчальної діяльності – це способи роботи вчителя і учнів, за допомогою яких досягається засвоєння такими, що вчаться знань, умінь і навичок, формується світогляд і розвиваються здібності. Метод відрізняється від педагогічного прийому. За допомогою різних методів учні засвоюють основний зміст учбового матеріалу. Прийоми ж дозволяють поглибити засвоєння окремих питань. Методи взаємодіють в організації навчальної діяльності, один метод припускає „роботу” іншого методу. При цьому слід мати на увазі, що жоден метод не дає прямого навчального результату, спочатку застосування методу викликає певну діяльність учнів, вносить ті або інші зміни до учбової діяльності, і тільки потім, як результат цієї діяльності, у учнів виникають знання, уміння і навички. У цьому сенсі кожен метод представляє засіб управління механізмом процесу навчання.

У галузі методів навчальної діяльності йде постійний пошук. Пропонуються різні угруповання методів. Залежно від підстави угруповань класифікація методів навчання буде різною. Найбільш прийнятною в теорії і практиці є класифікація методів за видами діяльності вчителя і учнів, за джерелами отримання знань, умінь і навичок учнів.

Відповідно до цієї класифікації основні методи навчання можна об'єднати в наступні групи.

1. Словесні методи: розповідь, пояснення, бесіда, лекція, самостійна робота з підручниками і книгами.

2. Наочні методи: спостереження, демонстрація наочної допомоги, кінофільмів, діафільмів.

3. Практичні методи: усні і письмові вправи, графічні і лабораторні роботи, експеримент.

Розповідь – це такий вид систематичного викладу, при якому повідомляється фактичний матеріал про яке-небудь явище або подію, характеризується діяльність історичних осіб або учених. Існує декілька видів розповіді: описовий, науково-популярний, художній.

Пояснення – це доказовий виклад вчителем того або іншого закону, правила, ходу вирішення завдань, а також аналіз відповідних явищ природи, історичних подій, художніх творів тощо. Сюди ж відноситься й інструктаж. Пояснення виступає як в чистому вигляді, так і як складова частина розповіді, бесіди, лекції.

Лекція (застосовується, як правило, в старших класах) – систематичний, послідовний виклад вчителем теми, проблеми, розділу навчального курсу або науки. Лекція присвячується крупним і принципово важливим питанням навчальної програми. Вона не повинна бути переобтяжена фактичним матеріалом в збиток висновкам.

Залежно від дидактичних цілей лекції можуть бути вступними, проблемними, оглядовими, узагальнюючими. Вони розрізняються по своїй побудові, прийомам викладу матеріалу, характеру узагальнень і висновків. *Вступна лекція* намічає основні проблеми великої теми або розділу. В неї включаються основні питання, з'ясування яких дозволяє краще засвоїти матеріал подальших тем або самостійно розібратися в ньому. *Оглядова лекція* є основним методом вивчення декілька тем програми. Вона застосовується і при викладі відомостей, що мають інформаційне

значення. Якщо для вступної лекції найбільш типові різні прийоми узагальнень, установок, оцінних висновків, то оглядовій лекції властиві елементи оповідання і опису, що поєднуються з аналізом і узагальненнями. Основним в оглядовій лекції є вміння так відібрати і згрупувати матеріал, щоб підготувати учнів до логічного розуміння закономірностей. *Узагальнююча лекція* систематизує широке коло знань, що отримуються учнями в процесі вивчення тієї або іншої теми. *Проблемними* називають лекції, присвячені актуальним питанням конкретної науки. Вони читаються не з усіх питань навчальної програми, а присвячуються лише окремим, найбільш актуальним проблемам навчальної дисципліни.

Бесіда – діалогічний метод, при якому вчитель за допомогою питань підводить учнів до засвоєння знань, закріпленню, перевірці та застосуванню навчального матеріалу. Використовуються різні види бесід: за повідомленням нових знань, відтворенню колишніх знань учнів, обговоренню нових фактів, повідомлених вчителем, роботі над поняттями, узагальненню і систематизації матеріалу, застосуванню знань.

Підручник і книга є головними джерелами письмової інформації, засобами самоосвіти.

При *ілюстрації* і *демонстрації* учням пред'являються предмети в натурі, в образотворчій і символічній наочності. Широко використовуються наочна допомога і технічні засоби навчання.

Вправа – це виконання завдання письмово або усно.

Практична або лабораторна робота – метод отримання учнями інформації в процесі вирішення пізнавальних завдань.

Таким чином, існують різні методи навчання, які використовуються в поєднанні один з одним. Вибір методу визначається освітньою і виховною метою, змістом і своєрідністю навчального матеріалу, віком учнів, рівнем підготовки вчителя.

В процесі навчання засуджених велике значення мають виховні можливості окремих методів. Слово вчителя – найдоступніший і поширеніший інструмент навчання. Яскраве, живе слово вчителя викликає в свідомості засуджених розкаяння в скоєному злочині, прагнення стати краще. Воно активізує увагу, пам'ять, відчуття учнів. Емоційність розповіді, бесіди, лекції дозволяє учням побачити відношення вчителя до предмету, що викладається ним, і має на них велику виховну дію.

Значне розповсюдження в практиці навчання засуджених отримав метод проведення уроків шляхом дискусії. Уроки-диспути викликають великий інтерес у правопорушників і при ретельній їх підготовці дають позитивний результат.

Підручники, книги, довідкова література є важливим джерелом отримання знань. Засуджені в більшості своїй люблять читати. Завдання вчителя – навчити їх вірно користуватися книгами, підручниками, довідниками. У педагогіці розроблена методика роботи з книгою, яка залежить від мети, поставленої вчителем. Уміння працювати з книгою розвивається і удосконалюється під час уроків і позаурочних заходів.

Наочні методи навчання широко застосовуються в роботі із засудженими. Вони дозволяють здійснювати зв'язок навчання з життям. Особливо важливо при цьому вміло використовувати життєвий і виробничий досвід учнів. Прийоми порівняння, зіставлення при спостереженні виробничих процесів полегшують учням процес осмислення, підвищують міцність запам'ятовування учбового матеріалу. В зв'язку з цим зростає роль демонстрації наочної допомоги, кінофільмів та ін.

Згідно правилам внутрішнього розпорядку, засуджені обмежені у вільному часі. Тому вони майже не мають можливості працювати самостійно поза уроками. Педагог враховує цей чинник, вивчаючи з учнями основний матеріал на уроці. З метою закріплення отриманих теоретичних знань, умінь і навичок застосовується метод вправ, проводяться практичні і лабораторні роботи. Велике виховне значення має чітка організація проведення практичних і лабораторних робіт.

Навчання на будь-якому етапі: у середній школі, училищі, технікумі, вузі або на курсах – організовується в різних *формах*. Питання про форми навчання є одним з важливих, тому в дидактиці він завжди знаходиться в центрі уваги. Термін „форма” у філософському розумінні означає зовнішній вираз діяльності. **Форми навчання** є зовнішнім виразом узгодженої діяльності вчителя і учнів, здійснюваною в становленому порядку і певному режимі.

З розвитком загальноосвітньої школи, зміною завдань і змісту освіти міняються і форми організації навчання. Спочатку переважала індивідуальна форма навчання. Із збільшенням числа учнів виникла класно-урочна система навчання. Класною вона називається тому, що вчитель проводить навчальні заняття з групою

учнів певного віку, такою, що має постійний склад і званою класом. Урочною – тому, що навчальний процес проводиться в строго певні відрізки часу – уроки. Після кожного уроку влаштовується перерва. Класно-урочна система витримала перевірку часом. Вона має такі педагогічні переваги: забезпечує організаційну чіткість і впорядкованість педагогічного процесу, ідейно-емоційний вплив особи вчителя на учнівський колектив, своєрідне змагання розумів при колективному добуванні знань. Вона відкриває простір для формування колективістських відносин, що є дуже важливим в місцях позбавлення волі.

Дидактика вважає урок основною формою навчання в школі. Це пояснюється перевагами уроку перед іншими формами навчання. Основними з них є наступні. Урок дозволяє вчителю систематично і послідовно висловлювати навчальний матеріал, розвивати розумові здібності учнів, формувати їх світогляд. На уроці учні оволодівають не тільки системою знань, але й методами пізнавальної діяльності. Це, у свою чергу, є важливою умовою включення учнів в активну освітню діяльність і самостійну роботу при оволодінні знаннями. Урок дає багато можливостей для виховання учнів.

Таким чином, робота загальноосвітніх шкіл в місцях позбавлення волі за кабінетною системою, використання на практиці передових методів навчання помітно впливають на поліпшення якості уроків, на формування етичної свідомості і наукового світогляду засуджених.

Педагогічне управління навчальною діяльністю засуджених – складна комплексна діяльність, яка охоплює вирішення навчальних, виховних та інших питань.

Центральною ланкою такого управління є здійснення всебічно обґрунтованих навчально-пізнавальних дій на свідомість, відчуття, інтелектуальну сферу засуджених.

Педагогічним управлінням навчальною діяльністю є діяльність двох взаємодіючих підсистем – колективу викладачів (підсистема 1) і колективу засуджених (підсистема 2).

Зовнішня повідомча та управлінська інформація (постанови, накази, інструкції, розпорядження та ін.) поступає на підсистему 1 і перероблюється з урахуванням внутрішньої повідомчої інформації, котра в свою чергу складається із спостережень за життям та діяльністю учнівського колективу засуджених, вивчення результатів їх діяльності,

контролю за виконанням навчально-пізнавальних вимог і спрямовується внутрішньої керуючої інформації у 2-гу підсистему.

У внутрішню управлінську інформацію входять всі розпорядження з організації навчальної діяльності, вимоги до підвищення її ефективності.

На основі зворотного зв'язку про результати навчальної діяльності засуджених вносяться корективи в діяльність колективу викладачів з метою підвищення ефективності застосування засобів, форм і методів навчального процесу.

На підставі аналізу знань, умінь, інтересів і практичних навичок засуджених викладачі будують диференційовану учбову роботу. Сюди входять: вивчення засуджених і їх інтелекту, проектування пізнавальної діяльності, визначення методів, шляхів, форм педагогічної дії, визначення змісту навчальної підготовки, вироблення загальних й індивідуальних вимог до учнів.

Практичний досвід свідчить про те, що ефективність функціонування підсистеми 1 значно підвищується, якщо діяльність засуджених побудована на принципі загальної зацікавленості, активності, чергування підпорядкування і керівництва, взаємній відповідальності та вимогливості, обліку їх інтересів.

Педагогічне управління навчальною діяльністю може бути успішним тоді, коли колектив викладачів передбачає мотиви, цілі, засоби, результат діяльності засуджених, коректує їх відповідно до завдань утворення сьогоденного дня. При цьому важливо уміти ставити обґрунтовані цілі, завдання діяльності, доводити їх до навчальної групи засуджених, спонукати їх зусилля на досягнення мети та створювати готовність до її виконання, яка ґрунтується на знанні засобів, способів навчально-пізнавальної діяльності, послідовності її виконання і передбачуваних результатах. Колектив викладачів озброює засуджених відповідними засобами і способами діяльності, організовуючи таким чином її виконання. Контроль дозволяє попередити помилки, своєчасно їх виправити. Адекватна оцінка результатів стимулює активність засуджених, викликає вірне відношення до досягнутого результату.

Взаємозв'язок і взаємозалежність процесу управління навчальною діяльністю характеризуються:

1) центральною ланкою в управлінні є взаємодія колективу викладачів і колективу засуджених. Отже, ефективність управління залежить від вірної взаємодії обох підсистем;

2) провідна роль в управлінні належить колективу викладачів, його умінню включати засуджених в навчальну діяльність, вірно її організувати;

3) у процесі взаємодії виникають ділові й особисті зв'язки, відносини між обома підсистемами, при цьому мотиви, цілі, засоби і способи, результати навчальної діяльності колективу викладачів повинні відображати в собі зміст відповідних ланок навчальної діяльності колективу засуджених.

Основними засобами викладачів є: вироблення єдиних і диференційованих психолого-педагогічних вимог, загальних і приватних завдань, що стоять перед колективом засуджених, організація комплексу навчально-виховних заходів, спрямованих на активізацію інтересів, потреб, мотивів, ідеалів.

Діяльність викладачів спрямована на те, щоб кожного засудженого, з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей і можливостей, підготувати до засвоєння навчального матеріалу.

Діяльність викладачів починається з вивчення особистості й колективу навчального класу. Ця робота здійснюється як систематичне повсякденне накопичення інформації про рівні інтелектуального розвитку засуджених.

У певні моменти на перший план висувається прогностичне вивчення особи і колективу навчального класу. Його мета – передбачати можливі зміни в інтересах і мотивах членів колективу у зв'язку з пред'явленими вимогами.

Часто вивчення особи і колективу набуває діагностичний характер, суть якого – виявлення причин навчальних неуспіхів, різного роду подій, що мали місце в той або інший період.

Вивчення особи і колективу навчального класу, планування навчально-пізнавальної діяльності служать основою для ухвалення педагогічно обґрунтованого вірного рішення, спрямованого на формування у них знань, умінь і навичок, мотивів і інтересів. Конкретне рішення вважається педагогічно обґрунтованим, якщо в ньому враховані можливості особи і класу, їх особливості, рівні розвитку, тобто все те, що сприяє або перешкоджає ефективній навчальній діяльності.

Педагогічно обґрунтоване рішення характеризується такими ознаками.

1. Задум навчально-виховних дій повинен забезпечувати доцільне використання активності засуджених.

2. Завдання, індивідуальні і колективні доручення слід розробляти і формулювати так, щоб вони мобілізували засуджених, викликали підйом духовних сил, формували почуття відповідальності, розвивали соціально значущі мотиви навчання.

3. Передбачене задумом викладача розташування членів навчального класу, розподіл обов'язків повинно забезпечувати умови для позитивних взаємин між його членами.

4. У педагогічному рішенні при необхідності підготовки засуджених до виконання поставлених навчальних завдань передбачається: інструктаж, спеціальне цілеспрямоване навчання (оволодіння способом виконання нового завдання), етично-вольова мобілізація, раціональне розташування активу, пасиву.

Ефективність педагогічного управління навчальною діяльністю значною мірою залежить від взаємодії всіх викладачів.

Взаємодія викладачів розглядається як управлінська діяльність, спрямована на організацію навчально-пізнавальної роботи в навчальному класі, узгодження і об'єднання зусиль та можливостей учнів, використання переваг їх спільної діяльності в цілях найбільш успішного вирішення учбових завдань.

Взаємодія між викладачами різних дисциплін передбачає встановлення між ними вірних взаємин, повного розуміння завдань, поставлених перед ними, що створює необхідну ділову атмосферу і творчий настрій в роботі із засудженими. Взаємодія викладачів припускає створення зацікавленої обстановки в колективі навчального класу, організацію скоординованої навчально-пізнавальної діяльності.

Щоб така взаємодія давала позитивні результати, викладачі зобов'язані:

- передбачати мотиви навчальної діяльності засуджених;
- вірно планувати навчальну діяльність та її результати;
- чітко розподіляти обов'язки між собою;
- уміти ставити і мотивувати майбутню навчальну діяльність;
- знати особливості окремих засуджених і різних груп, і з урахуванням цього будувати навчальну діяльність;
- вірно обирати і обґрунтовувати адекватні об'єкту діяльності засобу і способи;

- уміти мобілізувати для досягнення поставленої мети знання, уміння, навички засуджених;
- заздалегідь проектувати очікувану реакцію засуджених на навчально-виховні вимоги.

Суспільна діяльність в умовах пенітенціарного закладу робить істотний вплив на виправлення засуджених. Виховна ефективність цієї діяльності знаходиться в прямій залежності від її організації, обміркованості, коли враховується рівень виправлення або кримінальної зараженості осіб, що відбувають покарання у виправних установах, їх інтереси і потреби.

Під *громадською діяльністю* у виправній установі слід розуміти форму активного ставлення, спрямовану на розвиток у засуджених цивільної активності, корисної ініціативності, здорових інтересів і потреб, навичок раціонального використання вільного часу.

Громадська діяльність у виправних установах має ряд особливостей, до яких можна віднести:

1) специфіку особистості засудженого, правовий стан якого відрізняється від правового положення вільних громадян значним обмеженням. Крім того, особа засудженого значно деформована в етичних і естетичних відносинах;

2) наявність певних правил, наказаних кримінально-виконавчим законодавством, до яких відносяться ізоляція засуджених від суспільства, обмеження часу на виправлення засуджених, наявність чіткого режиму і строго регламентованого способу життя тих, що відбувають кримінальне покарання;

3) єдині режимно-педагогічні вимоги відповідно до певних умов пенітенціарного закладу;

4) педагогічно несприятливе середовище злочинців, наявність малих груп негативної спрямованості, шкідливих традицій негативної установки до покарання і неадекватної самооцінки більшості засуджених.

У зміст громадської діяльності в УВП входять різні заходи, спрямовані на формування у засуджених загальноприйнятих в суспільстві норм моралі, розумних потреб і інтересів, підвищення духовного, фізичного і культурного рівнів на основі психологічних особливостей засуджених, тих, що відбувають покарання в різних умовах.

Основними завданнями громадської діяльності у виправній установі є:

- розвиток у засуджених громадської активності і творчої ініціативи;
- виховання у них потреби брати участь в суспільному житті колективу загону і колонії;
- виховання здатності вірно розуміти процеси, які відбуваються в суспільному житті загону, колонії, країни;
- розвіювання злочинських традицій, кримінальної романтики, боротьба з „естетикою” злочинських законів;
- формування суспільної мотивації, уміння долати труднощі, які пов'язані з суспільною діяльністю;
- підвищення загальної культури засуджених;
- розвиток творчих здібностей, умінь і навичок.

Громадська діяльність даватиме результати, якщо до її організації і змісту надається ряд вимог: різноманітність видів діяльності, творчість, співпраця засуджених, їх позитивні взаємини в ході її виконання, співпраця засуджених і персоналу колонії, опора на актив, малі групи позитивної спрямованості, організація перспектив, аналіз ефективності заходів, використання ситуацій, що вимагають напруги фізичних і психічних сил тощо.

Організація громадської діяльності спирається на наступні принципи:

- принцип цілеспрямованості і свідомості, опора на корисну активність засуджених;
- принцип зв'язку з життям суспільства, колонії, відділення;
- принцип єдності вимог і пошани до особи;
- принцип урахування вікових і статевих особливостей особи засуджених;
- принцип систематичності, послідовності, узгодженості і спадкоємності різних форм суспільної діяльності;
- принцип диференційованого підходу з урахуванням інтересів і мотивів різних груп, а також умов відбування покарання.

Існує три групи засуджених. Перша група – активно беруть участь у громадському житті колонії. Друга – не беруть участь у громадському житті колонії. Третя група – хотіли б брати участь, але їм не доручають.

За критерієм мотивації є наступні групи. Для першої групи характерна позитивна мотивація (беруть участь, щоб довести своє виправлення, щоб боротися з порушниками режиму). Для другої групи характерна негативна мотивація (беруть участь, щоб легше

жилося в колонії). Для третьої групи характерна суперечлива мотивація (беруть участь, щоб мати додаткові пільги).

Реалізація тієї або іншої мотивації пов'язана з подоланням ряду труднощів. У засуджених можна виділити чотири групи таких труднощів:

1) труднощі, пов'язані з процесом діяльності (виконувати громадські доручення, тобто брати участь в перевірках, підведенні підсумків, веденні документації тощо);

2) труднощі, пов'язані з відношенням до інших людей (робити зауваження, долати негативне відношення до окремих засуджених тощо);

3) труднощі, які виходять з самого покарання (виконувати доручення під контролем);

4) труднощі, пов'язані з відношенням до себе (примушувати себе зосереджуватися на суспільній діяльності, долати себе і своє небажання виконувати громадську діяльність та ін.).

Висока значущість труднощів процесу виконання громадської діяльності пов'язана з відсутністю знань, умінь і навичок її ведення у засуджених. Це цілком зрозуміло, оскільки в більшості випадків вони не брали участь в суспільній праці до засудження.

Ставлення засуджених до громадської діяльності залежить від рівня розвитку колективу. Чим вище рівень розвитку колективу, тим сумлінне відношення засуджених до громадської діяльності, і навпаки, чим нижче рівень розвитку колективу, тим відношення засуджених до громадської діяльності менш сумлінне. Тому зміна негативних умов шляхом формування колективу підвищує інтерес засуджених до громадської діяльності. Утім, простежується і зворотна закономірність: чим сумлінніше відношення засуджених до громадської діяльності, тим вище рівень розвитку колективу і тим успішніше йде виправлення їх особи. Цю закономірність необхідно враховувати при організації виховної роботи із засудженими, такими, що відбувають покарання в звичайних, полегшених і суворох умовах пенітенціарного закладу.

Форми громадської діяльності вельми різноманітні. Це робота у складі самодіяльних організацій, суспільні доручення, диспути, читацькі і глядацькі конференції, участь в художній самодіяльності, різних фізкультурно-спортивних заходах.

Важливу роль у громадській діяльності грають *доручення*. Одне із завдань персоналу пенітенціарного закладу полягає в тому,

щоб добитися участі в громадській діяльності всіх засуджених, тобто добитися того, щоб кожен засуджений, такий, що знаходиться в колонії, мав конкретне суспільне доручення.

Аналізуючи під цією точкою зору досвід роботи ряду колоній, можна зробити висновок про те, що велика частина засуджених протягом всього періоду перебування їх в колонії не має жодного скільки-небудь серйозного громадського доручення, тоді як деякі засуджені є постійними активістами. Звичайно, сам по собі принцип „кожному – доручення” ще не означає успіх виправлення правопорушників. Проте ініціативність і позитивна активність є важливою умовою самовиховання і формування позитивних взаємин в колективі засуджених. На практиці це означає, що співробітники колонії надають засудженим реальні можливості позитивно впливати на справи в колективі і разом з тим покладають на них велику відповідальність за стан дорученої ним ділянки роботи. Громадські доручення класифікуються на індивідуальні, групові і колективні. Вони відповідають ряду вимог. Доручення повинні бути посилюючими, цікавими, значними для засуджених, задовольняти їх потреби і бажання.

Однією з причин негативних взаємин в колективі засуджених полягає в тому, що зміст суспільної діяльності не завжди відповідає інтересам, бажанням і потребам засуджених, а виховні заходи носять формальний характер. Засуджені не знаходять і не бачать можливості застосувати свої інтереси, уміння і досвід.

На жаль, поки що не зжита практика, коли вся робота в колективі засуджених спрямована на рішення якоїсь однієї проблеми, наприклад, створено в колонії музей – і все інше на другий план, добре йдуть спортивні заходи – вся увага тільки ним.

Практика і передовий досвід свідчать про те, що необхідна певна система організації громадської діяльності. Важливе місце в цій системі займає *робота гуртків за інтересами*. Наприклад, члени радіогуртка вивчають радіоапаратуру, готують і проводять передачі місцевого радіовузла з різної тематики (інформація про підсумки трудового дня по цехах, про індивідуальні успіхи і невдачі окремих засуджених). У радіопередачах даються рекомендації по самовихованню, підводяться підсумки дисциплінарної практики, діляться своїм досвідом засуджені, ті, що певних добрих результатів у роботі, навчанні, поведінці, читаються листи родичів і колишніх засуджених, мовиться про дружбу, товариство, колективізм.

Велику користь приносять і інші об'єднання засуджених: клуб „Пошук” виховує своїх членів на героїчних прикладах наших співвітчизників, що були в „гарячих” точках планети, клуб „Натураліст” знайомить з історією рідного краю.

Одне з провідних місць в цій системі займає *громадська атестація* засуджених. До складу комісій, які проводять атестацію вихованців, разом з вихованцями і представниками адміністрації входять і представники самодіяльних організацій. Комісія розробляє критерії та визначає рівень виправлення й ресоціалізації засуджених.

У ході атестації здійснюється перехід із ступеня на ступінь, з нижчого на вищий і назад, залежно від результатів діяльності та поведінки.

Читацька і глядацька конференції також є однією з форм суспільної діяльності. Вони вчать засуджених уважному читанню (перегляду), вдумливому аналізу прочитаного (побаченого), допомагають глибше осмислювати твори мистецтва. Конференції відповідають прагненню засуджених ділитися думками про прочитане (побачене), дають багатий матеріал для вивчення їх естетичних інтересів.

Критеріями відбору книг і відеофільмів для обговорення служать ідейність, доступність, врахування віку і освіти засуджених, актуальність і життєва значущість даної проблеми для даної аудиторії.

Для керівництва підготовкою до конференції, особливо читацької, доцільно створити комісію, до складу якої слід включити фахівця (залежно від теми конференції), вчителя загальноосвітньої школи, двох-трьох активістів. При підготовці читацької конференції важливо мати не менше п'яти-шести екземплярів книг, вибраних для обговорення, які можна використовувати також для виставок і оглядів та одночасно видавати читачам.

Тематичні вечори – комплексна форма суспільної діяльності, що включає театралізовані уявлення, музичні вечори, живе слово людей, запрошених на вечір.

Структура тематичного вечора визначається метою, змістом і умовами проведення. У одному випадку вечір може складатися з доповіді, художньої частини, масових ігор, вікторини тощо. В іншому – робиться коротке вступне слово ведучого, а потім йдуть виступи учасників вечора. Вечір може складатися з однієї літературно-музичної композиції.

Святковість, урочистість тематичного вечора досягаються яскравими, емоційними виступами, вітаннями шефів, а також музичним оформленням.

У багатьох відділеннях проводяться диспути. Це форма колективного обговорення гострих питань і проблем соціального життя, суспільних відносин, культури.

Для підготовки і проведення диспуту створюється ініціативна група, в яку входять найбільш ерудовані засуджені. Вона визначає тему диспуту з урахуванням інтересів засуджених, після цього розробляються питання (п'ять-шість). З урахуванням особливостей аудиторії ініціативна група роз'яснює предмет майбутньої суперечки, рекомендує необхідну літературу; проводяться лекції з теми диспуту, вивішується барвисто оформлене оголошення з вказівкою теми, питань, дати і місця його проведення.

Важливо, щоб диспут проходив в атмосфері взаємної доброзичливості, щоб засуджені могли говорити щиро і були упевнені, що їх ніхто не засудить за невірні висловлювання.

Для керівництва диспутом підбирається ведучий – людина, що добре розбирається в темі, користується пошаною у засуджених. Диспут відкривається вступним словом ведучого (10-15 хвилин). Потім – вільний обмін думками, суперечка присутніх і завершальне слово ведучого (сутність розбіжностей, аргументація основних точок зору, підсумки диспуту). За часом диспут повинен тривати не більше півтори години.

Заняття в колективах художньої самодіяльності допомагають в ідейному зростанні засуджених, в розширенні їх культурного кругозору, у вірному розумінні призначення творів літератури і мистецтва, сприяють розвитку самодіяльної творчості, залученню до цінностей культури. Особливу увагу слід звертати на етичний рівень репертуару художньої самодіяльності, актуальність і художню гідність.

У суспільній діяльності велику роль грають різні форми ***фізкультурно-масової роботи***.

Заходи щодо фізичної культури і спорту, як правило, плануються в планах виховної роботи, особливо на вихідні і святкові дні.

Фізкультурно-спортивну роботу організовує і проводить секція дозвілля ради колективу колонії і загону під керівництвом і контролем адміністрації колонії.

Секція фізкультурно-спортивної роботи колонії складає план роботи, в який включаються наступні питання: сприяння адміністрації колонії в проведенні уранішньої фізичної зарядки і спортивних змагань; устаткування спортивних майданчиків; ремонт спортивного інвентарю і майна; проведення загальноколоністських спортивних заходів, спартакіад, змагань з різних видів спорту, проведення спортивних свят.

У положенні про змагання вказуються мета і завдання заходів, час і терміни їх проведення, склад учасників, порядок визначення переможців і інші організаційні питання. Як правило, положення про змагання готуються не пізніше чим за місяць до їх початку і прямують у всі відділення колонії. Склад головної суддівської колегії по проведенню змагань пропонується радою колективу колонії. Після закінчення змагання в урочистій обстановці проводиться підведення підсумків.

Одним з важливих розділів фізкультурно-спортивної роботи є **організація навчально-тренувального процесу в спортивних секціях**. Керівництво спортивними секціями, як правило, доручається засудженим з числа колишніх спортсменів, яких підбирає, готує і рекомендує секція фізкультурно-спортивної роботи спільно з радою колективу колонії. У кожній секції призначається староста і обирається бюро секції.

Серед форм фізкультурно-спортивної роботи із засудженими велике місце займає *виробнича гімнастика*, завданнями якої є зняття стомлення, підвищення трудової активності людини, а також виховання у засуджених звички до щоденних фізичних вправ і залучення їх до регулярних занять фізичною культурою і спортом у вільний від роботи час.

Значний інтерес для засуджених мають *спортивні конкурси*. Ці нетривалі за часом змагання, які не вимагають спеціальної підготовки і можуть проводитися в будь-який вільний час, тому що умови конкурсів прості. Вони, в основному, сприяють закріпленню раніше отриманих умінь і виробленню фізичних якостей.

Конкурси „силачів”, наприклад, включають такі вправи, як підтягування і віджимання в упорі лежачи. Ці змагання бажано проводити в декілька турів. Особисті місця визначаються по кількості підтягань і віджимань, зроблених кожним засудженим у всіх турах. Командні результати між відділеннями виводяться по сумі всіх підтягань і віджимань, набраних членами відділень.

Перетягування каната. Дві команди з однаковою кількістю засуджених стають на однаковій відстані від центральної лінії. За сигналом кожна команда прагне перетягнути своїх суперників на свою сторону за центральну лінію. Потім зустрічаються дві інші команди. Що перемогли своїх супротивників, зустрічаються між собою в боротьбі за I і II місця, а програвши – за III і IV місця. Якщо команд буде більше, то змагання проводяться з вибуванням програвших до півфіналу. Що перемогли в півфіналах розігрують I і II місця, а програвши – III і IV місця.

Легкоатлетичні конкурси. Забіги можуть проводитися на дистанції від 20 до 60 м залежно від віку учасників. Для проведення конкурсу необхідно намітити дистанцію (точність тут не обов'язкова, важливо, щоб всі учасники пробігали одну і ту ж відстань). Потім проводяться попередні забіги по 4 людини в кожному. За наслідками попередніх забігів формується склад учасників півфінальних забігів. У них повинні стартувати ті, хто в попередніх забігах прийшов першими і другими. Після закінчення півфінальних забігів визначається склад учасників фінальних забігів. Якщо кількість учасників конкурсу велика, то слід провести і чвертьфінальні забіги. Аналогічно можна проводити конкурси виконавців вправ уранішньої фізичної зарядки.

Проведення *спартакіади*, як правило, планується після проведення різних змагань і конкурсів. Вона повинна бути підсумком всієї спортивно-масової роботи виправного закладу.

Спартакіада – це комплекс змагань, що проводяться між відділеннями колонії. Проведення спартакіади можливе в будь-якій колонії, навіть там, де відсутні спеціально підготовлені майданчики.

Спартакіада відділення проводиться зазвичай перед загальноколоністською, за її результатами комплектується збірна команда відділення. Програма спартакіади відділення залежить від загальноколоністської програми. Спартакіада відділення може включати змагання: по уранішній фізичній зарядці (на краще виконання), по волейболу, легкій атлетиці, настільному тенісу, гирьовому спорту, гімнастиці (підтягання), шашкам, шахам тощо. Бали командам нараховуються таким чином: за I місце – 1 очко, за II місце – 2 очка, за III місце – 3 очка. Якщо у будь-якому виді змагань відділення не виставляє команду, вона отримує одне штрафне очко.

Спартакіади проводяться в основному в суботні і недільні дні. Після закінчення змагань по кожному виду спартакіади бали,

нараховані командам, вписують у звітний протокол спартакіади. При цьому вирішується і завдання визначення командних місць, як в кожному виді окремо, так і в спартакіаді в цілому.

Підсумки спартакіади, як правило, підводяться на спортивному святі відділення (колонії). У програму свята необхідно включити підведення підсумків спартакіади, показові виступи кращих спортсменів (гирьовиків, гімнастів та ін.), різні ігрові „комічні” естафети. Важливо провести нагородження засуджених за підсумками спартакіади.

Спартакіада проводиться при будь-якій кількості команд.

Таким чином, громадська діяльність, що проводиться цілеспрямовано, систематично і різноманітно, робить дозволя засуджених цікавим, заповненим суспільно корисними, культурними, пізнавальними і розвиваючими заходами, а отже, робить істотний вплив на виправлення засуджених.

Ключові поняття: трудова, навчальна та громадська діяльність засуджених.

Питання і завдання.

1. Дайте визначення трудової діяльності і покажіть її значення для психолого-педагогічного розвитку особистості.
2. Назвіть основні психолого-педагогічні вимоги ефективності трудової діяльності.
3. Які особливості навчальної діяльності у пенітенціарному закладі?
4. Яка роль педагога в активізації пізнавальних і інтелектуальних інтересів у засуджених?
5. Що розуміється під громадською діяльністю засудженого у виправному закладі?
6. Розкрийте форми громадської діяльності у пенітенціарному закладі.

Проблемне завдання: Розробити заходи, спрямовані на залучення засуджених до трудової, навчальної та громадської діяльності у виправному закладі.

ДОДАТОК А

ХАРАКТЕРИСТИКА НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ БАЗИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ І УСТАНОВ, ЩО НАЛЕЖАТЬ ДО СФЕРИ УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Основний Закон України – **Конституція** – ухвалений у червні 1996 року. Ряд норм Конституції – згідно Перехідним положенням – набували чинності за п'ять років після її ухвалення, тобто з червня 2001 р. Зокрема, це стосується питання про те, хто схвалює рішення про застосування до затриманих запобіжних засобів. З червня 2001 року ці повноваження, як і передбачає Конституція, повністю перейшли від прокуратури до суду.

Конституція є базовим джерелом і юридичною основою розвитку законодавства, у тому числі і кримінально-виконавчого.

Новий **Кримінальний кодекс** (надалі – КК) ухвалений в Україні в квітні 2001 року і набув чинності з 1 вересня 2001 року. У новому Кримінальному кодексі введено декілька нових покарань, альтернативних позбавленню волі, зокрема, громадські роботи. Набагато більше стало статей, якими передбачена можливість застосування як альтернативи позбавленню волі покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства.

Попри те, що ряд діянь був декриміналізований, Кримінальним Кодексом введена відповідальність за нові види злочинів. До Кодексу введено поняття „особливо тяжкі злочини”, і це негативно відображається на практиці призначення покарань, оскільки за здійснення таких злочинів встановлюються суворіші покарання. У новому КК не стало інституту умовного засудження, посилені покарання за здійснення злочинів у співучасті, а також розширений перелік злочинів, за які громадяни несуть відповідальність з 14-річного віку.

Однією з позитивних новацій є включення до нового КК статті, яка передбачає кримінальну відповідальність за тортури. Під тортурами в КК України розуміється умисне спричинення сильного фізичного болю або фізичних або моральних страждань шляхом нанесення побоїв, мук або інших насильницьких дій з метою схилити потерпілого або іншу особу вчинити дії, які суперечать їх волі. Це визначення тортур – практично повністю відповідає їх

визначенню в міжнародних документах.

Новий **Кримінально-процесуальний кодекс** в Україні все ще не прийнятий, щодо нього ведуться гарячі дебати. Тому поки діє старий КПК, ухвалений ще 28.12.1960 року, хоча і з численними змінами.

Закон України „**Про судоустрій України**” визначає правові засади організації судової влади і здійснення правосуддя в Україні, систему судів загальної юрисдикції, основні вимоги до формування суддівського корпусу професійних суддів, систему та порядок здійснення суддівського самоврядування, а також інші питання судового устрою.

Кодекс адміністративного судочинства України, що набув чинності з 1 вересня 2005 року, дещо удосконалив процес оскарження дій або бездіяльності посадових і службових осіб органів влади, зокрема персоналу кримінально-виконавчої системи. Задачами адміністративного судочинства є захист прав, свобод і законних інтересів громадян від будь-яких порушень з боку органів і посадовців державної влади, до числа яких відноситься і персонал кримінально-виконавчої служби України. У адміністративному суді можуть бути оскаржені будь-які рішення, дії або бездіяльність суб'єктів владних повноважень, за винятком деяких спеціально обумовлених випадків.

Закон України „**Про попереднє ув'язнення**” є основним законодавчим актом, який регламентує застосування запобіжного заходу „взяття під варту”. При цьому підстави і порядок її обрання врегульовані КПК України. Закон України „Про попереднє ув'язнення” визначає місця такого ув'язнення, встановлює вимоги режиму в місцях попереднього ув'язнення, правовий стан осіб, узятих під варту, процедуру здійснення ними листування, допуску захисників, проведення побачень і телефонних розмов. У ньому також відображені питання обшуків арештованих і порядок їх звільнення у зв'язку із закінченням термінів розслідування справи.

Цей Закон не відповідає сучасним вимогам, проте на сьогодні не існує жодного проекту нової редакції Закону України „Про попереднє ув'язнення”. Одним з основних недоліків названого закону є відсутність норм, які б регламентували питання громадського контролю (здійснення візитів) місць попереднього ув'язнення. Цей недолік, як свідчить практика, тісно пов'язаний із застосуванням тортур при утриманні осіб в попередньому

ув'язненні.

Основним законом, який регулює порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань, є **Кримінально-виконавчий кодекс України** (надалі – КВК). Він набув чинності з 1 січня 2004 року. Структурно КВК складається з двох частин – Загальної та Особливої, а також Прикінцевих положень. У нормах Загальної частини визначаються цілі і задачі кримінально-виконавчого законодавства; дія його в часі і просторі; основні принципи виконання і відбування покарань; основи правового статусу засуджених; їх права та обов'язки; закріплюється система та види органів і установ виконання покарань; визначаються види та зміст контролю і нагляду за діяльністю органів і установ виконання покарань; закріплюються засади участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених. Норми Особливої частини визначають порядок та умови виконання окремих видів кримінальних покарань, підстави та порядок звільнення засуджених, здійснення контролю і нагляду за особами, звільненими від відбування покарань.

Питання виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, регулюються крім КВК ще й **Інструкцією про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі**, і здійснення контролю за особами, засудженими до таких покарань. Ця Інструкція затверджена спільним наказом Департаменту і МВС України від 19 грудня 2003 р. за № 270/1560.

Новий КВК відрізняється від раніше діючого з 1960 р. Виправно-трудового кодексу (ВТК) наступними елементами:

- а) КВК визначає порядок і умови виконання всіх без виключення видів кримінальних покарань;
- б) уперше на законодавчому рівні закріплена система принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, а також змісту такого базового поняття, як „виправлення”;
- в) уперше в законі знайшли своє відображення права та обов'язку засуджених в розширеному вигляді;
- г) гуманізована система дисциплінарних стягнень, які можуть бути застосовані до засуджених;
- д) тривалість робочого часу для засуджених приведена до стандартів, встановлених на волі;
- е) збільшений розмір мінімальної житлової площі для засуджених (не менше 3 кв. м, а у виховних колоніях і колоніях, де

тримаються жінки – не менше 4 кв. м.) тощо.

Регламентація більшості питань життя засуджених зосереджена в **Правилах внутрішнього розпорядку установ виконання покарань**. Правила затверджені наказом ДДУПВП № 275 від 25 грудня 2003 року. Основні завдання Правил – „конкретизувати окремі питання виконання і відбування кримінальні: покарань у вигляді арешту, позбавлення і обмеження волі відповідно до вимог кримінально-виконавчого кодексу України. Правила обов'язкові для всіх арештних будинків, кримінально-виконавчих установ та соціальних виховних установ". Вони, зокрема, встановлюють порядок застосування до засуджених фізичної дії, спеціальних засобів і зброї; порядок облаштування установ виконання покарань (зовнішньої та внутрішньої огорож, контрольних пунктів, місць помешкання засуджених, інших приміщень); конкретизують процедуру реалізації засудженими своїх прав і т.п. Правила містять ряд обмежень для засуджених, доцільність яких або сумнівна, або не має раціонального пояснення. Наприклад, заборона засудженим вивішувати біля свого ліжка фотографії або ілюстрації та вирізки з журналів.

Важливим та характерним елементом нормотворчості Департаменту є процедура визначення виду колонії, у якій осуджений відбуватиме покарання. Від такого розподілу залежить обсяг правообмежень, які застосовуються до засуджених в процесі відбування покарання. Раніше – з 1960 року і до ухвалення в 2001 році нового Кримінального кодексу України – вид установи виконання покарань визначав виключно суд. З 2001 року ця функція передана Департаменту і здійснюється на підставі **Інструкції про порядок розподілу, направлення та переведення для відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі**, яка затверджена наказом № 261 від 16.12.2003 р. Безпосередньо від колонії, де засуджений відбуватиме покарання, визначають Регіональні комісії, створені при кожному слідчому ізоляторі. До їх складу включені представники установ і регіональних управлінь. Подібні комісії існують в багатьох країнах, проте там їх функціональне призначення і процедура діяльності дуже відрізняються від аналогічних комісій в Україні. Українські комісії при визначенні виду колонії керуються, перш за все, формально-юридичними підставами, і не враховують дані про особистість засудженого, його бажання співробітничати з адміністрацією місць позбавлення волі, ступінь небезпеки для інших

засуджених і персоналу тощо. Головний недолік діяльності Регіональних комісій полягає у тому, що на них покладаються невластивні їм функції. Так, при розподілі засуджених до колонії комісії оцінка особистості засудженого здійснюється найчастіше формально-юридично, і до уваги беруть обставини кримінальної справи, які пом'якшують або обтяжують відповідальність (знову ж таки, винятково виходячи з наявності у вироку тієї або іншої статті КК України). Таким чином, ці комісії виконують роль квазісудової інстанції і фактично привласнюють собі функції правосуддя. Відсутність публікації нормативних актів з питань визначення виду колонії та у випадках переведення засуджених з колонії до колонії, а також ухвалення таких рішень за відсутності самих засуджених створюють додаткові проблеми у сфері дотримання прав людини. Такий стан доповнюється складною процедурою оскарження рішень Регіональних комісій та Апеляційної комісії, яка має право переглядати їх рішення. Ця процедура суперечить чинному законодавству, оскільки не передбачає можливості звернення заявника до суду, підміняючи її можливістю звернення виключно до посадовців системи. Необхідно відзначити, що саме подібні недоліки в роботі комісій, які існували до 1960 року, стали причиною їх скасування і передачі повноважень з визначення виду режиму до суду.

Міністерством юстиції України в 2006 році була підготовлена за участю громадських організації низка законопроектів по внесенню змін та доповнень до КВК. Законопроекти спрямовані на усунення суперечностей та недоліків, виявлених при практичному застосуванні КВК, а також на створення правової бази для ефективного забезпечення прав людини органами та установами виконання покарань.

Загальна структура кримінально-виконавчої системи України встановлена Законом України **„Про загальну структуру та чисельність кримінально-виконавчої системи України”**, ухваленому 2 червня 2000 року. До неї включені наступні елементи: органи управління; установи виконання покарань; слідчі ізолятори;

- лікувально-трудова профілакторія, кримінально-виконавча інспекція; навчальні заклади;
- підприємства та організації забезпечення.

Важливим кроком в розвитку кримінально-виконавчої системи України стало ухвалення 23 червня 2005 року Закону

України „Про Державну кримінально-виконавчу службу України”.

Закон визначає основні завдання, принципи діяльності, структуру та повноваження кримінально-виконавчої служби (КВС) України. Ця служба складається з центрального органу з питань виконання покарань, його територіальних органів управління, кримінально-виконавчої інспекції, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, воєнізованих формувань, навчальних закладів, установ охорони здоров'я, підприємств виконання покарань, інших підприємств, установ та організацій, створених для забезпечення виконання задач КВС. Персонал КВС складається з осіб рядового і начальницького складу, фахівців, які не мають спеціальних звань і співробітників, які працюють за трудовими угодами.

Закон передбачає, що діяльність КВС здійснюється на основі дотримання прав людини і основоположних свобод, а персонал цієї служби зобов'язаний поважати гідність людини, гуманно ставитися до засуджених. Особи з числа персоналу, які виявили жорстоке ставлення до засуджених та осіб, узятих під варту, або спричинили дії, які принижують їх людську гідність, повинні притягуватися до відповідальності.

Разом з тим, окремі положення цього закону, на думку наукових і практичних працівників, далекі від досконалості.

Громадський контроль дотримання прав засуджених можуть здійснювати тільки спостережні комісії, які утворюються органами місцевої влади. Вони діють згідно **Положенню про спостережні комісії**, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України № 429 від 1 квітня 2004 р. (надалі – Положення).

Серед основних завдань спостережних комісій:

- організація громадського контролю дотримання прав та законних інтересів засуджених;
- сприяння установам виконання покарань у виправленні та ресоціалізації засуджених;
- створенні належних умов для їх утримання;
- надання допомоги в соціальній адаптації особам, звільненим від відбування покарання.

Основною формою участі громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених неповнолітніх є опікунські ради. Вони створюються при виховних колоніях і діють згідно **Положенню про опікунську раду при спеціальних виховних установах**. Їх

основними завданнями є:

- надання допомоги спеціальним виховним установам в питаннях соціального захисту засуджених неповнолітніх осіб,
- сприяння вдосконаленню навчально-виховного процесу у виховних колоніях;
- сприяння рішенню питань трудового та побутового облаштування неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання.

З початку 2004 року діє Закон України **„Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний термін”**. Цей Закон встановлює порядок та умови надання соціальної допомоги особам, які звільнились з місць позбавлення волі, а також визначає роль органів влади та місцевого самоврядування, установ і громадських організацій в їх соціальній адаптації. Закон визначає перелік суб'єктів, які здійснюють заходи соціального патронажу. Це „місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, центри соціальної адаптації, служби у справах неповнолітніх, центри соціальних служб для молоді, спостережні комісії, органи соціального захисту населення, органи охорони здоров'я, органи внутрішніх справ, центри зайнятості населення, будинки-інтернати, кризові центри, служби психологічної допомоги, притулки, зокрема для неповнолітніх, установи соціального патронажу, будинки нічного або тимчасового перебування звільнених осіб, громадські організації та інші уповноважені на це органи, організації та установи”.

Вказані органи, організації та установи при зверненні до них звільнених осіб зобов'язані невідкладно почати здійснення заходів соціального патронажу. Ці заходи включають допомогу в рішенні житлово-побутових умов, надання медичної допомоги особам, які звільнилися, і т. ін. Закон передбачає, що „громадяни у віці від 15 до 28 років одержують інформаційну, правову, трудову, психолого-педагогічну, медичну і інші форми соціальної допомоги в соціальних службах для молоді”. Важливою нормою закону є закріплення можливості фінансувати з бюджету громадські організації, які надають соціальну допомогу особам, які звільнилися.

Що стосується міжнародних договорів, то Україна підписала та ратифікувала низку основних документів ООН та Ради Європи у сфері прав людини, зокрема, **Конвенцію про захист прав людини**

та основоположних свобод, Конвенцію про попередження тортур, негуманного або такого, що принижує гідність, поводження або покарання та інші. Закон України „Про дію міжнародних договорів на території України”, ухвалений 10 грудня 1991 року, встановлює, що міжнародні договори, ратифіковані Україною, складають невід’ємну частину національного законодавства.

Показовим є й ухвалення в 2006 році Закону України „Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини”, яким встановлено порядок виконання рішень Суду, а також зазначено про необхідність використання національними судами Конвенції та практики Європейського Суду як джерела права.

Варто зазначити, що виконанням кримінальних покарань в Україні займається не тільки Державна кримінально-виконавча служба. Це завдання – в межах наданих повноважень – вирішують також Державна виконавча служба, військові частини, гауптвахти та дисциплінарні батальйони.

Державна виконавча служба виконує покарання у вигляді штрафу і конфіскації майна у випадках і в порядку, передбачених КВК та Законами України „Про державну виконавчу службу”, „Про виконавче провадження”.

Військові частини і гауптвахти виконують покарання у вигляді службового обмеження для військовослужбовців, засуджених за нетяжкі злочини, арешту з триманням засуджених на гауптвахтах, а також здійснюють контроль за поведінкою засуджених військовослужбовців, звільнених від відбування покарання з випробуванням. При цьому вони керуються КВК, Законами України, актами Президента України та Кабінету Міністрів України, а також відомчими актами Міністерства оборони України (наприклад, „Інструкцією про порядок та умови тримання засуджених, взятих під варту та затриманих військовослужбовців”, ухваленою наказом Міністерства оборони України від 16.12.2004 року № 618).

Дисциплінарний батальйон виконує покарання у вигляді тримання в дисциплінарному батальйоні засуджених військовослужбовців строкової служби в порядку, передбаченому КВК, „Положенням про дисциплінарний батальйон в Збройних Силах України”, ухваленим Указом Президента України від 5 квітня 1994

року, і нормативно-правовими актами Міністерства оборони України.

Попри те, що порядок виконання вказаних видів кримінальних покарань також регламентується КВК, питання дотримання прав і свобод людини іншими органами виконання покарань, крім КВС як правило, залишаються поза зоною уваги громадськості та інших фахівців в даній області.

На думку науковців, практиків, представників громадськості, окремі положення КВК та Законів України „Про Державну кримінально-виконавчу службу України”, „Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк”, й інші акти ще далекі від досконалості. Вони не повною мірою відповідають вимогам міжнародних стандартів спілкування із засудженими, не забезпечують належного захисту персоналу. Для приведення законодавчої та нормативної бази у сфері виконання кримінальних покарань до рівня міжнародних вимог і стандартів належить ще дуже багато зробити.

ДОДАТОК Б

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

РОЗДІЛ III. ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Глава 21.

ОСОБЛИВОСТІ ВІДБУВАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЗАСУДЖЕНИМИ ЖІНКАМИ І НЕПОВНОЛІТНІМИ

Стаття 141. Відбування покарання засудженими вагітними жінками, матерями-годувальницями і жінками, які мають дітей віком до трьох років

1. При виправних колоніях, в яких відбувають покарання засуджені до позбавлення волі жінки, у разі необхідності організуються будинки дитини. Засуджені жінки, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини, можуть поміщати в будинки дитини своїх дітей віком до трьох років. У будинках дитини забезпечуються умови, необхідні для нормальної життєдіяльності та розвитку дитини. Засуджені жінки можуть спілкуватися із своїми дітьми у вільний від роботи час без обмежень.

2. Матері-годувальниці і вагітні жінки можуть одержувати продуктові посилки (передачі) у кількості й асортименті, які визначаються медичним висновком.

3. Засуджені жінки з вагітністю понад чотири місяці або які мають при собі дітей віком до трьох років у випадках, коли до них не застосовується звільнення від відбування покарання відповідно до статті 83 Кримінального кодексу України, направляються адміністрацією виправної колонії для дальшого відбування покарання у виправну колонію, при якій є будинок дитини.

4. Діти засуджених жінок за згодою матері можуть передаватися її родичам чи за згодою матері та за рішенням органів опіки і піклування – іншим особам або після досягнення трирічного віку направляються до відповідних дитячих закладів.

5. Якщо у матері дитини, яка досягла трирічного віку, невідбута частина строку покарання не перевищує одного року і вона сумлінно виконує свої материнські обов'язки, перебування

дитини в будинку дитини може бути продовжено адміністрацією виправної колонії до звільнення матері. У разі злісного порушення матір'ю вимог режиму відбування покарання рішення про продовження перебування дитини в будинку дитини може бути скасовано.

Стаття 142. Проживання жінок, засуджених до позбавлення волі, за межами виправної колонії

1. Засудженим жінкам, які сумлінно ставляться до праці і додержують вимог режиму, постановою начальника виправної колонії за погодженням із спостережною комісією може бути дозволено проживання за межами виправної колонії на час звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю і пологами, а також до досягнення дитиною трирічного віку.

2. Засуджені жінки, яким дозволено проживання за межами виправної колонії:

- оселяються поблизу виправної колонії і перебувають під наглядом адміністрації колонії;
- можуть носити одяг, прийнятий у цивільному вжитку, мати при собі гроші та цінні речі;
- можуть без обмеження листуватися, одержувати грошові перекази, посилки (передачі) і бандеролі, витратити гроші, мати побачення з родичами та іншими особами;
- користуються правом вільного пересування по території, межі якої визначаються начальником виправної колонії;
- у разі пологів, хвороби засуджених або їхніх дітей вони можуть поміщатися в місцеві лікувальні заклади охорони здоров'я;
- після закінчення періоду звільнення від роботи у зв'язку з вагітністю та пологами виконують роботу за вказівкою адміністрації виправної колонії, їм нараховується заробіток на загальних підставах з іншими засудженими, які відбувають покарання у виправній колонії даного виду.

3. Харчуванням, одягом, а також комунально-побутовими послугами вони забезпечуються за нормами, встановленими для засуджених, які відбувають покарання у виправній колонії.

4. У разі систематичного або злісного порушення встановлених правил поведінки право на проживання за межами колонії скасовується за постановою начальника виправної колонії, погодженою із спостережною комісією, і засуджені жінки повертаються в колонію для подальшого відбування покарання.

Стаття 143. Особливості відбування покарання у виховних колоніях

1. У виховних колоніях засуджені мають право:

- витратити на місяць для придбання продуктів харчування і предметів першої потреби гроші, зароблені в колонії, в сумі до ста відсотків мінімального розміру заробітної плати;
- одержувати щомісяця короткострокове і один раз на три місяці тривале побачення;
- одержувати протягом року дев'ять посилок (передач) і чотири бандеролі.

2. При сумлінній поведінці і ставленні до праці та навчання після відбуття не менше однієї четвертої частини строку покарання засуджені мають право на поліпшення умов тримання і їм може бути дозволено:

- додатково витратити на місяць гроші в сумі шістдесяти відсотків мінімального розміру заробітної плати;
- додатково одержувати один раз на три місяці короткострокове побачення, яке за постановою начальника виховної колонії може проходити за межами виховної колонії;
- додатково одержувати протягом року три посилки (передачі) і чотири бандеролі.

Стаття 144. Заходи заохочення, що застосовуються до засуджених неповнолітніх

1. За сумлінну поведінку і ставлення до праці та навчання, активну участь у роботі самодіяльних організацій і виховних заходах до засуджених неповнолітніх можуть застосовуватися, крім передбачених статтею 130 цього Кодексу, такі заходи заохочення:

- надання права відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами виховної колонії в супроводі працівників колонії;
- надання права виходу за межі виховної колонії в супроводі батьків чи інших близьких родичів.

2. Тривалість виходу за межі колонії встановлюється начальником колонії, але не може перевищувати восьми годин. Забороняється відвідування культурно-видовищних і спортивних заходів за межами колонії, які проводяться після двадцятої години.

Стаття 145. Заходи стягнення, що застосовуються до засуджених неповнолітніх

За порушення встановленого порядку і умов відбування покарання до засуджених неповнолітніх можуть застосовуватися такі заходи стягнення:

- попередження;
- догана;
- сувора догана;
- призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень і території колонії;
- скасування поліпшених умов тримання, передбачених статтею 143 цього Кодексу;
- поміщення в дисциплінарний ізолятор на строк до десяти діб з виведенням чи без виведення на навчання або роботу.

Стаття 146. Посадові особи, які застосовують заходи заохочення і стягнення до засуджених неповнолітніх, та обсяг їх повноважень

1. Крім посадових осіб, визначених у статті 135 цього Кодексу, правом застосування заходів заохочення і стягнення користуються старші вихователі і вихователі.

2. Старший вихователь має право застосовувати в усній формі такі заходи заохочення і стягнення:

- подяка;
- дострокове зняття раніше накладеного ним або вихователем стягнення;
- попередження;
- догана;
- призначення на позачергове чергування по прибиранню приміщень і території колонії.

3. Вихователь має право застосовувати в усній формі такі заходи заохочення і стягнення:

- подяка;
- дострокове зняття раніше накладеного ним стягнення;
- попередження;
- догана.

Стаття 147. Переведення засуджених із виховної колонії до виправної колонії

1. Засуджені, які досягли вісімнадцятирічного віку, переводяться із виховної колонії для дальшого відбування покарання до виправної колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання.

2. Питання про переведення засудженого, який досяг вісімнадцятирічного віку, з виховної колонії до виправної колонії вирішується Державним департаментом України з питань виконання покарань за рішенням педагогічної ради і поданням начальника виховної колонії, погодженим із службою у справах неповнолітніх.

Стаття 148. Залишення у виховних колоніях засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку

1. З метою закріплення результатів виправлення, завершення загальноосвітнього або професійно-технічного навчання засуджені, які досягли вісімнадцятирічного віку, можуть бути залишені у виховній колонії до закінчення строку покарання, але не довше ніж до досягнення ними двадцяти двох років.

2. Залишення засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку, у виховній колонії проводиться за рішенням педагогічної ради постановою начальника колонії, погодженою із службою у справах неповнолітніх.

3. На засуджених, які досягли вісімнадцятирічного віку і залишені у виховній колонії, поширюються умови відбування покарання, норми харчування і матеріально-побутового забезпечення, встановлені для неповнолітніх засуджених. Умови праці осіб, які досягли вісімнадцятирічного віку, встановлюються відповідно до законодавства про працю.

Стаття 149. Участь громадськості у виправленні і ресоціалізації засуджених неповнолітніх

1. Для надання допомоги адміністрації виховної колонії в організації навчально-виховного процесу і зміцненні матеріально-технічної бази колонії, вирішення питань соціального захисту засуджених, трудового і побутового влаштування осіб, які звільняються, при виховних колоніях створюється піклувальна рада з представників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

Організація і діяльність піклувальної ради визначаються положенням, яке затверджується Кабінетом Міністрів України.

2.3 метою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених і надання допомоги адміністрації виховної колонії при відділеннях соціально-психологічної служби можуть створюватися батьківські комітети. Діяльність батьківського комітету визначається положенням, яке затверджує начальник виховної колонії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агаркова Н. І. Педагогічні умови забезпечення соціально-правового захисту старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 „Соціальна педагогіка” / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 21 с.
2. Актуальні проблеми сучасної пенітенціарної політики України : матеріали наук.-практ. конф., 25-26 травня 1995 р. – К. : РВВ КІВС. – 168 с.
3. Ананьев Б. А. Человек как предмет познания / Б. А. Ананьев. – Л. : Педагогика, 1986. – 341 с.
4. Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступность и психические аномалии / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин. – М. : Наука, 1987. – 208 с.
5. Бандурка О. М. Проблеми соціальної адаптації неповнолітніх, звільнених з виховно-трудових колоній / О. М. Бандурка, В. М. Трубников, А. О. Яровий. – Х. : Видавництво НУВС, 2003. – 260 с.
6. Бархаленко Є. В. Психолого-педагогічні аспекти вдосконалення процесу виховання неповнолітніх засуджених / Є. В. Бархаленко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2000. – № 5. – С. 183 – 186.
7. Башкатов И. П. Психология групп осужденных молодежного возраста / И. П. Башкатов. – М. : Педагогика, 1999. – 218 с.
8. Безпалько О. В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді : дис... доктора пед. наук : 13.00.05 / Ольга Володимирівна Безпалько. – Луганськ: Луганський нац. університет імені Тараса Шевченка, 2006. – 537 с.
9. Беца О. Громадська підтримка пенітенціарної реформи в Україні / О. Беца // Соціальна політика і соціальна робота. – 2002. – № 1. – С. 19 – 31.
10. Богатирьев И. Г. Державна кримінально-виконавча служба України: історія та сучасність / И. Г. Богатирьев, О. І. Богатирьова; Дніпропетровський держ. ун-т внутрішніх справ. – Д. : Ліра, 2007. – 352 с.
11. Бондарчук О. Г. Кадрове забезпечення діяльності пенітенціарної системи в Україні : адміністративно-правовий

- аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 „Адміністративне право і процес” / Націон. ун-т державної податкової служби України. – Ірпінь, 2009. – 22 с.
12. Брызгалова С. И. Введение в научно-педагогическое исследование : учебное пособие / С. И. Брызгалова – Калининград: Изд-во КГУ, 2003. – 151 с.
 13. Васильківська І. П. Кримінологічні аспекти сімейного виховання : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 „Кримінальне право та кримінологія” / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2001. – 19 с.
 14. Ветошкин С. А. Проблемы теории и практики пенитенциарной педагогики / С. А. Ветошкин // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 36 – 41.
 15. Вівчар П. В. Особливості морального виховання неповнолітніх засуджених у виховно-трудовах колоніях : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Тернопільський держ. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Т., 1999. – 19 с.
 16. Галакеев Р. Г. Организация педагогического общения сотрудников с осужденными в процессе перевоспитания в ИТК / Р. Г. Галакеев. – Уфа, 1990. – 219 с.
 17. Гончар Т. О. Неповнолітній як суб'єкт відповідальності за кримінальним правом України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 „Кримінальне право та кримінологія” / Одес. нац. юридична акад. – О., 2005. – 124 с.
 18. Горенко С. В. Педагогічні умови ресоціалізації неповнолітніх засуджених у закладах пенітенціарної системи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 „Соціальна педагогіка” / Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка. – Луганськ, 2004. – 20 с.
 19. Грехнев В. С. Культура педагогического общения / В. С. Грехнев. – М. : Просвещение, 1990. – 213 с.
 20. Гречанюк С. К. Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями : автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 „Адміністративне право і процес” / Націон. академія держ. податкової служби України. – Ірпінь, 2006. – 20 с.
21. Демченко А. Особливості виховного процесу із засудженими дівчатами / А. Демченко // Соціальна політика і соціальна робота. – 2002. – № 1 (21). – С. 84 – 86.
 22. Завацька Л. М. Технології професійної діяльності соціального педагога : навчальний посібник для ВНЗ / Л. М. Завацька. – К. : Видавничий Дім „Слово”, 2008. – 240 с.
 23. Зубков А., Ушаков Я. Индивидуализация воспитательного воздействия на осужденных в сфере общественно полезного труда / А. Зубков, Я. Ушаков. – Рязань : РВШ МВС СССР, 1983. – 214 с.
 24. Игошев К. Е. Опыт социально-психологического анализа личности несовершеннолетних правонарушителей / К. Е. Игошев. – М. : Изд-во Высшей школы МООП СССР, 1967. – 79 с.
 25. Исправительная (пенитенциарная) педагогика. – Рязань : РВШ МВС СССР, 1993. – 127 с.
 26. Исправительно-трудовая педагогика : учебное пособие / Н. Н. Арисов, В. П. Артамонов, З. А. Астемиров, Л. В. Багрий-Шахматов и др.; отв. ред. Б. С. Утевский. – М. : НИИРИО ВШ МООП СССР, 1967. – 304 с.
 27. Исправительно-трудовая педагогика : учебное пособие / Под ред. И. Т. Богатырева. – М. : Академия МВД СССР, 1978. – 377 с.
 28. Інновації в роботі з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі : метод. матеріали / За заг. ред. В. П. Лютого. – К. : Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, 2005. – 104 с.
 29. Калашник Н. Пенітенціарна система України шляхом перетворень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://www.n-kalashnik.com.ua>> – Загол. з екрану. – Мова укр.
 30. Калиняк М. Я. Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень підлітків в діяльності правоохоронних органів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 „Соціальна педагогіка” / Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 2009. – 20 с.

31. Калюжний Р. А., Сергеев І. С. Актуальні засади побудови пенітенціарної доктрини та пенітенціарної політики / Р. А. Калюжний, І. С. Сергеев // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2000. – № 5. – С. 6 – 10.
32. Карпец І. І. Современные проблемы уголовного права и криминологии / И. И. Карпец – М. : Юрид. лит., 1976. – 223 с.
33. Коваль В. В. Соціалізація неповнолітніх у пенітенціарних установах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 „Соціальна педагогіка” / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К, 2010. – 22 с.
34. Ковчина І. М. Підготовка студентів до соціально-правового захисту особистості : навч.-метод. посіб. / І. М. Ковчина; Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : НПУ, 2005. – 195 с.
35. Козубовська І. В. Рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх (психолого-педагогічні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Український держ. педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1996. – 48 с.
36. Козубовська І. В. Рання профілактика протиправної поведінки неповнолітніх (психолого-педагогічні аспекти) / І. В. Козубовська – Ужгород : Ужгородський держ. ун-т, 1996. – 256.
37. Краевский В. В. Методология педагогического исследования : пособие для педагога-исследователя / В. В. Краевский. – Самара: Изд-во СамГПИ, 1994. – 165 с.
38. Кримінальний кодекс України. – Х. : ТОВ „Одіссей”, 2008. – 288 с.
39. Кримінально-виконавчий кодекс України. – Х. : ПП „ІГВІНІ”, 2007. – 96 с.
40. Кримінально-процесуальний кодекс України. – Х. : Інформаційно-правовий центр „Ксилон”, 2009. – 187 с.
41. Кудрявцев В. Н. Правонарушения: их причины и предупреждение / В. Н. Кудрявцев. – М. : Моск. рабочий, 1977. – 80 с.
42. Кудрявцев В. Н. Социальные отклонения: введение в общую теорию / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит, 1989. – 320 с.

43. Курбатов В. И. Социальная работа : Учеб. пособие / В. И. Курбатов. – М. : Издательско-торговая корпорация „Данилов и К” ; Ростов н / Д : Наука-Пресс, 2006. – 480 с.
44. Литвишков В. М., Митькина А. В. Пенитенциарная педагогика : курс лекций / В. М. Литвишков, А. В. Митькина. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2004. – 400 с.
45. Любченко В. М. Сутність засобів виховного впливу на засуджених в УВП / В. М. Любченко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2000. – № 5. – С. 140 – 143.
46. Львовчкін В. Актуальні проблеми реформування кримінально-виконавчої системи України / В. Львовчкін // Соціальна політика і соціальна робота. – 2002. – № 1. – С. 6 – 18.
47. Максимова Н. Ю. Воспитательная работа с социально дезадаптированными школьниками : метод. рекомендации / Н. Ю. Максимова. – К. : АПН Украины, Институт психологии, 1991. – 136 с.
48. Методика и технологии работы социального педагога : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / Б. Н. Алмазов, М. А. Беляева, Н. Н. Бессонова и др.; Под ред. М. А. Галагузовой, Л. В. Мардахаева. – М. : Издательский центр „Академия”, 2002. – 192 с.
49. Методичний посібник по роботі з дітьми, які тимчасово перебувають в спеціальних закладах / Т. П. Кравчук, Б. П. Лазаренко, Т. П. Кравир. – К. : Приймальник-розподільник для неповнолітніх головного управління МВС України в м. Києві; Інститут соціальної та політичної психології АПН України, 2003. – 209 с.
50. Методичні рекомендації для працівників центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо роботи з молоддю, яка звільнилася з місць позбавлення волі : методичні рекомендації / За ред. О. І. Пилипенка. – К. : Держсоцслужба, 2006. – 112 с.
51. Методологические проблемы изучения преступности и ее причин : сб. науч. тр. – М. : Всесоюз. ин-т по изучен. причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1986. – 101 с.
52. Миллер А. И. Противоправное поведение несовершеннолетних: генезис и ранняя профилактика / А. И. Миллер. – К. : Наукова думка, 1985. – 152 с.

53. Мирошниченко Н. А. Відповідальність неповнолітніх за новим кримінальним законодавством України / Н. А. Мирошниченко // Охорона дитинства. Дитяче право: теорія, досвід, перспективи : матеріали конференції, присвяченої 80-й річниці від дня заснування держ. показового Дитячого містечка ім. ПІ Комінтерну в Одесі – О. : Юридична література, 2001. – С. 100 – 102.
54. Михайлов А. П. Подросток с девиантным поведением (формы педагогического воздействия) / А. П. Михайлов. – М.: Изд-во МОСУ, 2000. – 44 с.
55. Міщик Л. І. Соціально-педагогічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків : навчальний посібник для студ. вищ. навч. закл. / Л. І. Міщик, З. Г. Білоусова; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя : ЗДУ, 2003. – 108 с.
56. Неживець О. М., Жук Л. А., Жук І. Л. Ресоціалізація засуджених та осіб, звільнених з місць позбавлення волі : монографія / О. М. Неживець, Л. А. Жук, І. Л. Жук. – К. : Кондор, 2009. – 222 с.
57. Ной И. С., Шабалин В. А., Демидов Ю. А. О расширении научной основы изучения личности преступника / И. С. Ной, В. А. Шабалин, Ю. А. Демидов // Тезисы докладов и сообщений на межвузовской конференции по теоретическим и методологическим проблемам правовой науки. – Кишинев : Кишин. ун-т, 1965. – С. 134 – 137.
58. Ной И. С. Методологические проблемы советской криминологии / И. С. Ной. – Саратов: Сарат. ун-т, 1975. – 222 с.
59. Образцов П. И. Методология и методы психолого-педагогического исследования : курс лекций / П. И. Образцов. – Орел : ОГУ, 2002. – 291 с.
60. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх : навчально-методичний посібник / В. М. Оржеховська; Міжнародний фонд „Відродження”. Програма „Трансформація гуманітарної освіти в Україні. – К. : ВІАН, 1996. – 352 с.
61. Основи пенітенціарної педагогіки і психології : навчальний посібник / [Замула С. Ю., Костенко В. А., Мандра В. І., Падалець Б. В. Скоков С. І.] Під ред. Синьова В. М. – Біла Церква : ДДУПВП, Білоцерківське училище професійної

- підготовки працівників кримінально-виконавчої системи, 2003. – 101 с.
62. Основы социальной работы : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / [Н. Ф. Басов, В. М. Басова, О. Н. Бессонова, С. В. Бойцова и др.] – М. : Издательский центр „Академия”, 2007. – 288 с.
 63. Островский А. И. Педагогические основы комплексного подхода к профилактике правонарушений несовершеннолетних / А. И. Островский. – Ташкент : ФАН, 1983. – 140 с.
 64. Павлова Є. Що таке ювенальна юстиція? / Є. Павлова // Соціальний педагог. – 2008. – № 7 (19). – С. 13 – 16.
 65. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навчальний посібник / С. С. Пальчевський. – К. : Кондор, 2005. – 560 с.
 66. Парфанович І. І. Організаційно-педагогічні засади виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 „Адміністративне право і процес” / Тернопільський держ. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2002. – 20 с.
 67. Парфанович І. Стан організації виховної роботи з умовно засудженими неповнолітніми в сучасних умовах / І. Парфанович // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Педагогіка. – 2002. – № 10. – С. 9 – 14.
 68. Педагогика и политико-воспитательная работа с осужденными. – Рязань : РВШ МВС СССР, 1985. – 151 с.
 69. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців / В. М. Синьов, Г. О. Радов, В. І. Кривуша, О. В. Беца. – К. : ПМ „Леся”, 1997. – 272 с.
 70. Пирожков В. Ф. Преступный мир молодежи / В. Ф. Пирожков. – Тверь, 1994. – 247 с.
 71. Пихтіна Н. П. Педагогічна профілактика адиктивної поведінки молоді : навч.-метод. посіб. для вчителів, практик. психологів, соці. працівників / Н. П. Пихтіна, Н. І. Яковець, Н. І. Яковець (відп. ред.); Ніжинський держ. пед. ін-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : Вид-во Ніжинського педуніверситету ім. Миколи Гоголя. – 2003. – 116 с.
 72. Пихтіна Н. П. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки : навчально-методичний посібник

- / Н. П. Пихтіна, Р. Г. Новгородський; Ніжинський держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2007. – 239 с.
73. Поволоцька С. В. Діяльність органів внутрішніх справ по профілактиці правопорушень серед неповнолітніх (адміністративно-управлінське дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 „Адміністративне право і процес” / Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2005. – 20 с.
74. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс : Учебник для студ. пед. вузов: В 2 кн. / И. П. Подласый. – М. : Гуманит изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 576 с.
75. Попов М. А. Генезис проблеми відхилень у поведінці неповнолітніх у історії педагогічної думки : навчальний посібник / М. А. Попова; Слов'янський держ. пед. ун-т. – Слов'янськ : СДПУ, 2008. – 103 с.
76. Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 25-27 листоп. 2002 р. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України та ін. – К. : Міленіум, 2002 – 424 с.
77. Прокопенко Н. Особливості проведення попередніх зустрічей у рамках програми примирення потерпілих і правопорушників / Н. Прокопенко // Соціальна політика і соціальна робота. – 2005. – № 1(29). – С. 52 – 64.
78. Професійна етика соціального педагога : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. Я. Харченко, Н. П. Краснова, Л. П. Харченко ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. – 562 с.
79. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: Проблеми спільної роботи комісії у справах неповнолітніх та органів освіти України / М. Д. Ярмаченко та ін.; Ін-т педагогіки АПН України, Український НДІ проблем молоді. – К. : Академпрес, 1994. – 111 с.
80. Пташинський О. Б. Пенітенціарна система України : монографія / О. Б. Пташинський; НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2004. – 204 с.

81. Романенко О. В. До питання участі інститутів громадянського суспільства в формуванні пенітенціарної політики в Україні / О. В. Романенко // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2000. – № 5. – С. 11 – 14.
82. Серова О. В. Трудове виховання та професійна підготовка як складові процесу ресоціалізації засуджених / О. В. Серова // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2001. – № 6. – С. 238 – 244.
83. Синьов В. Гуманістична спрямованість пенітенціарної педагогіки / В. Синьов // Соціальна політика і соціальна робота. – 2002. – № 1 (21). – С. 43 – 51.
84. Синьов В. М., Кривуша В. І. Пенітенціарна педагогіка: в основних запитаннях і відповідях : навчальний посібник / В. М. Синьов, В. І. Кривуша. – К. : ДЦССМ, ДДУПВП, 2000. – 123 с.
85. Система виконання покарань в Україні: проблеми та перспективи гуманізації : учбово-методичний посібник. – К. : ПП „Арарат-Центр”, 2000. – 139 с.
86. Социальная педагогика : учебное пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. В. А. Никитина. – М. : Гуманит изд. Центр ВЛАДОС, 2000. – 272 с.
87. Социальная работа в пенитенциарных учреждениях : учебное пособие / Под ред. А. Н. Сухова. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО „МОДЭК”, 2008. – 384 с.
88. Социальная работа с осужденными : учебное пособие / Под ред. В. И. Жукова, М. А. Галагузовой. – М. : Изд-во МГСУ, 2002. – 256 с.
89. Соціальна педагогіка: теорія і технології : підручник / За заг. ред. І. Д. Звереві. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 316 с.
90. Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / За заг. ред. В. М. Синьова – К. : ДЦССМ, ДДУПВП, 2003. – 222 с.
91. Соціальна, педагогічна та психокорекцій на робота з неповнолітніми засудженими до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі : методичний посібник з питань соціальної реабілітації у громаді неповнолітніх засуджених / Автори-

- упоряд.: Т. П. Авельцева, З. П. Бондаренко / За заг. ред. І. Д. Звереві. – К. : Науковий світ, 2006. – 277 с.
92. Соціально-психологічні та кримінологічні аспекти впливу заходів виховного характеру на формування правової свідомості неповнолітніх : монографія / І. І. Ковальова, А. О. Смоктій, В. В. Вітвіцька та ін.; За заг. ред. Г. В. Гребенькова. – Донецьк : ДЮІ ДЛІУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2008. – 188 с.
 93. Стаднік В. В. Соціально-правовий статус неповнолітніх як суб'єктів пенітенціарного процесу / В. В. Стаднік // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2001. – № 6. – С. 170 – 176.
 94. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 „Кримінальне право та кримінологія” / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 34 с.
 95. Степанюк А. Х. Втілення міжнародних стандартів у практику діяльності кримінально-виконавчої системи України / А. Х. Степанюк, І. С. Яковець; Академія правових наук України. – Ін-т вивчення проблем злочинності. – Х. : Тов. „Кроссруд”, 2007. – 184 с.
 96. Супрун М. О. Проблема навчання та виховання розумово відсталих підлітків в умовах виховної колонії (історико-педагогічний аспект) / М. О. Супрун // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 2001. – № 6. – С. 256 – 261.
 97. Сухов А. Н., Поздняков В. М. Основы формирования профессионального общения сотрудников ИТУ с осужденными / А. Н. Сухов, В. М. Поздняков. – Рязань : РВШ МВС СССР, 1992. – 128 с.
 98. Технологии социальной работы в различных сферах жизнедеятельности : учеб. пособие / Под ред. проф. П. Д. Павленка. – М. : ИНФРА-М, 2009. – 379 с.
 99. Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді : методичний посібник / С. В. Толстоухова, О. О. Яременко, О. В. Вашуленко та ін. – К. : ДЦССМ, державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 88 с.

100. Трубников В. М. Социальная адаптация освобожденных от отбывания наказания / В. М. Трубников. – Х. : Основа, 1990. – 173 с.
101. Трудовая деятельность осужденных в ВТК. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1992. – 234 с.
102. Тюгаева Н. Общее и профессиональное образование в воспитательной системе исправительных учреждений / Н. Тюгаева. – Рязань : РВШ МВС СССР, 1999. – 199 с.
103. Федоренко О. І. Система підготовки майбутніх правоохоронців до соціальної та виховної роботи з підлітками / О. І. Федоренко; Харківський нац. ун-т внутрішніх справ. – Х. : ППВ „Нове слово”, 2007. – 330 с.
104. Философский энциклопедический словарь. – М. : Политиздат, 1983. – 590 с.
105. Фирсов М. В., Студенова Е. Г. Теория социальной работы : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / М. В. Фирсов, Е. Г. Студенова. М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 432 с.
106. Харченко С. Я. Соціалізація дітей та молоді в процесі соціально-педагогічної діяльності: теорія і практика : монографія / С. Я. Харченко. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 320 с.
107. Червеняк А. О. Проблеми пенітенціарної політики України на сучасному етапі / А. О. Червеняк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Педагогіка і соціальна робота”. – Ужгород, 2007. – Випуск 11. – С. 157 – 158.
108. Шептенко П. А., Воронина Г. А. Методика и технология работы социального педагога : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / Под ред. В. А. Слостенина. – М. : Издательский центр „Академия”, 2001. – 208 с.
109. Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности / Э. Г. Юдин. – М. : Наука, 1978. – 392 с.
110. Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: механізми ресоціалізації засуджених : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук з держ. управління : спец. 25.00.02 „Механізми державного управління” / Одеський регіон. ін-т держ. управління. – О, 2004. – 20 с.

111. Ягунов Д. В. Державне управління пенітенціарною системою України: історія, сучасність, перспективи / Д. В. Ягунов; Національна академія держ. управління при Президентові України; Одеський регіон. ін-т держ. управління. – О : Видавництво ОРІДУ, 2005. – 250 с.
112. Ягунов Д. В., Прус В. М. Пенітенціарна система України / В. М. Прус, Д. В. Ягунов. – Одеса : Вид-во „Фенікс”, 2006. – 252 с.
113. Яцишин М. Кримінально-виконавча політика і кримінально-виконавче право як засіб державотворення / М. Яцишин // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 106 – 111.

Науково-методичне видання

ХАРЧЕНКО Сергій Якович
КАРАМАН Олена Леонідівна
КРАСНОВА Наталія Павлівна

ПЕНІТЕНЦІАРНА ПЕДАГОГІКА

*Науково-методичний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

За редакцією авторів
Комп'ютерна верстка – Юрків Я. І.

Здано до склад. 27.02.2011 р. Підп. до друку 27.03.2011 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 19. Наклад 300 прим. Зам. № 65.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.